

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
Інститут соціології, психології та соціальних комунікацій

СОЦІОЛОГІЯ. ПСИХОЛОГІЯ. СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

*Збірка наукових праць студентів –
членів проблемних груп
Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій*

Випуск 6

Київ
2013

УДК 316+159.9](082)

ББК 60.5я4+88я4

С 69

*Рекомендовано до друку рішенням
Вченої ради Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій
НПУ імені М.П. Драгоманова
(Протокол № 9 від 31 травня 2013 року)*

Редакційна колегія:

- Євтух В.Б. директор Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (*головний редактор*);
- Андрущенко Т.В. завідувач кафедри політико-психологічних проблем суспільного розвитку, доктор політичних наук, професор;
- Булах І.С. завідувач кафедри теоретичної та консультативної психології, доктор психологічних наук, професор;
- Зайчикова Т.В. кандидат психологічних наук, доцент (*відповідальний секретар*);
- Мозгова Г.П. завідувач кафедри практичної психології та психосоматики, доктор психологічних наук, професор;
- Ставицька С.О. завідувач кафедри соціальної психології та психотерапії, доктор психологічних наук, професор;
- Степико В.П. професор кафедри соціології, кандидат філософських наук, доцент (*науковий редактор*);
- Сюсель Ю.В. викладач кафедри соціології (*відповідальний секретар*);
- Штепа С.О. завідувач кафедри соціальних та публічних комунікацій, кандидат політичних наук, професор.

С 69 Соціологія. Психологія. Соціальні комунікації : збірка наукових праць студентів – членів проблемних груп Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій / гол. ред. В. Б. Євтух. – Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – Вип. 6. – 180 с.

Збірка презентує результати наукових досліджень студентів – членів проблемних груп Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій.

Статті рекомендовано всім, хто цікавиться питаннями соціології та психології.

©Автори статей, 2013

©НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Антонець А. В.	
Формування здорового способу життя у молодого покоління (емпіричний досвід).....	6
Бондаренко А.Б.	
Вплив гендерних стереотипів на розподіл ролей в сучасній сім'ї.....	8
Васильчук І.В.	
Ціннісні орієнтації молоді в сучасному українському суспільстві.....	12
Коваль О.М.	
Міграційні процеси в Україні.....	18
Козирева М.С.	
Онлайн життя. Феномен «В контакті».....	20
Коновалюк О.О.	
Формування дозвілля сучасних студентів.....	23
Метлашевська О. О.	
Насилля над жінками як об'єкт соціологічного дослідження.....	25
Тулюлюк А. С.	
Гендерна політика української влади. Практика та перспективи.....	31
Щербина А.С.	
Гендерні стереотипи, або чого очікує суспільство від чоловіків та жінок....	36

ПСИХОЛОГІЯ

Аітова Д.М.	
Змістовне наповнення психологічної привабливості для людей юнацького віку.....	41
Бондарчук О.Ю.	
Особливості психологічного консультування вагітних із ВІЛ-позитивним статусом.....	44
Головкіна І.О.	
Політична активність сучасної молоді.....	48
Голяткіна М.В.	
Акцетуації характеру як чинник тривожності старших підлітків.....	52
Громова А.В.	
Провідні види страхів у студентів-психологів.....	58
Джеджея В.Б.	
Узгодженість і рольові особливості сучасної урбанізованої української сімейної пари за методикою РОП.....	65

Джура Н.О.	
Особливості емоційної сфери інтелектуально обдарованих підлітків.....	69
Ігнатов В.В.	
Психологічні особливості емоційного вигорання у студенському віці.....	71
Кізіма В.В.	
Смисложиттєві орієнтації особистості зрілого віку та їх зв'язок із соціально-економічними факторами.....	73
Ковтун Ю.П.	
Психологічні особливості прояву тривожності у старшокласників.....	79
Кононенко І.Г.	
Особливості агресивності підлітків у сучасному суспільстві.....	84
Корнієнко Ю.С.	
Вивчення життєвих стилів заміжжя жінок віком від 20 до 60 років методом казкотерапії у контексті індивідуальної психології А.Адлера.....	87
Коширенкова С.С.	
Особливості взаємозв'язку рівня розвитку пізнавальних процесів дошкільника та його статусу в групі.....	93
Лобайчук Ю.Ю.	
Психологічні особливості взаємозв'язку стресостійкості з агресивністю в юнацькому віці.....	98
Лозовська А.П.	
Теоретичний аналіз впливу сім'ї на формування уявлень про батьківство у юнацькому віці.....	105
Михайлова Н.В.	
Вікова динаміка гендерних стереотипів у чоловіків.....	108
Мудролюбова І.О.	
Характеристика молодшого шкільного віку відповідно до різних підходів періодизації психічного розвитку дитини.....	115
Нікітіна С. Д.	
Уявлення про друга у підлітковому віці.....	120
Образок А.В.	
Особливості емпатії особистості в професійному становленні студентів-психологів.....	127
Погребняк О.В.	
Вплив важкої музики на рівень тривожності у підлітковому віці.....	132
Савченко М.В.	
Страх як психологічний феномен та його класифікація.....	136
Сірчук О.І.	
Особливості співвідношення самооцінки з “я - концепцією” у студентів....	143

Тимко А.В.	
Особливості сприймання навчальної інформації в молодшому шкільному віці.....	149
Тиркова О. А.	
Вплив рольових очікувань подружжя на задоволеність шлюбом.....	153
Ткачук Т.О.	
Психологічні особливості подружніх конфліктів в молодих сім'ях.....	159
Уваркіна К.М.	
Вплив соціально-психологічних факторів на формування особистості.....	164
Шкуратенюк Г.В.	
Роль батька у становленні особистісних якостей дитини.....	167
Якименко А.С.	
Психологічні особливості соціально-психологічної адаптації у середньому та старшому шкільному віці.....	172

СОЦІОЛОГІЯ

А. В. Антоненць
(наук. кер. – Г. О. Кісла)

ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ У МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ (ЕМПІРИЧНИЙ ДОСВІД)

Здоров'я нації – суттєвий показник суспільного та економічного розвитку держави. Здоров'я дітей – її майбутнє. Близько 75% хвороб у дорослому віці є наслідком умов та способу життя в дитинстві та юності. За словами І. П. Павлова, здоров'я у зрілому віці треба заслужити. Згідно із сучасними дослідженнями, серед загальної кількості студентства, до моменту набуття вищої освіти, здоровими залишаються лише 6%, близько 45-50% випускників мають відхилення у стандартах оцінювання здоров'я, а 40-60% - хронічні захворювання, третя ж частина випускників мають обмеження у виборі професії. Від 20 до 80% студентів набувають за роки навчання в університеті вади 2-5 систем організму [1].

Сьогодні проблема загрози здоров'ю розглядається світовою спільнотою як одна із загроз планетарного масштабу - антропологічна катастрофа, стверджує український вчений О.І. Сибіль [2]. За даними офіційної статистики, сьогодні в Україні вживають наркотики 128 тис. осіб, з яких 60% - молодь і підлітки, 13% - діти віком від 11 до 14 років; кожний другий підліток курить, а кожний третій – має досвід вживання алкоголю. Низькою залишається сексуальна культура молодих людей, що негативно позначається на стані їхнього репродуктивного здоров'я. Непоправної шкоди здоров'ю дітей та молоді завдають хвороби, які передаються статевим шляхом. Поширеність їх зростає з кожним роком. Триває погіршення епідемічної ситуації щодо ВІЛ/СНІДу, який вражає насамперед молодь. Згідно з офіційними даними, на квітень 2006 р. в Україні зареєстровано понад 91 тис. ВІЛ-інфікованих людей: кількість ВІЛ-інфікованих збільшилась у чотири рази порівняно з 2000 р. Руйнівного впливу завдають психіці підростаючого покоління й теле-, відеопродукція, комп'ютерні ігри з демонструванням жахів, насильства, статевої розпусти. Кожна молода людина, внаслідок різних життєвих обставин, підпадає під вплив саме того інформаційного середовища, яке вона бачить навколо себе, і її суспільна мораль, позиція, переконання, життєві установки, поведінка не завжди формуються в корисному для себе та оточуючих напрямі.

Щоб відповісти на питання, як сучасне студентство ставиться до здорового способу життя, які цінності та пріоритети воно має, серед студентів I-IV курсів гуманітарно-педагогічного факультету денного відділення Хмельницького

національного університету було проведено дослідження, метою якого була оцінка ціннісно-мотиваційних установок на збереження та зміцнення здоров'я.

За результатами анкетування можна зробити висновок, що нездоровий спосіб життя більшість студентів почали вести з 14-16 років, а більша половина опитуваних погано поінформована щодо ведення здорового способу життя та не вбачають загрозовою проблему недодержання здорового способу життя. Негативний вплив на здоров'я студентської молоді мають шкідливі звички. Встановлено, що значна частина молодих людей досить прихильно ставиться до вживання алкоголю (82%), тютюнопаління (70%), наркотичних речовин (куріння марихуани) (14%), нестримана сексуальна поведінка спостерігається у 46% респондентів і лише 18% опитаних сказали, що не мають шкідливих звичок. На запитання анкети «Чи вважаєте Ви, що ситуація зі шкідливими звичками набула загрозового стану для нації?» позитивну відповідь дали 30%, 34% відповіли «ні», 36% - «не знаю». Анкетування показало, що на питання «Як Ви вважаєте, вживання алкоголю провокує виникнення конфліктів, асоціальних вчинків?» 32% респондентів відповіли «завжди», 28% студентства - «дуже часто», 28% - «інколи» і 12% - «ніколи».

Такий тривожний стан, що стався у студентів з означеного питання, вимагає доповнити систему заходів щодо усунення шкідливих звичок засобами фізичного виховання, пропаганди здорового способу життя, боротьби з гіподинамією, залучення до активних форм відпочинку.

У багатьох навчально-виховних закладах питання, пов'язані зі здоров'ям, розглядаються на заняттях з навчальних предметів або факультативів. І далеко не в усіх закладах освіти проводиться постійна та систематична робота з озброєння молоді навичками привчання їх до здорового способу життя.

Тому необхідно проводити в життя послідовну систему активних дій усіх учасників навчально-виховного процесу, спрямованого на створення здорового середовища для формування таких важливих життєвих навичок, які ведуть до збереження, зміцнення та відтворення здоров'я і орієнтують на утвердження здорового способу життя, розвиток духовно, психічно, фізично та соціально здорової особистості.

Література:

1. Бойко О.В. Становлення та розвиток поняття “здоровий спосіб життя” // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах: Зб. наук. праць. Книга 124.-І. – К., 2000. – С. 117
2. Войтенко В.М. Здоровий спосіб життя і рухова активність підлітків // Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості: Зб. наук. праць. – К., 2001. – С. 64

3. Жабокрицька О.В. Гуманізація освіти і виховання основ здорового способу життя підлітків // Збірник “Наукові записки”. – Випуск 38. – Серія: Педагогічні науки. Засоби реалізації сучасних технологій навчання – Кіровоград.

4.[Електронний носій] – Режим доступу: <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=31352>

А. Б. Бондаренко
(наук. кер. – В.П. Степико)

ВПЛИВ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ НА РОЗПОДІЛ РОЛЕЙ В СУЧАСНІЙ СІМ'І

В умовах трансформації моделі традиційної сім'ї значний інтерес дослідників сьогодні викликають проблеми гендерних відносин. Їх аналізу присвячені роботи багатьох українських науковців: А.Бови, О.Вілкової, Н.Грицяк, П.Горностай, Н.Лавриненко, Т.Марценюк, Т.Мельник, С.Оксамитної, А.Фурман та ін. Однак актуальність цієї проблеми ще не вичерпана.

Оскільки українське суспільство перебуває у процесі трансформації від авторитарного до демократичного, то наша держава робить певні кроки у впровадженні політики гендерної рівності. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей для чоловіків і жінок» (від 8 вересня 2005 р.), парламентські слухання на тему «Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження гендерного насильства» та «Рівні права та можливості в Україні: реалії та перспективи» 2006 р., Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, проголошення 2007 р. роком гендерної рівності, гендерні центри у Києві, Львові, Харкові та інших містах, численні жіночі організації, перші соціологічні дослідження гендерних відносин свідчать про те, що в Україні питання гендерної рівності починає поступово впроваджуватися на державному рівні та контролюватися з боку неурядових організацій. Україна ратифікувала основні міжнародні документи стосовно забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок: Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Цілі розвитку тисячоліття, визначивши для себе забезпечення гендерної рівності як важливу складову подальшого розвитку та як один з пріоритетів державної політики.

З іншого боку, відповідно до даних як міжнародних [1, 53], так і вітчизняних досліджень, українське суспільство залишається патріархальним у поглядах щодо участі жінок в публічній і у приватній сферах життя суспільства; в політиці, на ринку праці та в сім'ї спостерігається гендерна дискримінація.

В області сімейних відносин українського суспільства можна відзначити чіткий конфлікт між уявленнями українців про бажані моделі шлюбно-сімейних відносин і відповідних гендерних ролях, що можна розцінювати як традиційні (патріархальні), з реально наявними типами устрою сімейного життя, серед яких переважають гендерно-егалітарні [2, 23].

Практично всі громадяни України (97%) вважають, що "жінка відповідальна за догляд дитини в родині", тоді як тих хто вважають, що "чоловік теж відповідальний і має цей обов'язок", складає 59%. В цьому випадку спостерігається тиск стереотипного уявлення про догляд за дітьми як про жіночу, а не чоловічу справу, під впливом якого формується уявлення і про ролі чоловіка у вихованні дітей. Тільки 63% наших співвітчизників вважають роль вихователя своїх дітей важливою для чоловіка; при цьому практично всі дотримуються думки, що для жінки ця роль дуже важлива (95%) [3,106].

Такі стереотипні погляди і уявлення є серйозною перешкодою на шляху кооперації жіночої і чоловічої праці в сім'ї, створення теплих емоційних відносин між членами сім'ї, ефективного виховання дітей і, в цілому, зміцнення стабільності сім'ї.

Тут слід зазначити про гендерні стереотипи, що визначають напрямок стереотипного мислення в суспільстві та в сім'ї. Оскільки сім'я є невідомою частиною суспільства, тому ж певні соціальні стереотипи проектується і на сімейні відносини. Гендерні стереотипи є явищем культурного порядку та формуються під впливом історичних умов. Гендерний стереотип має соціальну природу, є продуктом соціально-культурних норм та очікувань. Такі характеристики змінюються з часом та залежно від країни її культурного, економічного, політичного, ідеологічного середовища. Гендерні стереотипи засвоюються в процесі соціалізації, через систему розподілу матеріальних цінностей та влади, моральні норми та приписи, що існують у суспільстві та конкретному історичному проміжку.

Громадська думка та стереотипи пересічних громадян щодо ролі жінок і чоловіків у суспільстві певною мірою відбивають зміни в поглядах, зумовлені новими соціальними реаліями, нестабільністю соціальних інституцій, появою нових соціальних структур. На сучасному етапі розвитку українського суспільства спостерігається повільна зміна гендерних стереотипів. Проте цей процес неоднозначний. Ситуація в суспільстві мало сприяє необхідній зміні традиційних уявлень та подоланню стереотипів, що існують у свідомості, особливо стосовно гендерних ролей [4, 15].

Дослідження В.С. Агєєва [5, 152], І.В. Головної [6, 12]. М.Г. Горлач [7, 135], П.П. Горностая [8, 44] акцентують увагу на трансформації ролевих відносин в сім'ї, що є важливою стороною сучасної перебудови шлюбно-сімейних відносин. Невизначеність норм, які регулюють в нинішній час шлюбно-сімейні, в тому числі

і рольові відносини, ставлять перед сучасною сім'єю ряд соціально психологічних проблем. На думку І.В. Головної, в наш час особливого значення набуває сімейно-рольова сумісність подружжя, оскільки уявлення про ті ролі, які повинні виконувати подружжя в спільному житті, стали менш жорстко детермінованими, тому уявлення про те, яким повинен бути “справжній чоловік” та “справжня дружина”, які вступають у шлюб можуть різко розходитися [6, 13].

Поняття сімейної ролі у вітчизняній науці пов'язано насамперед з уявленням вітчизняних авторів про соціальну роль. Роль - це “соціальна функція особистості, яка відповідає прийнятим нормам, спосіб поведінки людей відповідно до їх статусу, або позиції в суспільстві, в системі міжособистісних відносин” [9, 125].

Відсутність у чоловіка і жінки адекватних уявлень про зміст ролі подружжя є однією з причин великої кількості розлучень. Як підкреслюють Е.А. Донченко і Т.М. Титаренко: “Роль подружжя в значній мірі відрізняється від ролі закоханого. Приймати її, усвідомлювати всю її складність і неминучість можна лише в результаті взаємних зустрічних зусиль, терпіння, готовності до компромісів. Конфлікт неприйняття ролі може бути пов'язаний не лише зі складнощами усвідомлення її змісту, але і з небажанням її прийняти. Якщо в першому випадку мова йшла про деяку незрілість, невміння взяти на себе визначену роль, то тут мова йде про усвідомлену відмову від ролі, прояв негативного до неї відношення” [10, 99].

Проте, як стверджують дослідники [8, 50], [11, 275], [12, 126] правила рольової поведінки і відносин у сім'ї встановлюються в процесі життєдіяльності сім'ї, в тісному взаємозв'язку з міжособистісними відносинами і спілкуванням членів сім'ї. Сімейні ролі повинні створювати таку систему, яка могла б сприяти розвитку особистості. Суттєвим моментом є те, наскільки уявлення члена сім'ї про свою роль співпадає з уявленням про неї інших.

Сучасні молоді люди в своїх дошлюбних очікуваннях іноді змішують риси традиційної і егалітарної сім'ї. Г. Новайтис наводить дані опитування великої вибірки майбутніх сімейних пар (438 пар), за якими 17,6 % юнаків орієнтувались на псевдотрадиційну модель сім'ї з верховенством чоловіка без його відповідальності за матеріальне забезпечення сім'ї, а 38,4 % наречених надавали перевагу псевдоегалітарній моделі, в якій була б повна рівність в веденні домашнього господарства, і в той же час приписували чоловіку традиційний обов'язок утримувати сім'ю [13, 128].

Сучасний англійський дослідник політичної філософії Девід Міллер вважає, що жінки більше за будь-які інші верстви залишаються під тиском усталених у суспільстві гендерних стереотипів, якщо навіть їх до цього фізично не силують. Гендерні стереотипи вкорінюються у психіці жінки на ранньому етапі її життя, і у подальшому їх майже неможливо змінити [14, 134]. Практично завжди вибір

професії, релігії, стилю життя для жінки обумовлений прийнятими у суспільстві уявленнями про сутність жіночності.

Образ жінок, що створюється засобами масової інформації, впливає на те, як з ними поведуться у суспільстві. Якщо жінок зображають, як це характерно для сьогодення, як об'єкт сексуального бажання, то це впливає на підсвідомому рівні на тих людей, які приймають їх на роботу, або ж на їх рішення, пов'язані з кар'єрним ростом. Слід заборонити вислови, які наносять шкоду інтересам соціально незахищених груп. Міллер зауважує, що подібні вимоги створюють великі проблеми для суспільства, де особиста свобода вважається однією з головних цінностей [14, 137]. І в той же час не слід завжди керуватися принципом політкоректності. Якщо будь-яка культура має елементи, що загрожують свободі і рівності, особливо свободі і рівності жінок, ми, не вагаючись, повинні заявити про недопустимість такої позиції, підкреслює дослідник [14, 140]. Ці слова можуть стати лозунгом для спільнот, що йдуть шляхом створення суспільств гендерної рівності.

Слід зазначити, що соціальні зміни, які пов'язані з трансформацією гендерних стереотипів суперечливо позначаються на функціонуванні української сім'ї та спілкуванні між членами родини. Для того, щоб уникнути деструктивних наслідків цих змін потрібно бути краще обізнаним з цими проблемами як на суспільному рівні, так і особистісному. Тому подальше дослідження цих проблем є актуальним та необхідним.

Література:

- 1.Марценюк Т. Стан гендерної рівності в Україні: міжнародний аспект // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки — 2007. — Т. 70. — С. 53-59.
- 2.Марценюк Т. Гендерні дослідження та гендерна політика в Україні: брак комунікації? // Информационно-просветительское издание «Я», Харьковская женская организация «Крона». — 2008. — Спецвыпуск «Лучшие практики решения гендерных проблем». — С. 23-28
- 3.Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. — К.: Український інститут соціальних досліджень, 2003.-С. 129.
- 4.Лавриненко Н. В. Женщина : самореализация в семье и обществе (гендерный аспект). - К. : ВІПОЛ,, 1999. — С. 125.
- 5.Агеев В.С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов // Вопросы психологии, № 2. 1987. — С. 152-157.
- 6.Головнева И.В. Изменение традиционных внутрисемейных ролей: новые модели поведения и конфликты. //Практична психологія та соціальна робота. 2006. № 4. — С. 12-16.
- 7.Горлач М.Г. Гендерный аспект семейно-ролевого диссонанса. Соц. исслед. - 2002. - №1. — С. 135-136.
- 8.Горностай П.П. Диагностика и коррекция ролевых конфликтов //Журн. практик, психолога. 1999. - № 1. — С. 44-51

- 9.Словарь психолога-практика. /Сост.С.Ю.Головин - Мн.: Харвест, 2005. — С.976.
10. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. - К. Политиздат Украины, 1989. — С. 176.
- 11.Клецина И.С. Гендерный подход и внутриличностные конфликты / И.С. Клецина // Женщина. Образование. Демократия: Материалы 2-й междунар. междисциплинар. науч. - практ. конф. -Минск, 2000. — С. 275-279.
- 12.Левкович В.П., Зуськова О.Э. Социально-психологический подход к изучению супружеских конфликтов // Псих. журн. - 1985. -№3. — С. 126-137.
- 13.Новайтис Г. Муж, жена и ...психолог. - М.: Издательство “Институт практической психологии”, Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1995. — С. 128.
- 14.Spivak G. C. Translator's preface / G.C.Spivak,J.Derrida Of Grammatology. Baltimore: John Hopkins Univ. Press, 1976. — P.176.

І. В. Васильчук
(наук. кер. – Л.В. Чугаєвська)

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Актуальність дослідження ціннісних орієнтацій молоді обумовлена потребами як теоретичного значення, так і потребами практики, насамперед, необхідністю осягнення тих радикальних світоглядних змін, що відбуваються в масовій свідомості людей, потребами досягнення порозуміння між поколіннями, включення молоді в процеси активної соціальної творчості.

Сучасний розвиток українського суспільства характеризується як період трансформаційних процесів, що обумовлений пошуком власного шляху розвитку та зміни цінностей. Україна як незалежна держава свої ідеї, мрії та сподівання значною мірою пов'язує з молоддю. Визначити цінності молоді, якими вона оперує сьогодні і які складають її внутрішній світ та формують ставлення до навколишнього світу, - ось головні напрямки роботи науковців у галузях психології, соціології, педагогіки.

Метою даної роботи є аналіз ціннісних орієнтацій молоді на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Для досягнення мети в роботі були поставлені такі *завдання*: 1) обґрунтувати шляхи формування ціннісних орієнтацій молоді в сучасному українському суспільстві; 2) проаналізувати роль чинників, що здійснюють вплив на даний процес.

До вивчення поняття «цінність», а згодом і «ціннісні орієнтації» вчені звернулися ще в ХХ ст. Вони розглядали його як соціальну настанову, що регулює поведінку індивіда [2, с. 101].

Це питання знайшло своє відображення в працях таких науковців як Головатий М.Ф., Ядов В.О., Бекешкина І.Е., Ручка А.А., Пірен М. І. та ін.

Як відмічяє А.А. Ручка - «цінність є матеріальним або ідеальним предметом, який має певну життєву значимість для даного соціального суб'єкта, тобто здатність задовольняти його потреби та інтереси» [8, с. 32].

За логікою І.Е. Бекешкиної цінності – це цілі високого рівня узагальнення. “Це – життєві, моральні та естетичні імперативи (тобто вимоги), які вироблені людською культурою і визнаються в суспільстві як загальнозначущі” [8, с. 45].

Ціннісні орієнтації, у широкому значенні даного поняття, можна визначити як вибір людиною певних матеріальних і духовних цінностей як об'єктів, що визначають її цілеспрямовану життєдіяльність, весь спосіб життя [11].

За М.Ф. Головатим: "Ціннісні орієнтації (чи, рідше, - уподобання) - це певна сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, яка надає людині спрямованості її життєдіяльності" [8, с. 48].

Науковці, які досліджують це поняття дійшли висновку, що ціннісні орієнтації особистості формуються протягом усього життя під впливом різних чинників.

Базові цінності особистості формуються в період так званої первинної соціалізації індивіда, до 18-20 років, а потім стають достатньо стабільними, суттєво змінюючись лише у кризові періоди життя людини і її соціального середовища. Саме в цей період особистість активно залучається до політичного процесу, громадської діяльності, у молодій людині починають формуватися політична свідомість та самосвідомість, норми поведінки. На соціалізацію особистості впливають багато політичних (держава, політичні партії та рухи) та неполітичних чинників (сім'я, школа, церква, неформальні групи, ЗМІ), які, включаючи молоду людину в систему суспільно-політичних відносин, готують її до засвоєння існуючих у суспільстві норм, цінностей політичної культури і вироблення на їх основі власної політичної і громадської позиції [9,с.125-127].

Первинна соціалізація сучасної української молоді відбувається в умовах її соціальної і духовної незахищеності. І причина тут не лише в тому, що це частина населення, яка поки що навчається або лише почала свою трудову, суспільнокорисну діяльність. Культура молоді формується в умовах трансформації сучасного українського суспільства та переосмислення духовних цінностей, норм, ідеалів та ідей, що становлять основу визначення пріоритетних напрямів розвитку держави, в тому числі і на формування та становлення демократичних ціннісних засад [6, с.22].

Цей процес супроводжується розчаруванням у попередній системі ціннісних орієнтацій, втратою і зневірою в ідеалах та цінностях, що нав'язувалися нашому суспільству сімдесят десятиріч тому, а також відсутністю нової ієрархії ціннісних орієнтацій через страх перед невідомим, майбутнім та апатією. Як результат - виникає розпад суспільства, духовне зубожіння нації. Нинішня ситуація характеризується порушеннями в механізмі наступності, тобто молодь відмовляється від усього минулого, не сприймає досвід батьків. Все

вищезазначене впливає не лише на формування культури сучасної молоді, а й на майбутній культурно-духовний потенціал нації [12, с.203].

Серед основних різновидів цінностей молоді можна виділити: термінальні(ті, що орієнтовані на тривалу життєву перспективу) і інструментальні(ті, що відбираються для досягнення цілей життя) цінності. Останні дослідження указують на те, що в ієрархії термінальних цінностей сучасної молоді перше місце посідають цінності психічного та фізичного здоров'я. І це зрозуміло, оскільки в наш час здоров'я виходить на перший план, і щоб чогось досягти у житті, потрібно мати задовільний стан здоров'я. На другому місці перебуває любов, під якою молодь розуміє духовну та фізичну близькість із коханою людиною. Третє місце в ієрархії цінностей займає щасливе сімейне життя. Проте не користуються повагою такі термінальні цінності, як громадське покликання, а також продуктивне життя, як максимально повне використання своїх можливостей, сил та здібностей. Це можна пояснити тим, що молодь лише готується вступити в доросле самостійне життя, а тому орієнтація на подібні цінності стане характерною для них на наступних вікових етапах [1].

В ієрархічній же структурі інструментальних цінностей сучасної молоді перше місце посідає життєрадісність, почуття гумору. Друге місце займає чесність, правдивість, щирість. Мова йде про щирість у стосунках, зокрема у стосунках із близькою людиною, товаришами. Таким чином, любов як життєва мета, досягається за допомогою відвертості у стосунках між двома людьми. Третє місце серед інструментальних цінностей належить такій цінності, як акуратність, вміння тримати речі в порядку, досягати порядку у справах. Натомість непримиренність до недоліків в собі та в інших перебуває на останньому місці [11].

Серед провідних чинників, що здійснюють вплив на формування ціннісних орієнтацій молодих людей, вчені виділяють такі: сімейне виховання, як одну з перших та найгрунтовніших основ формування особистості; освітнє середовище, де розвиток особистості продовжується, доповнюючись новими значимими людьми. В умовах сьогодення, коли відбувається бурхливий розвиток мультимедійного простору, не говорити про його вплив на становлення особистості є недоречним. ЗМІ, в тому числі інтернет-технології, неабияк впливають на формування ціннісних орієнтацій молодих індивідів. Ще одним із провідних агентів сучасності, що позначаються на формуванні світогляду молоді, є група однолітків, лідерів якої копіюють, до думки яких прислухаються [5, с.86-91].

Сім'я, родина - найвища цінність на Землі, яка робить життя кожної людини щасливим, повноцінним, плідним. Сім'я - це справжній університет людських відносин, в якому людина росте, розвивається і вдосконалюється, тому ще стародавні латиняни вважали: «Сильна сім'я - сильна держава» [2, с.123].

У процесі соціально-побутових відносин із сім'єю у дитини з перших днів життя формується структура її особистості. Вона, виходячи у світ дорослих, переймає норми їхньої поведінки. Сімейно-побутові відносини виступають одним із перших механізмів соціалізації дитини, а це в свою чергу вирішальним чином позначається на становленні системи ціннісних орієнтацій особистості [3, с. 30]. Сімейна атмосфера впливає на формування у дітей критеріїв оцінки добра і зла, дозволеного та забороненого, спра-ведливого та несправедливого.

Пізніше до процесу виховання особистості долучаються й інші інституції.

Однією із таких інституцій, що здійснює вагомий вплив на формування ціннісних орієнтацій сучасного молодого покоління, є освіта. Вона має сприяти розвитку особистості, її структурних основ, які допоможуть підняти рівень її культури, зорієнтують на досягнення високих моральних ідеалів, на прояв творчої активності [4, с.187].

Освіта, як важливий соціальний інститут, здійснює функцію трансляції цінностей, вона залучає особистість до цінностей соціуму, культури, допомагає їй освоїти їх. Але завданням освіти є і формування такої « нової » особистості, яка була б здатна побачити проблеми та суперечності цього світу, зрозуміти його та своєю діяльністю створити нові культурні цінності [4, с.190].

Живучи в ХХІ ст., не можна не акцентувати увагу на такому факторі формування цінностей людства, як ЗМІ. Молоді люди, які активно реагують на зміни, що відбуваються, й охоче сприймають все нове, - не мають достатнього соціального досвіду та багажу знань для верифікації медійної інформації майже повністю довіряючи їй.

Саме через ЗМІ серед різних категорій населення пропагуються певні ціннісні установки, світоглядні стереотипи та моделі поведінки, внаслідок чого спільні смаки і форми культурного споживання поширюються у суспільстві.

Культ жорстокості, насильства, порнографії, що нині пропагується в ЗМІ, особливо на телебаченні та в комп'ютерних мережах, призводить до неусвідомленого бажання молоді наслідувати його, сприяє закріпленню подібних стереотипів поведінки в її власних звичках і способі життя, знижує рівень граничних обмежень і правових заборон, сприяє появі негативних норм поведінки в суспільстві, що, в свою чергу, відкриває шлях до втрати морально-ціннісних установок, до правопорушень. Нерідко під їхнім впливом у підлітків формує упевненість у тому, що сильніший завжди правий, свобода - це можливість робити все, що заманеться і т.д.

Комп'ютери і телекомунікаційні технології часто звужують коло особистих, « живих » контактів і роблять відносини між людьми відстороненими. Молода людина, годинами перебуваючи у всесвітній мережі, відучується жити справжнім земним життям. Інтернет « виводить » молодь із реальності соціального життя, відволікає від природних інтересів і обов'язків, а он-лайн активність заступає

собою активність у реальному соціальному середовищі, що призводить до згортання справжніх соціальних контактів, звуження інтересів, формування хибних моральних уявлень та цінностей, збіднення емоцій, егоїзму, дратівливості [7, с. 24-27].

Ще одним чинником, що відіграє важливу роль у формуванні ціннісних орієнтацій сучасної молоді, виступає група однолітків.

Саме група ровесників з її нормами і цінностями відіграє вирішальну роль у засвоєнні молодого особою певного соціального досвіду, в становленні її особистості в цілому. Референтна група справляє істотний вплив на формування особистості, її поведіння в групі. Вона є джерелом норм поведіння, установок, ціннісних орієнтацій для індивіда. За допомогою референтних груп формується певний тип поведінки особистості, здійснюється соціальний контроль за її поведінням, тому в цілому референтні групи - необхідний фактор соціалізації особистості .

Значущість референтної групи у формуванні ціннісних орієнтацій молоді проявляється у тому, що вона виступає певним еталоном норм, правил поведінки, поглядів на життя. Особистість, будучи членом подібної групи, здобуває неабиякі знання та досвід, що не може бути отриманий в інших осередках [12, с.223].

Аналізуючи дані моніторингових досліджень, які проводилися Інститутом соціології НАНУ, починаючи з 1994 року, для визначення рівня значимості та довіри молодих людей до соціальних інституцій, які здійснюють першочерговий вплив на їхнє виховання, отримали такі дані. За п'ятибальною шкалою середній бал довіри сім'ї та родичам протягом 1994-2010 рр. дорівнює 4,5 балу, що свідчить про те, що молодь схильна цілком довіряти даним людям. Рівень довіри молоді до своїх колег набрав дещо меншу кількість балів і становить 3,3, що вказує на те, що людям важко сказати про те, довіряють вони колегам чи ні. І на третьому місці серед чинників, що впливають на формування молодих особистостей, за рівнем довіри опинилися ЗМІ, середній бал довіри до яких, за період проведення соціального моніторингу, дорівнює - 2,9. Вони свідчать про те, що молоді люди найчастіше рівень своєї довіри оцінювали у 2 («переважно не довіряю») та у 3 бали («важко сказати, довіряю чи ні»). Цікавим є факт того, що рівень довіри молоді до вищезазначених соціальних інституцій упродовж останніх 16 років залишається майже незмінним. Це свідчить про усталеність рівня довірливого ставлення як до сім'ї та колег, так і до ЗМІ, коли навіть при соціальних та політичних змінах у суспільстві, довіра до них не змінюється [10, с.37-43].

Отже, формування ціннісних орієнтацій молоді в сучасному українському суспільстві проявляється в одночасному впливі на особистість молодої людини різних факторів, які часто суперечать один одному і їй складно зорієнтуватися у такому вирі подій, насичених різноманітними правилами та нормами суспільства. Тому молоді у такому шаленому розмаїтті цінностей, що наявне у суспільстві,

доводиться самим вирішувати, що в нинішніх умовах є цінним, і від того, яка шалька терезів переважить у системі їхніх цінностей, значною мірою залежатиме майбутнє України. Також важливо наголосити, що роль таких соціальних інституцій як: сім'я, освіта, ЗМІ, важко переоцінити у вихованні молодого покоління, адже саме вони формують у особистості власний погляд на світ, на його норми та цінності.

Література:

1. Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві // Український соціум – 2002. - №1.
2. Головатий Н.Ф. Соціологія молоді: Курс лекцій. - К.: МАУП, 1999. - 224 с.
3. Коберник Л.О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. Наука і освіта // Науково-практичний журнал південного наукового центру АПН України -2008. № 4-5. - С. 28-33.
4. Молодиченко В.В. Освіта, як цінність: зміна пріоритетів в епоху глобалізації/ Молодиченко В.В. // Гілея. Збірник наукових праць.- 2009. - №25 – С. 185-191.
5. Морозова Л. П.Аспекти формування ціннісного світу сучасної молоді/ Морозова Л.//Наукові записки. Гуманітарні науки / Національний університет "Києво-Могилянська академія". К. – 2003. Том 22, ч. 1, С. 86-91.
6. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2001. - № 1. - С. 5-26.
7. Прохоренко Т.Г. Соціально-культурні цінності молоді в умовах трансформації суспільства / Прохоренко Т.Г. // Вісник Міжнародного Слов'янського університету. СЕРІЯ "СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ".- Х.- 2008. -Т.11, №2.- С. 24-27.
8. Ручка А.А. Ціннісний підхід в системі соціологічного знання. - К.: Наукова думка, 1987. - С.132.
9. Салін Ю.С. Фундаментальні цінності людства / Салін Ю.С. // Суспільні науки і сучасність. - 1995. - № 4. - С. 125-130.
10. Семенов В.Є. Ціннісні орієнтації сучасної молоді / Семенов В.Є. // Соціологічні дослідження. - 2007. - № 4. - С. 37 - 43 .
11. Суріна І.А. Цінності. Ціннісні орієнтації. Ціннісне простір: питання теорії і методології. - М.: Соціум, 1999. - С. 14.
12. Хайду П. Виховання ціннісних орієнтацій. - М.: Школа, - 2001. - 255 с.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

В сучасному світі міграційні процеси відіграють помітну роль та впливають на розміщення, чисельність і розвиток різних країн. Від них, значною мірою, залежить економічний та соціальний портрет країни. Зараз ми розглядаємо міграцію як глобальне явище, у коло якого втягнуті всі країни. Якщо для більшості країн це явище є звичайним, то для України є відносно новим так як, Україна зіткнулася з процесами імміграції на початку 90х років ХХ століття. Зважаючи на це, дослідження імміграційних процесів є актуальною темою для України. Тому, мета цього дослідження проаналізувати, які саме імміграційні процеси відбуваються в Україні.

Міграція існувала завжди, проте, сучасні міграційні процеси мають набагато більші масштаби та відрізняються надзвичайною складністю. Основною причиною, яка впливає на міграційні процеси, є різниця між економічним і соціальним рівнем розвитку країн, яка сприяє руху робочої сили до покращення умов свого життя. Іншою, не менш важливою причиною, є міграція біженців спричинена тиском певних обставин.

Також відомо, що деякі іммігранти використовують Україну, як плацдарм для нелегального проникнення з Азії в Західну Європу. Нелегальна міграція — це розповсюджене, протиправне явище з високим ступенем латентності й великою кількістю суб'єктів, численними каналами проникнення в Україну й можливості адаптації до системи протидії. Як правило, нелегальна міграція концентрується у великих містах України, а також у прикордонних зонах. Незаконні мігранти змушені йти на ризик заради власного життя, життя своїх рідних і близьких, на правопорушення й навіть злочин заради поліпшення свого життєвого рівня, втечі від міжнаціональних, релігійних чи інших конфліктів.

За даними ООН на 2005 рік число міжнародних мігрантів у світі досягло 191 млн осіб [2]. Як показав перепис 2001 р., на час його проведення в країні нараховувалося лише 192,6 тис. іноземців та 84 тис. осіб без громадянства, які разом становили 0,57 % населення. Абсолютна більшість іноземців (85,5 %) були громадянами країн СНД та Балтії, серед яких переважали громадяни Росії (103,7 тис.). Громадян країн, що не входили до СРСП, перепис зафіксував лише 27,9 тис. Серед них громадян В'єтнаму – 5 тис., Китаю – 3 тис., Індії – 2,3 тис., Йорданії – 1,7 тис., Сирії – 1,5 тис [3; 17]. Фактично, згідно цієї статистики, за офіційними даними іммігрантів в Україні не багато, але потрібно враховувати, що їх кількість з роками зростає. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. помітно зміни в етнічній структурі населення України, що відбулися після останнього

всесоюзного перепису 1989 р. Особливо високими були показники зростання загалом нетипових для України етносів. Наприклад, у 9 разів зросла кількість курдів (2 тис.), у 8 разів — в'єтнамців (3,9 тис.), у 5 разів — арабів. Найбільше всього збільшилося турків: у 2001 р. їх стало в Україні у 35 разів більше, ніж у 1989 (9,2 тис.) [4].

Велика кількість іммігрантів прибуває в Україну з метою здобуття освіти. Так, з 2000/2001 по 2011/2012 навчальні роки частка їх у ВНЗ України I—IV рівнів акредитації зросла більше ніж в 3 рази (з 16,5 тис. осіб до 53,5 тис. осіб). Зі слів міністра освіти і науки Дмитра Табачника, на 2012 рік на один український ВНЗ в середньому припадає 270 студентів-іноземців, при цьому більша частина іноземних студентів походить з Індії, Китаю, арабських країн, однак є представники і країн Європейського Союзу. Загалом в Україні навчаються студенти з 137 країн світу [5]. Україна є одна із лідерів по кількості студентів-іноземців. Найчастіше це пояснюється не якістю освіти в Україні, а її дешевизною. Повернувшись у свою країну ця людина, може похвалитися тим, що навчалась у Європі (і має, на це всі підстави), гарантовано отримає роботу.

Іноземці в Україні, незалежно від країн походження, зосереджуються переважно у великих містах (Київ, Харків, Одеса), серед яких лідирує Київ. Іноземці в Україні це - студенти, висококваліфікований персонал міжнародних компаній, трудові мігранти, біженці, шукачі притулку, нелегальні мігранти. З часом деяка частина з них стала громадянами України.

Отже, жоден із соціальних процесів не є небезпечним сам по собі. Але ці процеси потрібно контролювати і переводити у потрібне для країни русло. На теперішній час Україна знаходиться в досить вигідних умовах для побудови раціональної міграційної політики. Обсяги міграційних рухів ще не вийшли за межі, які неможливо контролювати. Проблема забезпечення українських підприємств робочою силою також значною мірою може бути вирішена за рахунок використання міграційних потоків. Тому перед Україною стоїть завдання пристосування сучасної національної держави до міграції як об'єктивного явища світового розвитку.

Література:

1. Міграція й толерантність в Україні. – К.: Стилос, 2007 – 19 с. / За ред. Ярослава Пилинського.
2. Сайт ООН <http://www.un.org/russian/>
3. “Нетрадиційні” іммігранти у Києві: сім років потому / За заг. ред. Пилинського Я.М. – К.: Стилос, 2009. – 280 с.
4. Всеукраїнський перепис населення <http://2001.ukrcensus.gov.ua>
5. Сайт міністерства освіти і науки, молоді та спорту України <http://www.mon.gov.ua>

ОНЛАЙН ЖИТТЯ. ФЕНОМЕН «В КОНТАКТІ»

Все більше у життя чи свідомість сучасної людини входить користування Інтернетом.

Актуальність, обраною мною теми полягає в тому, що майже кожен користувач Інтернету зареєстрований у соціальних мережах. Люди різного віку спілкуються у всесвітньому павутинні, шукають собі друзів, підписуються на цікаві пабліки, дізнаються щось нове, але просиджують свій час у віртуальному світі, забуваючи про повсякденні радощі життя.

Проблема в тому, що за даними статистики регулярного дослідження ринку телеком-послуг GfK Ukraine, частка користувачів соціальних мереж в Україні впродовж трьох років зросла на 14 пунктів і наразі складає 17% населення старше 16 років. Така тенденція обумовлена стрімким поширенням соціальних мереж, найпопулярнішими з яких на сьогодні є «В Контакте», «Однокласники» та «Facebook». Більш активними користувачами майже всіх соціальних мереж є жінки, у віковій сегментації – молоді люди 16-25 років. Про це свідчать дані спеціального дослідження користування соціальними мережами, здійсненого GfK Ukraine у листопаді 2011 року. Користування соцмережами за три роки зросло майже вшестеро.

Про такі наслідки попереджалося у концепції Е. Тоффлера [1,2], де його інтуїтивною думкою було те, що після інформаційного буму, люди почнуть спілкуватися за допомогою машинних символів. Українські соціологи Г.Почепцов [4] та Н.Костенко [3], у своїх підходах репрезентували думку про те, що поряд з реальністю люди створять новий світ – нову інформаційно-технічну цивілізацію.

Звичайно, для того, щоб з'ясувати специфіку користування соцмережами треба встановити з якою метою вони зареєструвались : одні намагаються знайти старих знайомих і друзів, інші мріють відновити колишні стосунки, а для когось це просто зручний спосіб підтримувати зв'язок і заводити нові знайомства. Хтось розповсюджує ті чи інші товари, хтось свою творчість, викладаючи відео або аудіо з власними піснями, змаганнями, танцями, надбаннями. Серед мотивацій може бути і така: задля здійснення аморальних вчинків.

Почнемо з позитивних рис соціальних спільнот, суб'єктів соцмереж.

По-перше, це, звичайно, підтримувати зв'язки з тими, кого не маємо можливості бачити(чути) так часто, як би нам хотілось, бо маємо можливість не тільки безкоштовно надсилати електронні листи, але й передивлятися нові фото, відео, бути, наче, поряд з цією людиною.

По-друге, створення груп за інтересами. Кожен зможе знайти те, що йому до душі, починаючи від останніх новин улюбленого футбольного клубу, закінчуючи знижками на наймодніші в цьому сезоні туфлі. Зручні такі групи для студентської молоді, адже завдяки їм завжди можна дізнатися новини університету, розклад або завдання з предметів. Корисними є й пабліки, присвячені письменникам, художникам, архітекторам, опису цікавих фактів всього світу, можна знайти багато цікавого матеріалу за професійним спрямуванням, та за своїм хобі.

По-третє, створюються гуртки, за допомогою яких допомагають чи то хворим дітям, чи то знайденим тваринам, чи шукають зниклих людей.

По-четверте, в «соціалках» можна знайти собі «друзів» («друзі», маються на увазі ті люди, які долучені до списку контактів, а не в повному спектрі цього слова), радників, однодумців, людей зі спільними інтересами, або просто цікавих для нас осіб. Не рідко зустрічаються випадки, коли люди зустрічали в соцмережі своє кохання, але й нерідко було, і тут, починаються мінуси онлайн спілкування.

Один з головних мінусів є те, що люди починають вести подвійну гру - жити не своїм життям. В бутті ми одні, в інтернеті – інші. Починає будуватись ілюзія як про своє життя, так і про життя долученого до контактів незнайомця. І цією ілюзією людина починає жити, починає не просто жити, а вірити в неї. І добре, коли цей співрозмовник виявиться порядною людиною, бо другий мінус, це те, що інформація, яку людина надає про себе може не відповідати дійсності, з цього й випливають багато випадків шахрайства та шантажу над людиною, бо взнавши потрібну інформацію, яка є незахищена, фотокартки, відео співрозмовник може користуватися нею, як захоче. Провідною проблемою також являється порнографія та насилля. Навіть дуже не бажаючи наткнутися на ці нездорові явища, можеш потрапити в небезпеку. Тиснеш на одне посилання, а вистрибує цілком інше... Реклама є й оманлива. Як відомо, теж неповнолітні користуються нині соціальними мережами. Не весь їхній контент (зміст) є корисний - численні сторінки, файли, співтовариства тощо. Розпусні сайти та також ті, де має місце море агресії чи крові, руйнують світло в серці. І головне те, що незважаючи користувач повнолітній чи ні, доступ до таких файлів він має однаковий – вільний.

Враховуючи плюси та мінуси віртуального спілкування, ми підійшли до головної проблеми «онлайн життя». Багато людей стають повністю залежними від соціальної мережі, навіть, не можуть уявити своє життя без оновлення своєї сторінки, перегляду новин друзів, безлічі коментарів, завантажують собі додатки з тими чи іншими «соціалками» в телефони, щоб постійно бути «в конекті». Користувачі забувають про особисте реальне життя, переносячи зустрічі з друзями на все пізнішу дату, залишаючись один на один зі спілкуванням в пластмасі. В даний момент, в соціальних мережах проводиться експеримент, який створений задля того, щоб відвернути тягу до машинного спілкування, та підвищити цікавість до роботи та своїх справ. Зміст його в тому, що користувачі мають

встановити на місце свого фото один з запропонованих кольорів і не змінювати його не менше 3 тижнів, останні дані приголомшили – респонденти не раз казали, що почали менше цікавитись оновленнями своєї сторінки, почали більше уваги приділяти своїм справам та роботі, а деяки казали, що від цього їх психологічний стан покращився.

Психологи стверджують, що «онлайн» життя можна охарактеризувати відомим діагнозом «самотність в натовпі»: людина, хоча й перебуває в колективі, все одно залишається самотньою, тому і самостверджується в соціальних мережах, для того, щоб відчувати себе часткою великої спільноти, де її можуть побачити не як пересічного менеджера, консультанта, гончара, а як особистість, яка вирізняється поміж інших. Статистика каже: найпопулярнішою соціальною мережею в Україні є «ВКонтакте»: її регулярно відвідують 67% інтернет-користувачів України. Друге місце посіла мережа «Однокласники» з 58%. Facebook регулярно відвідують 43% інтернет-користувачів, причому ця соціальна мережа наряду з Twitter має порівняно низькі показники частоти відвідування: четверта частина зареєстрованих зовсім не користуються власними акаунтами у цих мережах.

Найактивнішими є користувачі мереж «ВКонтакте» та Google Plus: відповідно 65 і 47% зареєстрованих у цих мережах перевіряють оновлення один або декілька разів на день, натомість користувачі таких сервісів, як Livejournal, Twitter та Facebook – навіть при доволі високих показниках реєстрації у деяких з них – роблять це найрідше (відповідно 30, 28 і 25% зазначили, що перевіряють оновлення дуже рідко і майже не користуються соціальною мережею).

Ми самі створили «моду» на віртуальний світ, але чимало людей перестає розуміти, що таке спілкування є лишень доповненням до повноцінного живого спілкування. Життя «онлайн» не варте живого спілкування з друзями, прогулянок на свіжому повітрі, походу на каток чи у театр. Соціальна мережа не отримає за вас вищу освіту, не створить вам сім'ю, не народить дитину, вона зробить з вас, обмежену у розвитку, людину поступово деградує, та не помічаючи радості земного буття.

Література:

- 1.Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. —557, [3] с. ; A Future Shock (1970)
- 2.Тоффлер Э. Третья волна. М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ", 1999, сс.6-261;The Third Wave (1980);
- 3.«Ценности и символы массовой коммуникации» /1993, Костенко Н.В./издательство: К.: Наукова думка/1993 г, с.132
- 4.«Коммуникативные технологии двадцатого века» / Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века.-М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер». — 1999.— 352 с.

ФОРМУВАННЯ ДОЗВІЛЛЯ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ

Культура є невід’ємною частиною кожного суспільства, кожної групи людей та особи. Саме на основі культурних цінностей будуються основні стереотипи суспільства, основні його характеристики. Визначаються напрямки розвитку молоді, що водночас є і основним носієм культури, основним її перетворювачем. На сучасному етапі розвитку суспільства дедалі частіше постає питання про подальший культурний розвиток особи, національності, нації, народності, суспільства в цілому.

Майбутнє суспільства знаходиться у руках молодого покоління. Саме молодь є основним носієм культури. Суспільство, яке на перший план поставило матеріальне благополуччя та збагачення, формує відповідну культуру і життєві потреби молоді. Електронні засоби масової інформації заповнюють значну частину їх вільного часу і виступають як важливий інструмент формування духовного світу, культурних цінностей та установок для сучасної молоді. Класична культура починає втрачати цінність і привабливість.

У студентському віці, формуються навички поведінки і риси свідомості, які утворюють ядро нової особистості, тому спосіб життя студентів, їх оточення, вироблення нових стереотипів під впливом зміни бачення тих чи інших ситуацій, проведення вільного часу, рівень життя – стають визначальними для подальшого формування культури особистості студента. Важливе значення для формування культури особистості студента має вільний час. Духовні цінності, створені і розвинені у вільний час, реалізуються в навчальній, культурно-комунікативній видах діяльності студента.

Дозвілльєве спілкування в студентському середовищі має неоднозначний характер, іноді навіть може містити у собі небезпеку та девіантний вплив. Перед всім суспільством стоїть важливе завдання виховувати у молоді постійну потребу в своєму культурному зростанні. Вона має бути того ж рівня значимості, що й потреба у праці, якою вона є мотиваційною основою готовності індивіда до інтенсивної трудової діяльності. Тоді потреба в культурному зростанні є основою до активних форм дозвілля.

На думку П.Бурдє форми проведення дозвілля залежать від таких факторів як:

- глобалізація, завдяки цьому процесу світ перетворився на одну загальну соціокультурну систему;
- науково-технічна революція надала нову роль засобам масової комунікації;
- новий стиль дозвілля відобразив переорієнтацію цінностей і замінив цінність праці на цінність дозвілля / 5.

Ці фактори створили можливість доступності до різних форм дозвілля та різних соціальних груп.

Основними принципами організації дозвілля є такі:

- системність як цілеспрямована, системна організація дозвіллевої діяльності з метою використання вільного часу;
- добровільність як певна незалежність дозвілля, відсутність регламентації з боку держави та інших структур, вільний вибір занять;
- диференціація, як врахування різних верств населення, умов праці, професійних інтересів, вікової специфіки, статевих ознак;
- доступність та якість дозвіллевих послуг як задоволення потреб і запитів клієнтів, систематичне вивчення їх бажань, прогнозування розвитку дозвіллевої сфери;
- відповідність дозвіллевих послуг місцевим умовам – соціально-демографічним, економічним, культурно-освітнім, політичним та практичній діяльності людини;
- принцип інтересу, що означає врахування інтересів особистості, сприяє не лише їх задоволенню, а й пробудженню нових потреб та запитів, формує нові духовні цінності /2.

Виходячи з цих принципів можна зробити висновок, що дозвілля є соціальним явищем, представлено комплексно, як: час, що молодь використовує за своїми інтересами, можливостями та потребами. Важливим завданням соціального регулювання дозвілля є розвиток культури особистості студента.

У сучасних умовах спостерігається значне переважання „домашніх” форм дозвілля, де лідерами є телебачення та інші засоби масової інформації. Серед активних форм дозвілля у найбільшій мірі реалізується спілкування та зустрічі з друзями, а також відвідування кафе, барів, дискотек, де переважає розважальна діяльність. Як свідчить аналіз, на жаль, у структурі студентського дозвілля значне місце займають пасивно-споглядацькі форми, а творчі види дозвіллевої діяльності займають другорядне місце у дозвіллі. Участь молоді у суспільно-активній діяльності носить епізодичний характер, а нереалізований потенціал у цій сфері діяльності фактично здійснюється тільки у суспільно-політичних рухах.

Отже, культура особистості студента – це спосіб сприйняття світу, видів діяльності, що складається на основі певних ціннісних орієнтацій, знань переконань, це відображення якостей притаманних особистості студента; це загальний рівень соціалізації його особистості, що проявляється у прогресивній діяльності.

У процесі взаємодії з культурою, студент формує власний неповторний образ навколишнього світу, спосіб його сприйняття та якісно означений спосіб діяльності. Вищий навчальний заклад виступає важливою умовою формування культури особистості студента, цей процес повинен постійно враховувати

особливості часу, щоб адекватно використовувати різні форми виховної діяльності та будувати її на теоретичних засадах, які відповідають сучасним вимогам розвитку суспільства.

Література:

1. Акимова Л.А. Социология досуга: Учеб. пособ. – М.: МГУКИ, 2003. – 123 с.
2. Петрова І.В. Дозвілля у зарубіжних країнах. – К.: Кондор, 2005. – 408 с.
3. Нагорний Б.Г., Яковенко Л.М., Яковенко А.В. Студентство і сучасність. – К.: Арістей, 2005. – 164 с.
4. Суртаев В.Я. Социально-педагогические особенности молодежного досуга: Учебное пособие. – Ростов-н/Дону, 1997. – 200 с.
5. Фаулер Б. Пьер Бурдьє и теория культуры: критический анализ // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. – Серия 11. Социология. – М., 1999. – №3. – С.12 – 20.

О. О. Метлашевська
(наук. кер. – В.В. Федас)

НАСИЛЛЯ НАД ЖІНКАМИ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Запобігання різним формам та видам насильства щодо жінок – одна з актуальних проблем сучасності. Ця тема тривалий час була закритою в Україні, існування гендерного насильства не визнавали взагалі. І тому в цій сфері відчувається брак інформації. Перші спроби уникнути такої ситуації зробили неурядові організації, які почали розповсюджувати тексти міжнародних документів стосовно жіночих людських прав та запобігання насильству щодо жінок.

У соціологічній літературі насильство визначається як нанесення емоційної, психологічної, сексуальної, фізичної чи матеріальної шкоди. Деякі автори розширюють поняття насильства, включаючи в нього також вербальні, когнітивні та репрезентативні форми поведінки, які порушують права інших людей. Зокрема, Джеф Херн зазначає, що насильство може включати також створення умов для здійснення насильницьких дій, потенційне насильство, загрозу й може бути драматичним, прихованим, випадковим чи тривалим [1, 55].

Насильство щодо жінки є не тільки приватною справою особи. Остання хвиля модерного фемінізму, що прийшла на 70-і роки в США та Західній Європі, розпочалася з питання про побутове та сексуальне насильство. Спочатку

міжнародні правозахисні організації та установи не займалися насильством проти жінок, оскільки його вважали «приватною» справою, яка стосується окремих осіб і не підпадає під юрисдикцію міжнародних конвенцій. Міжнародне співтовариство розглядало проблему в контексті державного суверенітету в тому смислі, що будь-яке втручання ООН або іншого міжнародного органу буде сприйняте як порушення суверенітету держави.

Жінка є більш уразливою до того, щоб стати жертвою насильства, ніж чоловіки. Так, за інформацією Департаменту сімейної політики Міністерства соціальної політики України, протягом першого півріччя 2012 року по допомогу з приводу насильства в сім'ї звернулися 51 713 осіб, де левову частку становлять звернення саме жінок (48 621 особа). За результатами роботи за цей період, 2 152 особи (переважно чоловіки) направлено на проходження корекційних програм для осіб, які вчиняють насильство. Станом на 1 липня 2012 року за даними Департаменту сімейної політики України на обліку з приводу вчинення насильства в сім'ї перебувало 97 387 осіб, з яких 89% – чоловіки.

За оцінками експертів, близько 75% жертв різних видів насильства не звертались по допомогу, решта переважно звертались до родичів. У той же час, слід відмітити, що надання необхідної допомоги жінкам, які пережили насильство, потребує залучення різних установ, закладів та організацій, у тому числі громадського сектору (забезпечення комплексного міждисциплінарного підходу), оскільки поряд з вирішенням питання щодо припинення насильства необхідно вирішувати ряд проблем, спрямованих на подолання складних життєвих обставин, які насильство спричинило, або які передували випадку насильства [2, 2].

Відмінність у суспільному становищі чоловіків і жінок є причиною специфічних насильницьких дій, які об'єднуються поняттям «гендерне насильство». Це поняття охоплює такі насильницькі дії проти особи, причиною яких є стать жертви насильства, а також визначені суспільною думкою ролі людей та їхня очікувана поведінка. Це поняття включає насильство в сім'ї, а також інші насильницькі дії, такі, як сексуальне насильство, примусова проституція, сексуальні домагання на роботі тощо.

Гендерні стереотипи відіграють істотну роль у поширенні насильства в сім'ї, насамперед над жінками. Під впливом цих стереотипів, як правило, перебувають насильники-чоловіки, часто жертви насильства та особи, які їх оточують, а іноді й працівники міліції, які за своїм посадовими обов'язками мають втручатись у випадки насильства в сім'ї [3, 56].

Чоловіки, які чинять насильство в сім'ї, часто схильні підкреслювати перевагу чоловічої статі, особливу відповідальність чоловіка за добробут сім'ї, роль годувальника, лише завдяки якому сім'я існує. Це дає їм підстави вимагати від оточуючих особливої поваги, виконання всіх примх і забаганок.

Навіть у тих випадках, коли немає інших підстав для гордості, його самоповага живиться думкою про те, що він заслуговує на повагу вже тому, що він чоловік. Іноді до цього додається ще бажання бути «крутим хлопцем». У поєднанні ці риси утворюють те, що психологи називають «комплексом мачо». Такий чоловік без коливань вдається до насильства, як тільки йому здається, що поставлено під сумнів його виняткове становище в сім'ї або репутація «крутого хлопця».

Проект «Свобода від насильства: розширення прав та можливостей дівчат і жінок у складних життєвих обставинах» впроваджується МБФ «Українська фундація громадського здоров'я» за фінансової підтримки Агенції ООН з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок (UN WOMEN) у партнерстві з Міністерством соціальної політики України та іншими державними та громадськими організаціями. Метою проекту є покращення життя дівчат і жінок у складних життєвих обставинах, в тому числі ВІЛ-позитивних та тих, хто живуть або проводять більшу частину часу на вулиці через розбудову в Україні правової системи та системи послуг щодо реагування та протидії насильству над жінками. Терміни реалізації проекту: листопад 2011 року – жовтень 2014 року.

Дослідженням охоплено 50 жінок та 26 чоловіків. Всі респонденти на момент опитування проживали в м. Києві та отримували послуги в організаціях, установах, які виступили каналами рекрутингу представників цільової групи [4, 27].

Найбільшу питому вагу, в обох цільових групах становлять респонденти від 25 років: 68% серед жінок (34 особи) і 65% серед чоловіків (17 осіб).

Майже половина жінок 46% (23 особи) та 42% чоловіків (11 осіб) мають повну загальну шкільну освіту. Кожна четверта опитана жінка та кожен другий чоловік мають професійно-технічну освіту, кожна десята жінка немає освіти.

Більшість чоловіків проживають разом зі своїми партнерками, але не в офіційному шлюбі. Серед опитаних жінок майже порівну тих, які перебувають у громадянському шлюбі (середній термін тривалості стосунків – 2 роки), офіційно одружених (середній термін тривалості стосунків – 5 років) та тих, які мають партнера, але не проживають з ним разом (середній термін тривалості стосунків – 3 роки).

74% опитаних жінок (37 осіб) мають дітей, зокрема: переважно одну дитину мають 44% (22 особи); двоє дітей має - 20% (10 жінок); троє дітей мають – 8% (4 опитані); одна респондентка не захотіла назвати кількість дітей. Серед 37 жінок, які мають дітей, 78% (29 жінок) вказали, що діти проживають разом з ними. Серед причин через які діти проживають окремо від матері були названі: «позбавлення батьківських прав», «відсутність житла та прописки», «небажання чоловіка віддавати дитину».

52% опитаних жінок (26 осіб) та 65% чоловіків (17 осіб) народилися в місті Києві, решта народилася в інших областях України або в інших державах. Майже кожна третя респондентка не має постійного місця проживання [5, 65].

36% респонденток, а це майже кожна третя респондентка не навчається і не працює (18 осіб), кожна шоста є домогосподаркою або перебуває у відпустці по догляду за дитиною.

Серед опитаних чоловіків, працюють лише 57% (15 осіб). Стосовно посад, які займають опитані жінки, 14% жінок (7 осіб) переважно менеджери з продажу, бухгалтери, педагоги. 31% опитуваних чоловіків (8 осіб) переважно обіймають професії будівельника, комірника (сортувальника, мерчандайзера), таксиста або водія.

У 50% опитуваних жінок щомісячний дохід (враховуючи гарантовані державою соціальні виплати, матеріальну допомогу від організацій, інших людей та подарунки) становить 1000–3000 гривень. В середньому середній щомісячний дохід працюючої жінки дорівнює 2502 грн; у тих, хто не працює і не навчається – 762 грн. Кожна четверта респондентка від 70 до 100% доходу витрачає на харчування родини.

Дівчата та жінки, які не працюють, прокоментували відповідь щодо свого доходу так: «Іноді живу у знайомих, хто чим допоможе...», «Краду по магазинах», «Не отримую соціальні виплати в зв'язку з відсутністю документів».

Слід зазначити, що 88% респонденток проходили тестування на ВІЛ-інфекцію і 93,2% з них знають свій ВІЛ-статус. У дослідженні взяли участь 22 ВІЛ-позитивні жінки [6, 91].

Кожна друга опитана жінка в дитинстві переживала психологічне насильство, майже кожна п'ята – сексуальне, і кожна - фізичне насильство.

Вагома частка жінок зростали у сім'ї, в котрій були систематичні прояви фізичного насильства – 56% респонденток (28 осіб) зазначили, що були бійки між їхніми батьками. 82 % респонденток (23 жінки), які зазначили, що між їхніми батьками відбувалися бійки, самі були свідками цих конфліктних ситуацій. Найчастіше кривдниками були батько та мати. Перший сексуальний досвід кожної четвертої жінки відбувся насильно: дві респондентки прокоментували, що суб'єктом насильства були хлопці, які навчались з ними в одній школі: «троє однокласників згвалтували», «хлопець у школі-інтернаті згвалтував». Більше половини отримали такий досвід до 17 років. Серед тих, які зазнали сексуального насильства в дитинстві, на запитання: «Хто із Вашої родини «приставав» до Вас, домагався або примушував до дій сексуального характеру, яких Ви не хотіли, до того, як Вам виповнилося 18 років?», називали батька, вітчима, інших членів родини [7, 33].

Щодо припустимості насильства у стосунках між чоловіком і жінкою, то більшість опитаних (70%) вважають, що насильства в стосунках допускати не

можна. Серед основних причин, які можуть виправдати насильство, тобто коли партнер має право вдарити свою партнерку, були названі: пияцтво та вживання наркотиків жінкою (34%), зрада партнеру (24%), провокація партнера своїми словами/криком та обман партнера (по 20%), сперечання з партнером (12%). Це означає, що значна частка респонденток не усвідомлюють повного визначення поняття «насильство» та дій, що підпадають під цю категорію.

Згодні з твердженням, що сімейні проблеми повинні обговорюватися тільки між членами сім'ї – 86% жінок, 48% респонденток зазначили, що для чоловіка важливо показати своїй партнерці, «хто в домі хазяїн», що дає підстави говорити про те, що жінки можуть сприймати насильство за типову поведінку чоловіка або партнера [2, 7].

Значну роль у виявленні випадків насильства відіграють працівники міліції. Однак, одна з респонденток, яка переживала насильство, зазначила: «міліція навіть не втручається»

Дитячий досвід переживання різних форм насильства, споглядання моделі поведінки між батьками, в якій фізичне насильство є припустимим, ранній вік початку статевого життя, у деяких випадках примусовий – всі ці фактори визначають подальшу модель поведінки людини (і жінки, і чоловіка), зокрема, схильність до ризикованої поведінки та, як наслідок, потрапляння у складні життєві обставини, в тому числі з приводу насильства.

Досить поширеними є всі види насильства над жінками, які перебувають у складних життєвих обставинах, при цьому: близько половини опитаних переживали фізичне і сексуальне насильство в сім'ї, близько трьох четвертих – психологічне та економічне. Основними кривдниками виступають партнери жінок, дещо менше знайомі і незнайомі чоловіки, працівники правоохоронних органів, жінки-родички (не матері), інші родичі - переважно у випадках психологічного і економічного насильства.

Найпоширенішими видами фізичного насильства, з якими стикаються жінки є ляпас, тягання за волосся і жбурляння предметами. Більш тяжчі його прояви поширені дещо менше, але більшість жінок, які ним стикаються з насильством, мають справу більш ніж з одним його проявом [2, 21].

Переважна більшість опитаних жінок не зверталася до жодної установи, організації, закладу, у випадках, якщо над ними вчиняли фізичне насильство. Серед жінок, які стали жертвами сексуального насильства, всі відмітили, що нікуди не зверталися за допомогою. Серед установ, до яких жінки все ж зверталися, переважають правоохоронні органи (18%), центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та лікарні (по 9%), по 4% зверталися до жіночих консультацій, психологічних служб та церкви [2, 11].

Майже всі респондентки при зверненні до різних організацій потребували психологічної допомоги; три чверті хотіли, щоб їх вислухали; майже половині

респонденток необхідно було пройти медичну експертизу або здати аналізи. Чоловікам при зверненні до організацій, були необхідні медичні послуги, психологічна допомога та потреба в тому, щоб їх вислухали [2, 14].

Експерти з питань попередження насильства зазначили, що основними недоліками діючої системи попередження та реагування на випадки насильства є відсутність чітких і зрозумілих порядків дій, затверджених нормативними документами з виявлення, перенаправлення та надання допомоги особам, які зазнали насильства з визначеним рівнем відповідальності кожного суб'єкта та моніторингу їх діяльності для працівників соціальних служб, правоохоронних органів та медичних закладів [2, 20].

Ефективними шляхами подолання насильства в сім'ї є досягнення рівності жінок і чоловіків та подолання гендерних стереотипів. Проте жінки повинні бути проінформовані про їхні права та знати можливості, що надаються жертвам насильства в сім'ї.

Можна надати наступні рекомендації для забезпечення діяльності, спрямованої на попередження насильства щодо дівчат і молодих жінок:

- проблеми захисту прав жертв насильства, в тому числі тих, хто перебуває в складних життєвих обставинах;
- притягнення до відповідальності за невиконання або неналежне виконання особами, відповідальними за здійснення заходів щодо попередження насильства та надання допомоги постраждалим, своїх функціональних обов'язків;
- проблеми гендерної нерівності в сім'ях;
- випадків насильства та їх наслідків, як для постраждалих, так і для суспільства в цілому; наслідків стигматизації жертв насильства суспільством;
- створення та трансляцію на каналах телебачення; розміщення в Інтернеті, в газетах та журналах про неприпустимість насильства, про приклади покращення життя в сім'ї, які змогли попередити насильство, про неприпустимість порушення прав людини у повсякденному житті;
- забезпечити роботу безкоштовних цілодобових «гарячих ліній», до яких можна було б звернутись у випадку реальної загрози вчинення насильства;
- розробити програми підготовки (курси підвищення кваліфікації) для фахівців, які залучені до попередження та подолання наслідків насильства щодо жінок і дівчат, а також тих, хто надає допомогу жінкам і дівчатам [2, 23];
- впровадити програми для дівчат та жінок у складних життєвих обставинах щодо підвищення самооцінки, дестигматизації, подолання комплексу жертви;
- сприяти розвитку програм соціалізації жінок у складних життєвих обставинах (враховуючи існуючий досвід недержавних організацій), зокрема, їх успішному працевлаштуванню;
- надання первинної допомоги жертві насильства, з урахуванням віку та статі особи;

– здійснення корекційної роботи з особами, які вчинили насильство (діагностика, індивідуальна та групова робота).

Література:

1. Бурейчак Т. Соціологія Маскулінності. Навчальний Посібник – Львів: «Магнолія», 2011. – 142 с.
2. Результати дослідження «Від політики до практики: дослідження процедури тестування на ВІЛ-інфекцію вагітних жінок в Україні» // К. – 2011. – 24 с.
3. Журавель Т. В., Лях В. В., Лях Т. Л., Скіпальська Г. Б. Навч.-метод. посібник для соціальних педагогів, соціальних працівників, аутич-працівників, практичних психологів // За наук. ред. проф. Зверевої І. Д. – К. : Видавничий дім «Калита», 2010. – 164 с.
4. Адміністративна діяльність. Частина особлива. Підручник // За заг. ред. проф. О.М. Бандурки. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ «Еспада», 2000. – 250 с.
5. Організація «Право на здоров'я» (HealthRight International) // Посібник з методики міждисциплінарного ведення випадку при роботі з безпритульними, бездоглядними неповнолітніми дітьми . – К., 2010. – 68 с.
6. Зінченко А.Г., Журавель Т.В. та ін. // За ред. Зверевої І.Д., Петрочко Ж.В. // Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод. посіб. – К.: Видавничий дім «КАЛИТА», 2010. – 376 с.
7. Титаренко В.Я. Сім'я процес формування особистості. – М.: «Думка», 2008. – 110 с.

А. С. Тулюлюк
(наук. кер. – Л.В. Чугаєвська)

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ. ПРАКТИКА ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Актуальність теми. Становлення України як незалежної соціально-правової держави зумовлює необхідність комплексного аналізу однієї з важливих проблем теорії та історії влади – оптимізації управління шляхом застосування демократичного принципу рівноправної участі всіх громадян у державотворчих процесах. Теоретичне осмислення рівності в державному управлінні є важливим компонентом підвищення результативності й ефективності управління, а також розвитку громадянського суспільства в державі.

Мета даної роботи полягає в розкритті сутності гендерної рівності й обґрунтуванні закономірностей і тенденцій її розвитку в державному управлінні України.

Гендерна рівність та участь у політичному житті є важливою складовою сучасного демократичного управління. Відповідно до міжнародних стандартів, чоловіки і жінки мають рівні права на повноцінну участь у всіх аспектах

політичного процесу. Однак, на практиці, жінкам набагато важче повною мірою скористатися цими правами.

Ступінь залучення жінок до політичної активності та доступу до прийняття рішень може розглядатись як ключовий показник гендерної рівності суспільства. Гендерна рівність у прийнятті рішень має розглядатись з точки зору того, чи знаходяться жінки на посадах, обіймаючи які, можна ухвалювати рішення або впливати на їхнє ухвалення нарівні з чоловіками. Пекінська платформа 1995 року наголошує, що рівність під час ухвалення рішень є невід'ємною частиною визнання прав жінок, та що рівна участь жінок у процесі прийняття рішень є не тільки вимогою звичайної справедливості або демократичності, але також необхідною умовою врахування інтересів жінок.

Історично, найбільша частка жінок у складі Верховної Ради УРСР сягала 30%² (у 1985 році 157 жінок було обрано до Верховної Ради УРСР), унаслідок запровадження Комуністичною партією СРСР неофіційної квоти на участь жінок у виборних органах [7]. Унаслідок перших багатопартійних виборів, 1990 року кількість жінок в парламенті значно зменшилася. Якщо простежити тенденції останніх 20 років, з моменту набуття Україною незалежності, ситуація з представленням жінок в політиці змінювалася на краще дуже повільно, а результати останніх виборів до Верховної Ради, навпаки, демонструють погіршення ситуації (1990 року — 3% жінок народних депутатів, 1994-го — 5,7%, 1998-го — 8,1%, 2002-го — 5,1%, 2006-го — 8,5%, 2007-го — 7,5%). В наступному складі Верховної Ради України та складі уряду кількість жінок зменшується. За часткою жінок у парламенті Україна посідає 115 місце у переліку 137 країн світу і має передостаннє місце за цим показником у країнах регіону ОБСЄ (відразу перед Грузією) [5]. Представники вітчизняних політичних сил, які перебувають сьогодні при владі, яскраво демонструють недостатнє розуміння або неприйняття концепції гендерної рівності та її переваг для суспільства.

На початок 2010 року жінки переважали у складі державних службовців, — як керівників, так і спеціалістів (відповідно 64,8% і 79,5%). Жінки також складають абсолютну більшість державних службовців на посадах нижчого рівня, які є менш відповідальнішими. Проте, із просуванням по службі питома вага жінок зменшується, сягаючи лише 13,3% у першій посадовій категорії керівників, які беруть участь у прийнятті рішень на державному рівні. Якщо поглянути детальніше то за даними Голодержслужби, результати аналізу кадрового резерву у центральних органах виконавчої влади свідчать про порушення вимог пропорційно-збалансованого представництва кандидатур кожної статі. Скажімо, до кадрового резерву на 2010 рік зараховано 76,7% чоловіків та 23,3% жінок. У місцевих державних адміністраціях до кадрового резерву на 2010 рік на посади керівників цих адміністрацій запропоновано біля 86% чоловіків та тільки 14% жінок від загальної чисельності резервістів. До кадрового резерву низки

Міністерств та відомств 2010 року не зараховано жодної жінки. За результатами Gender Gap Index 2010 Україна посідає 63 місце у переліку 134 країн світу. За даними цього індексу, протягом останніх років Україна послідовно опускається донизу: 48 місце 2006 року, 57 – 2007-го, 62 – 2008-го та 61 2009-го [9]. Окремі показники цього індексу яскраво ілюструють ситуацію із невиправдано низьким рівнем представлення жінок у політиці. За рівнем освіченості жінок Україна посідає 23 місце, а за рівнем політичних прав та можливостей жінок – 105 місце зі 134 можливих

За даними останнього перепису населення України кількість населення жіночої статі, яке має освіту, становила 54,3% (23 715 450 осіб), чоловічої – 45,7% (19 922 150 осіб). Цю ситуацію констатовано і в останній доповіді щодо виконання Україною зобов'язань зі CEDAW (2006-2007 рр.), згідно з якою відсутність суттєвого гендерного дисбалансу за освітнім рівнем є однією з суттєвих соціокультурних особливостей України, яка, за даними ЮНЕСКО, за рівнем грамотності населення посідає одне із провідних місць серед розвинених країн світу

Принцип рівності прав жінок та чоловіків закріплено в Конституції України. Стаття 24 Конституції гарантує рівність прав і свобод усім громадянам та забороняє обмеження за ознакою статі. Ст.24 Конституції України також зазначає: «Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадськополітичній і культурній діяльності, у здобутті освіти та професійній підготовці, у праці та винагороді за неї» [2].

Таким чином ми бачимо що закони є як ґрунтовий матеріал для прогресу даної ситуації та положення існуючого законодавства та партійних статутів, що стосуються збільшення представництва жінок серед кандидатів на виборні посади, не забезпечують ефективних заходів для виконання цього. Незважаючи на законодавче забезпечення рівних прав і можливостей, досі не визначено процедури, та не забезпечуються способи практичної реалізації цих прав. Судова гілка влади в цілому, й правове поле зокрема, недостатні для захисту від проявів дискримінації за ознакою статі та для притягнення порушників до відповідальності.

Хоча не можна сказати, що не було кроків для поліпшення ситуації, проаналізувавши декілька років можна відзначити основні заходи які, вжиті на державному рівні для утвердження гендерної рівності:

- Ухвалення 2005 року Закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків».

- Послідовну роботу в парламентських комітетах і, як наслідок, призначення в секретаріатах комітетів відповідальних за впровадження принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, створення підкомітету з питань гендерної політики (2006). Завданням цих спеціалістів є сприяти обізнаності народних депутатів з

гендерних аспектів, вносити заходи з гендерних питань до планів роботи Комітету, відстежувати гендерний компонент у законопроектах, брати до уваги результати гендерно-правової експертизи та гендерної статистики, а також забезпечувати співпрацю комітету з гендерними експертами та громадськими організаціями [6].

- Проведення парламентських та комітетських слухань, гендерного аналізу керівного складу центральних органів влади, гендерної експертизи чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів, привернення уваги вищих рівнів державної влади до гендерної рівності. Ці ініціативи сприяли застосуванню гендерної перспективи під час розгляду інших соціально значущих питань, наприклад, пов'язаних з бідністю, підтримкою сім'ї, рівності оплати праці, здоров'я чоловіків тощо.

- Прийняття Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року. Цей стратегічний документ окреслив пріоритетні напрямки та цілі державної політики, але не всі поставлені завдання було досягнуто через брак фінансування та кадрових ресурсів [4].

- Поступове впровадження гендерного компоненту у систему шкільної, вищої та післядипломної освіти, включаючи проведення аналізу гендерного компоненту у навчальних програмах, підручниках та посібниках. Гендерну тематику включено до програм вищих навчальних закладів, а теми гендерної рівності також внесено до навчальних програм середньої школи.

- Налагоджена взаємодія громадських організацій та гендерних експертів з державними органами у написанні державних програм, змін та доповнень до наявних законів.

- Започатковано ініціативи з вдосконалення гендерної статистики, що дозволить аналізувати гендерні перетворення та співвідношення. Активна робота у галузі вдосконалення гендерної статистики провадиться завдяки спільним зусиллям Державного комітету статистики України, Інституту демографії та соціальних досліджень та Інституту економіки та економічного прогнозування Національної академії наук України та підтримки проекту Програми розвитку ООН «Програма рівних можливостей та прав жінок в Україні» (EU-UNDP) [1]. Проте, наразі, ці зусилля не призвели до якісних змін у підвищенні рівня участі жінок у політичному житті та прийнятті рішень на державному рівні. Серед більшості політиків і надалі побутує переконання, що міжнародні зобов'язання — лише декларація політичної волі.

Напрацювання минулих років опинилися під загрозою, оскільки 10 грудня 2010 року Президент України своїм указом запровадив адміністративну реформу, внаслідок якої було ліквідовано Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту. На рівні центральних органів виконавчої влади нині відсутня інституція, відповідальна за сімейну та гендерну політику, адже ці функції в результаті

реорганізації не було передано до жодного з міністерств. Отже питання гендерної рівності на сьогодні залишилися проігнорованими на рівні державних інституцій.

Незважаючи на очевидний прогрес, досягнутий Україною у забезпеченні гендерної рівності, поточна ситуація демонструє неприйнятно низький рівень участі українських жінок у політичному житті та процесах прийняття рішень на високому державному рівні. Відповідно до всіх міжнародних зобов'язань та показників, Україна рухається у неправильному напрямку з точки зору підвищення участі жінок у суспільному та політичному житті. Незважаючи на високий рівень освіти і кваліфікації жінок України, а також той факт, що жінки складають більшість українських виборців, політичні партії, як і раніше, не визнають потенціал жінок на політичній сцені, і дуже часто ігнорують факт, що інтереси жінок представлені недостатньо. Щоб виправити цю ситуацію і наблизитися до європейських норм демократії та гендерної рівності, Україна повинна розробити цілісний довгостроковий підхід, враховуючи такі стратегічні напрямки:

- Виконання міжнародних зобов'язань України та забезпечення застосування Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, як правового документу, що має перевагу над суперечливим внутрішнім законодавством.
- Розвиток компетенції та координація діяльності органів державного управління різних рівнів для вирішення питань гендерної рівності.
- Законодавче забезпечення та внесення змін до виборчого законодавства для збільшення представництва жінок на вищих урядових посадах та в державних виборних органах.
- Посилення просвітницької діяльності для подолання наявних дискримінаційних стереотипів щодо жінок.
- Ліквідація дискримінації щодо жінок у сфері зайнятості і забезпечення рівної оплати праці за рівновартісну роботу.
- Проведення навчальних програм з питань гендерної рівності для представників місцевих і центральних органів влади, судових органів, шкіл, соціальних служб та правоохоронних органів.
- Впровадження механізмів недопущення гендерно-дискримінаційної інформації в ЗМІ та публічних виступах.

Для досягнення прогресу потрібні спільні зусилля та співпраця міжнародних організацій, громадських лідерів-жінок та представниць різних політичних партій, громадських організацій, спрямовані на політиків-реформаторів, а також чоловіків як союзників. Сприяння тендерній рівності та збалансованій участі жінок у політиці варто розглядати не як феміністську боротьбу, а як передумови, які має виконати будь-яка країна, щоб бути сучасною демократичною державою.

Література:

1. Гендерна статистика України: сучасний стан, проблеми, напрями вдосконалення. Запоріжжя: Друкарський світ, 2011. – С. 49
2. Закон України «Про вибори народних депутатів України»: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1665-15>.
3. Кулачек О. Роль жінки в державному управлінні: старі образи, нові обрії /Монографія. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи"-Основи, 2005.-301 с. 2 4. Матеріали слухань Комітету Верховної ради України з прав людини, національних меншин і міжнародних відносин на тему: «Практика застосування Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», Київ, 10 листопада 2010 р
5. Міністерство юстиції України: (<http://www.minjust.gov.ua>.)
6. Практичні аспекти впровадження принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в діяльності Верховної Ради України. / Програма сприяння Парламенту II: Програма розвитку законодавчої політики / За редакцією О.Суслової. – К.Москаленко О.М. ФОП, 2010
7. Права людини в Україні – 2004. Доповідь правозахисних організацій / За ред.Є.Захарова, І.Рапп, В.Яворського /Українська Гельсінська спілка з прав людини.– Харків: Фоліо, 2005. – С. 255
8. Організаційні та правові елементи інституційного механізму забезпечення гендерної рівності в Україні. Запоріжжя: Друкарський світ, 2011.-С. 10-12.
9. The Global Gender Gap Report 2010 <http://www.weforum.org/reports/globalgendergap-report-2010?ol=1>

А. С. Щербина

(наук. кер. - Л.В. Чугаєвська)

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ, АБО ЧОГО ОЧІКУЄ СУСПІЛЬСТВО ВІД ЧОЛОВІКІВ ТА ЖІНОК

Стереотип – це “сформований за конкретних соціальних умов образ людини, яким користуються як штампом”.

Типові гендерні стереотипи (вони ж – міфи), бо спростовуються як науковими дослідженнями, так і самим життям.

В усі часи існувала проблема взаємовідносин між статями – домінування чи підлеглості, “вартості” кожної статі для суспільства. Останні тисячоліття розвитку людства характеризуються домінуванням патріархату в розвинених цивілізаціях. Отже, ми можемо припустити, що всі надбання людства є точкою зору на них домінуючої статі. В історії розвитку наукового знання вчені теж трансформували свої припущення щодо співвідношення статей у біологічному та соціальному аспектах.

Як зауважує М. Мід, відмінність між двома статями – одна з важливіших умов, що лежить в основі багатьох різновидів культури, яка додає людям почуття власної гідності й положення в суспільстві. В усіх відомих нам суспільствах люди завжди відбивали по-своєму біологічно обумовлений розподіл праці, причому таким чином, що часто навіть важко здогадатися які біологічні відмінності слугували першопричиною. Виходячи з відмінностей й контрастів, властивих людському тілу, вони будували аналогії, в яких співвідносили себе із Сонцем і Місяцем, днем і ніччю, добром і злом, силою і ніжністю. наполегливістю й уразливістю. Причому одна і та сама якість приписувалась то одній статі, то другій [1, с. 28].

Суспільство постійно оцінює особу виходячи з виконання нею своїх соціальних ролей. При цьому від жінки та чоловіка суспільство традиційно очікує виконання різних ролей. Цей розподіл суспільної і сімейної праці потягнув за собою і різні критерії оцінки. Так, чоловіків прийнято оцінювати за трудовими та професійними успіхами, а жінок — насамперед за наявністю сім'ї та дітей. Такі консервативні, загальноприйняті норми і судження про те, якими є чоловіки та жінки и чим вони мають займатися, і є гендерними стереотипами. Більшість пересічних людей вважає, що жінка та чоловік від природи володіють певними рисами характеру і схильностями, і завдяки тому мають різний соціальний статус. Однак сучасні дослідження антропологів, психологів та соціологів (Дж. Батлера, М. Мід, Г. Плосса, П. Бергер, Т. Лукман та інш.) поставили твердження про природну обумовленість рис жінок та чоловіків під сумнів. Крім того, прагнення людини відповідати таким «стандартам» обмежує розвиток його особистості, можливості самореалізації, безпідставно звужує його економічні, політичні та соціальні можливості. Так чоловіки отримують менш близькі та емоційні зв'язки з батьками, дітьми та друзями, бо суспільство забороняє чоловікам проявляти емоції. Чи молоді дівчата прагнуть копіювати образ подіумної красуні, вважаючи його за зразок успішної жінки, й набувають психологічні та фізичні проблеми через неможливість втілення своєї мрії в життя.[2]

Так, нижче наведені найпоширеніші міфи про те, ким є жінки і чоловіки, і альтернативну інформацію з приводу цього.

МІФ	РЕАЛЬНІСТЬ
Жінки — більш альтруїстичні, співчутливі, завжди орієнтовані на надання допомоги, опікувальну діяльність.	Соціальні якості жінок та чоловіків існують не як дві полярні, окремі категорії, а як континууми, що дублюють один одного. Як чоловіки, так і жінки можуть бути чуйними і мати негативні поведінкові риси. Оскільки в більшості

	<p>культур домінує уявлення, що «слабкій» статі притаманні опікувальні риси, то відповідна поведінка заохочується з раннього дитинства — дівчаток так навчають.</p>
<p>Чоловіки — більш егоїстичні, товстошкірі, пихаті, нездатні до співпереживання.</p>	<p>Чоловіки здатні до співчуття та співпереживання не менше, ніж жінки. От тільки зовні вони не завжди виказують свої почуття, адже змалечку їх привчали контролювати та тримати все в собі.</p>
<p>Жінки — балакучі, язикаті істоти, пліткарки, які не вміють тримати язика за зубами. Справжні чоловіки небагатослівні.</p>	<p>Статевих відмінностей у рівнях вербальної активності дорослих не виявлено. Відмінність простежується лише в змісті спілкування, його експресивності. Жінки більше орієнтовані на передачу ставлення до події, чоловіки — на саму подію. Психологи не зафіксували статевих відмінностей в особливостях спілкування чоловіків та жінок.</p>
<p>Жінки емоційніші, вразливіші, мають слабшу нервову систему, тому як щось — у сльози. Слабка стать частіше підвладна психічним розладам, депресивним та тривожним станам, більш схильна до самогубств.</p>	<p>Поріг емоційної чутливості не має статевих меж. Культурологічні традиції призвичаюють чоловіків не виказувати емоцій, приховувати сльози, носити свої переживання в собі. Слабкодухі жінки — не рідкість, чимало є і слабкодухих чоловіків. Психічні розлади, що виникають через зрив вищої нервової діяльності, трапляються як серед чоловіків, так і серед жінок. Якщо деякі розлади більш характерні для чоловічої статі (наприклад, розлад з дефіцитом уваги та гіперактивністю чи визивно-агресивною поведінкою та ін.), то інші частіше трапляються у жінок (розлад зі страхом розлуки чи залежна особистість тощо). Ряд психічних розладів, у тому числі</p>

	<p>депресія, посттравматичний синдром, трапляються як серед чоловічої, так і жіночої популяції. За показниками суїцидальності статеві групи відрізняються лише в рамках вікових меж.</p> <p>У підліткові та юнацькі роки більш схильні до самогубств жінки, у старшому віці — чоловіки.</p>
<p>Хатня робота, виховання дітей — прерогатива жінок. Чоловік у кращому разі може допомогти дружині. Домашній затишок — справа рук жінки.</p>	<p>Жодна стать не має природних схильностей до опікувальної, обслуговуючої діяльності.</p> <p>Статевотипізований розподіл праці характерний для патріархальних взаємин. Партнерський тип шлюбних стосунків побудований на взаємозамінності виконання сімейних ролей.</p> <p>Виконує домашню роботу не той, хто жіночої статі, а той, хто має вільний час. Морально-психологічний клімат сім'ї залежить від домінуючих настроїв обох — чоловіка та дружини. Маскулінна лінія поведінки чоловіка в сім'ї часто обертається диктатом не тільки над жінкою, а й над дітьми.</p>
<p>Молодість та краса жінки — головна запорука її щастя. Успішність чоловіка визначається, головним чином, високим матеріальним та соціальним статусом.</p>	<p>У різних соціально-економічних та етнокультурних умовах життя жінки віддають перевагу матеріально забезпеченим чоловікам з високим суспільним статусом, а чоловіки — молодості та зовнішній привабливості жінки. Оскільки процес відтворення потомства є досить тривалим у часі, жінки віддають перевагу вибору надійних чоловіків, які можуть запропонувати як матеріальний, фізичний, так і соціальний захист.</p> <p>Звідси психологічне коріння пошанування жіноцтвом соціального</p>

	<p>статусу та забезпеченості чоловіків. Психологи зазначають, що за категоріями молодості, еротичної привабливості (молоде обличчя, груди, сідниці, струнка статура, пружне тіло тощо) криється природою дана здатність до плідності. Саме символами репродуктивної активності пояснюється орієнтація чоловіка на молодість жінки.</p>
<p>Тільки окремі жінки здатні виконувати провідні ролі у підприємстві, виробництві, політиці. Жінкам краще орієнтуватися на підлеглі ролі. Чоловіки краще справляються з керівними посадами і більше розуміються на політиці, економіці, науці.</p>	<p>Жінки нічим не поступаються чоловікам у професійній придатності до найрізноманітніших видів діяльності. Серед жінок є відомі вчені, керівники фірм, підприємств, а також міністри, прем'єри урядів, командири космічних екіпажів та президенти країн: всі вони чудово справляються зі своїми обов'язками.</p>

Між тим, А.Маслоу вважає, що поняття «чоловіче» та «жіноче» не відображають суті явища, яке вони повинні розкривати. Вони тільки вводять людей в оману, тому що якості, які в суспільстві вважаються притаманними чоловікові, часом більшою мірою виявляються у жінок, і навпаки. Але є усталені гендерні стереотипи, які іноді формують у жінок «страх успіху». Жінки часто не впевнені у своїх силах.

Література:

1. Мид М. Мужское и женское: исследование полового вопроса в меняющемся мире. – М.: РОССПЕН, 2004. – 416 с.
2. Гендерна політика в Україні. Методичний посібник для державних службовців, представників органів місцевого самоврядування та ЗМІ. Харків: Райдер, 2007. – 44 с.

ПСИХОЛОГІЯ

Д. М. Аітова
(наук. кер. - Ю.М. Кашпур)

ЗМІСТОВНЕ НАПОВНЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ ДЛЯ ЛЮДЕЙ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Актуальність теми. Привабливість на сьогодні у багатьох посідає важливе місце в системі цінностей. Вважається, що саме привабливість є однією з рис успішної людини. Наголошуючи на вагомості цього феномену, у тінь відходить інше важливе поняття - психологічна привабливість. Такі стереотипи не можуть не впливати на світосприйняття та формування внутрішнього світу людей юнацького віку. Тому вважаємо за необхідне окреслити значення психологічної привабливість для юнаків. Українському суспільству споконвіків розуміли оманливість вроди це влучно відображається у народному прислів'ї: «З личка не пити водички». Для наших пращурів це означало, що якою б прекрасною зовні не була людина, найважливіша в ній краса внутрішня, її канони народжувалися і закріплювалися віками, передаючись від покоління до покоління. Душевна щедрість, працелюбність, любов до своєї землі та співвітчизників, повага до літніх людей та піклування про дітей, сердечне бажання допомагати іншим, лагідність, оптимізм, почуття гумору... Цей перелік найкращих рис характеру людини можна продовжувати й далі. Але, нажаль, сьогодні ці цінності дедалі більше відходять на другий план, витіснені новомодними європейськими віяннями та переконаннями, що саме зовнішність є найголовнішою. В цілому, в світі наче культ краси.

Мета нашої статті полягає у визначенні поняття психологічної привабливість та з'ясуванні змістовного наповнення даного феномену для особистості юнацького віку.

Під психологічною привабливістю ми будемо розуміти здатність до контакту з іншими людьми, яка може вдосконалюватись протягом всього життя особистості, вміння спілкуватись так, щоб викликати у людей симпатію та повагу.

Серед зарубіжних психологів які брали участь у дослідженні феномену привабливість особистості зустрічаються такі імена, як Аронсон О.В., Бершайд Є., Гутьєррес С., Зайенц Р., Генрік Д., Морено Я.Л., Ньюком Т. та інші. Вони в більшій мірі зосереджували свою увагу на соціальному значенні привабливість. Не менш значущий внесок у дослідження цього поняття зробили наступні вітчизні психологи: Альошина Ю.Е., Ананьєв Б.Г., Абалакіна М.А., Бодальов О.О.,

Вілюнас В.К., Гозман Л.Я., Коломийський Я.Л., Кон І.С., Хронік О. О., Табунська В.А. Лосенков В. О., Обозов М.М., Трапезникова Т. М., Шнейдер Л.Б. та інші.

Сучасний стан розробленості зазначеної проблеми не дозволяє чітко сформулювати визначення психологічної привабливості. Але в багатьох роботах зустрічаються поняття, що можуть частково розкрити специфіку цього феномену.

Проаналізувавши праці зазначених вище вчених ми виокремили основні складові психологічної привабливості.

В останні роки в зарубіжній психології значний розвиток отримало дослідження факторів, які визначають *атракцію* людини – його здатність подобатись іншим людям. «Хресним батьком» цього напрямку, безумовно, є Карнегі Д. За останній час психологія атракції зробила великий крок вперед.

До факторів, які визначають психологічну привабливість юнаків слід віднести наступні:

1) романтичні обставини знайомства і спілкування. Слід зазначити, що стандартна офіційна, або буденна атмосфера не сприяють виникненню емоційних контактів.

2) здатність до саморозкриття. Прикладом цьому може стати випадок задушевного спілкування з сусідом по купе під час подорожі і те, як під час такого спілкування підвищувалась атракція один до одного між людьми, які вступили в діалог. В цьому випадку дуже важливі такі поняття як «міра» і «тактовність».

3) везіння – вміння без видимих зусиль «рухатись вгору». Справа в тому, що багатьом людям, особливо юнакам притаманна так звана «віра в справедливий світ».

Іншою складовою психологічної привабливості для людей юнацького віку є *вихідний статус*, або авторитет. Якщо він достатньо високий, людина отримує додаткову «ступінь свободи» в поведінці.

Велике значення, для формування психологічної привабливості має також інтенсивність спілкування. При інших рівних умовах більш інтенсивне спілкування призводить до росту атракції. Якщо людина любить спілкуватись – це скоріше «плюс» ніж «мінус» у її психологічній привабливості. У таких людей спостерігається дві тенденції: росту симпатії та ворожнечі, але перша діє ефективніше.

Зазначені закономірності не повинні використовуватись ізольовано, без врахування реальної ситуації спілкування. В цьому випадку велике значення сучасні та зарубіжні психологи надають правильному використанню мовних прийомів, прийомів риторики, здатність до ведення діалогу в різних ситуаціях [2].

Майстерність діалогу, як фактора, який сприяє підвищенню психологічної привабливості осіб юнацького віку – це не просто набір психологічних прийомів та вмінь. В цьому процесі органічно комбінуються психологічні та моральні позиції особистості. Під час визначення психологічного характеру готовності до

діалогу необхідно визначити ступінь поваги до людини, учасника діалогу. Важлива психологічна ознака спілкування, як діалогу – встановлення відносин, які передбачають духовну єдність, взаємну довіру, доброзичливість, відвертість. Доброзичливість передбачає вміння партнера зацікавити своєю розмовою. Саме відверта доброзичливість формує готовність «рухатись на зустріч», робить людину психологічно привабливою.

Вміння говорити та слухати є не менш важливою складовою психологічної привабливості у осіб юнацького віку. Підчас спілкування слід розповідати про свої відчуття, психологічні переживання до тієї людини, якої вони стосуються. Психологічну привабливість підчас спілкування підвищують вміння виражати свої відчуття, відсутність у спілкуванні сарказму, подразливості, негативних мімічних рухів. Слухаючи людину, яка бажає з вами спілкуватись слід дати зрозуміти їй, що ви уважні. Слід проявляти зацікавленість і повагу до співрозмовника.

Для юнаків актуальним залишається питання закоханості. Питання психологічної привабливості в особистісних стосунках не менш актуальне і цікаве.

Також необхідно відмітити гендерні особливості психологічної привабливості. У кожного чоловіка та жінки є немало таких якостей, прагнень і можливостей, які в різних умовах та обставинах призвели б до психологічної привабливості. В той же час кожен намагається бути не лише психологічно привабливим, а виглядати таким в очах коханої істоти відповідно з її свідомим і несвідомим, позитивними та негативними, розумними та інстинктивними потребами.

Відмітимо, що серед показників, закономірностей та способів прояву психологічної привабливості є такі, які характерні як для жінок, так і для чоловіків. Така «диференціація» обумовлена соціальними, психологічними та іншими причинами. Специфіка жіночої психологічної привабливості, пояснюється окрім соціальних причин, причинами біологічними.

В очах юнаків чоловічої статті жіноча психологічна привабливість проявляється головним чином у жіночій чуттєвості; за висловом Л.М. Толстого, психологічна привабливість жінки проявляється у її «внутрішній інтуїції», делікатності і тактовності; жіночій жертвовності; кокетності; таємничості; недоступності та хитрощі. Вищезазначені якості у кожної жінки об'єднуючись, підсилюють одна одну, психологічно привабливі якості і одночасно нівелюють непривабливі.

На думку жінок юнацького віку чоловічій психологічній привабливості притаманні мужність, чесність, вірність, «чоловічий шарм», положення в суспільстві – наявність стабільного заробітку, сила, харизма [1].

Таким чином нами було визначено поняття психологічної привабливості та з'ясовано змістовне наповнення даного феномену для особистості юнацького віку, також зроблено наступні висновки: поняття психологічної привабливості достатньо нове, мало досліджене, воно не має чіткого визначення в науковій

літературі; психологічна привабливість особливо актуальна для осіб юнацького віку, саме тому, що в цей час відбувається самоствердження людини в соціумі, відбуваються зміни в особистому житті – виникають плани щодо одруження; поняття психологічної привабливості багатокomпонентне та динамічне, фактори які визначають психологічну привабливість особистості можуть змінюватись ситуативно; психологічна привабливість має місце у соціальному та особистому житті; вона може різнитись за статевою приналежністю.

Література:

1. Васильева С.В. Психология любви / С.В. Васильева. - М: Интерпринт, 1992. – 202 с.
2. Левит Л. Формула любви. Режим доступу: www.psycholevity.com.
3. Петровска Л.А. Самоутверждение: пути истинные и ложные / Журнал "Знание". Подписная научно-популярная серия "Молодежная" №9 1987 год.

О. Ю. Бондарчук
(наук. кер. - О.О. Равчев)

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ВАГІТНИХ ІЗ ВІЛ-ПОЗИТИВНИМ СТАТУСОМ

ВІЛ/СНІД – одна з найважливіших проблем, яка постала перед людством, починаючи з кінця ХХ століття. Неминула вона й Україну.

Більшість людей у нашій країні інфікуються ВІЛ у працездатному віці, причому жінки є більш вразливими перед ВІЛ-інфекцією. На сьогоднішній день в Україні жінки становлять уже 45 % від усіх дорослих, які живуть з ВІЛ. Більшість із них молоді – від 18 до 30 років. Це найбільш сприятливий дітородний вік для жінок. Рік за роком на світ з'являються все більше дітей, чії матері ВІЛ-інфіковані. Так, за даними офіційної статистики Міністерства охорони здоров'я України, у період із 1995 по 2012 рік у ВІЛ-позитивних матерів народилося 32504 дітей [7].

Рішення мати дитину чи переривати вагітність може приймати лише сама жінка, але скоріше за все, ВІЛ-позитивній матері знадобиться додаткова кваліфікована допомога як лікарів, так і психологів.

У сучасній психологічній літературі тему щодо надання психологічної допомоги вагітним розглядали такі психологи як І.В.Добряков, Н.П.Коваленко, О.С.Куценко, Г.Г.Філіппова, проте проблему психологічного консультування вагітних із ВІЛ-позитивним статусом досліджено мало.

Під час роботи з ВІЛ-позитивними вагітними О.С.Куценко рекомендує психологам наступне [2]:

1. Зміна особистої позиції фахівця, який надає допомогу. Будь-який фахівець, що працює з вагітними жінками, повинен сам, у першу чергу, володіти повною та вичерпною інформацією про ВІЛ та її зв'язок із вагітністю. По-друге, фахівець не повинен нести у собі упереджене ставлення до ВІЛ-позитивних людей. Психолог повинен знати про те, що можливе народження здорової дитини, мати контактні телефони центру СНІДу свого міста чи сусідніх населених пунктів, куди можна спокійно спрямувати жінку, будучи впевненим, що її не стануть там штовхати на аборт, а дадуть об'єктивну інформацію про перебіг захворювання і сучасних методах лікування.

2. Робота з емоціями. Найімовірніше, жінка з ВІЛ-інфекцією, яка задумується про аборт, вже десь зіткнулася з негативним ставленням до себе. Враження від агресії могли захлеснути її і стати головним поштовхом до рішення про переривання вагітності. Тому важливо підтримати і прийняти жінку, пояснити, що ВІЛ-інфекція не є показанням до переривання вагітності.

3. Розвінчання міфів про ВІЛ та неможливість народження здорової дитини.

4. Допомогти побачити реальні факти. Але при цьому не можна обіцяти жінці, що у неї неодмінно народиться здорова дитина, оскільки ніхто цього гарантувати не може. Матір і батько дитини повинні чітко розуміти, що є ризик інфікування дитини. Важливо спільно сформуванати картину майбутнього і на той випадок, якщо дитина виявиться інфікованою.

Під час роботи з ВІЛ-позитивними вагітними психолог стикається з великою кількістю проблем. Діагноз ВІЛ-інфекція вагітними сприймається здебільшого як вирок, однак реакція у кожного індивідуальна: від спокою та прийняття факту інфікування до відчаю, агресії і т.д. Окрім цього вагомий вплив на прийняття рішення про подальший перебіг вагітності у такій ситуації належить характеру сімейної системи, віку, соціальному статусу вагітної та ряду інших складових. Зокрема, О.С.Куценко виділила наступні проблемні фактори, які можуть вплинути на прийняття рішення стосовно збереження вагітності у ВІЛ-позитивних жінок:

1. Засудження оточуючих, яке виражається в тому, що багато хто визнає рішення народити дитину неправильним, ризикованим і егоїстичним та спонукає вагітну до аборту.

2. Страх залишити дитину сиротою, викликаний припущеннями щодо недовготривалого життя ВІЛ-позитивної матері.

3. Почуття провини перед дитиною в тому випадку, якщо матір заразить його інфекцією.

4. Страх за долю дитини. Страх жінки перед тим, що її дитина стане ізгоем у суспільстві, що їй важко буде стати щасливою.

5. Страх вагітної за власне здоров'я (ускладнення перебігу хвороби).

6. Негативне ставлення медичного персоналу до ВІЛ-інфікованих вагітних [2].

Дослідження проведене Н.А. Морозовою (2007рік) показало, що медичний персонал стурбований зростанням числа ВІЛ-інфікованих пацієнтів. 85% лікарів згодні надавати допомогу ВІЛ-позитивним пацієнтам, використовуючи засоби індивідуального захисту. При цьому 41% акушерів-гінекологів та 59% лікарів різних спеціальностей бояться інфікування ВІЛ-інфекцією, що зокрема пов'язано з недостатнім рівнем знань із проблем ВІЛ-інфекції. Неоднозначне ставлення колег до проблеми вагітності у ВІЛ-позитивних жінок: 49% лікарів різних спеціальностей допускають можливість вагітності та пологів, проти виношування і народження дітей ВІЛ-позитивними матерями висловилися 16% акушерів-гінекологів та 67% лікарів інших спеціальностей [4].

Негативне відношення до ВІЛ-позитивних вагітних та низький рівень знань медичного персоналу з проблем ВІЛ-інфекції може спричинити в жінок страх, розпач, підвищення рівня тривожності і т.д., що є додатковим фактором стресу як для самої вагітної, так і для дитини.

Окрім індивідуальних та соціальних факторів, які впливають на рішення жінки стосовно збереження вагітності, психологу під час консультації важливо також звернути увагу на рівень обізнаності вагітної у питаннях ВІЛ-інфекції.

Працівники ВІЛ/СНІД-центрів рекомендують звернути увагу на те:

- чи обізнана жінка у питаннях шляхів передачі та мір профілактики ВІЛ від матері до дитини;
- що вагітність не погіршує стан, пов'язаний із ВІЛ;
- що у випадку звернення до лікаря, вагітна має право не інформувати його про свій статус, але якщо лікар буде володіти даною інформацією, то це допоможе призначити необхідне обстеження та лікування [5].

Під час психологічного консультування вагітних із ВІЛ-позитивним статусом також важливо враховувати термін вагітності. Г.Г.Філіппова виділяє наступні поведінкові та емоційні стани залежно від строку вагітності:

- перший триместр вагітності: поведінка і переживання жінки орієнтовані на прийняття вагітності й оцінці цього факту як позитивного;
- другий триместр характеризується підвищенням лабільності, імпульсивністю. На цьому етапі може виникнути тривожність, внаслідок поганого самопочуття, відчуття рухливості дитини, зміни умов життя, в першу чергу соціальних і т.д.
- третій триместр вагітності відзначається підвищенням рівня тривоги, яка викликана очікуванням несприятливої ситуації під час пологів та після них, страх самих пологів, зниження активності вагітної [6].

І.В.Добряков також зазначає, що на будь-якому терміні вагітності жінка може знаходитися під впливом ятрогеній, дидактогеній та гестогеній [1].

До ятрогеній належать порушення, викликані висловлюваннями або діями медичних працівників, що негативно впливають на психіку вагітних жінок. Жінка,

яка очікує народження дитини відчуває себе особливою, унікальною. Її раним, коли навмисно чи мимоволі медичні працівники дають зрозуміти, що спілкування з нею – рутинна робота, а сама майбутня мати – одна з багатьох.

До дидактогеній відносять розлади, що виникають у вагітних у зв'язку з їх навчанням на курсах із підготовки до пологів. Інформацію, яку отримують вагітні на заняттях, досить часто є дефіцитною, уривчастою, малодоступною (наприклад, велика кількість незрозумілих медичних термінів), що часто призводить до посилення тривоги.

Дуже поширеним є також явище гестогенії, яке виникає при несприятливому впливі вагітних жінок одна на одну.

Проведення консультування з означеною групою клієнтів є досить складним, тому психологу важливо створити сприятливий «психологічний клімат» під час консультації, бути емпатійним і уважним слухачем, який беззаперечно приймає будь-яку особистість.

Проаналізувавши наукові психологічні джерела, які стосуються консультування вагітних жінок, можна зробити такі висновки.

Психологічне консультування вагітних із ВІЛ-позитивним статусом у сучасній науці практично не досліджується.

Проблема даної групи клієнтів полягає у:

- негативному відношенні соціуму до ВІЛ-інфікованих вагітних.
- низькому рівні обізнаності стосовно питань ВІЛ-інфекції як самих вагітних, так і медперсоналу. Це в свою чергу призводить до виникнення почуття провини, страху, тривоги як за дитину, так і за стан здоров'я матері.

Під час надання психологічної допомоги психологу потрібно не лише створити сприятливий «психологічний клімат» консультації, а й володіти інформацією про ВІЛ та її зв'язок із вагітністю, підтримати та прийняти вагітну жінку, розвінчати міфи, які стосуються ВІЛ та народження нездорової дитини, інформувати жінку про ризик зараження інфекцією дитини та сформулювати картину майбутнього на той випадок, якщо дитина виявиться інфікованою.

Література:

1. Добряков И.В. Перинатальная психология: Питер; СПб.; 2010.
2. Куценко О.С. Аборт или Рождение? Две чаши весов. / Пособие для психологов и других специалистов, работающих с женщиной и ее семьей в ситуации репродуктивного выбора. СПб: 2 переиздание, 2011.
3. Морозова Н.А. Отношение к ВИЧ-инфицированным беременным женщинам в медицинском сообществе: автореф. дис. канд. мед. наук : 14.00.52. - М, 2007.
4. Настольная книга для позитивных людей. Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні.

5. Филиппова Г. Г. Психология материнства: Учебное пособие. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002.
6. ЮНІСЕФ в Україні http://www.unicef.org/ukraine/ukr/activities_11400.html

І. О. Головкіна
(наук. кер. - В.Л. Паньковець)

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Протягом приблизно п'ятдесятьох років поняття "політична участь" пройшло шлях від "газетного" до наукового терміна і, нарешті, до самостійної концепції з різними підходами до аналізу. До середини 50-х років минулого ст. у закордонній соціології політична участь вивчалася переважно як участь у державному керуванні і виборах. З цього ж часу дане поняття здобуває статус наукового терміна і входить в число ключових у категоріальному апараті чотирьох соціологічних концепцій: демократії, модернізації, політичної культури і масового суспільства. Посилення інтересу до політичної участі саме в цей період було не випадковим з кількох причин: по-перше, у силу необхідності пояснення політичних процесів у країнах, що звільнилися й стали на шлях модернізації, по-друге, унаслідок зміни методологічної парадигми в американській політичній соціології (від аналізу інституціональних структур до дослідження політичної поведінки) і, по-третє, через політичну практику західних демократій — розвиток структур цивільного суспільства. (Н.Смелзера) До дійсного часу в західній соціології і політології накопичений значний досвід і традиції досліджень політичної участі, початок яким було покладено Г.Алмондом і С.Верба, що дали перший ґрунтовний аналіз цієї категорії, введеної в дослідження як показник політичної культури [3, с. 28-32].

Участь людей у політиці слугує одним із засобів вираження й досягнення їхніх інтересів. На думку М. Каазе (ФРН), "...під політичною участю розуміється всяка діяльність, добровільно здійснювана громадянами з метою вплинути на прийняття рішень на різних рівнях політичної системи; участь у політиці розуміється, насамперед, як усвідомлена цілеспрямована діяльність".

Загальне поняття «політична участь», його базовий аналіз у науковій літературі представлений досить широко й різнопланово, враховуючи багатий досвід політичної науки Заходу останніх двох сторіч і Росії другої половини ХІХ – ХХ ст.. Досить змістовні з погляду осмислення феномена політичної участі праці класиків суспільно-політичної думки – представників філософії Нового Часу, марксистського й анархістського плінів, теоретиків російської школи політичної філософії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.: М. Бакуніна, Н. Бердяєва,

Т. Джефферсона, С. Котрляревського, К. Каутського, В. Леніна, Дж Локка, К.Маркса, Х. Ортега-І- Гассета, С. Прокоповича, ПА. Флоренського, Ф. Енгельса. Автори, кожний зі своїх позицій, позначали проблематику активності людей у політичній сфері, створили теоретичну основу й намітили певні підходи для наступного більш детального аналізу політичної участі і його окремих аспектів [4].

Однією з ключових категорій на сьогоднішній день є категорія майбутнього. Інформаційне середовище транслює в суспільство проекти майбутнього в усіх варіантах і поєднаннях. Майбутнє втілене не тільки в умовах, які змінюються і обставинах життєдіяльності окремої людини або суспільства в цілому. Воно має своє історично обумовлене «обличчя», в якому разом з минулим та теперішнім відбиваються риси прийдешнього. Це «обличчя» молоді, яка в силу своєї соціальної некомпетентності володіє в суспільстві головним чином символічним політичним капіталом [1].

Сьогодні питання співвідношення молоді та політики, як правило, тільки починає хвилювати дослідницьке суспільство. Цьому є ряд причин. По перше, молодь, як правило, не є, за думкою більшості «діючих» політиків та дослідників, повноцінним не залежним від дорослого світу суб'єктом політики. По друге, політичну діяльність молодь «поєднує» з процесом соціалізації і адаптації, звідси і складність у визначенні спрямованості її ідейних, програмних і відділенні один від одного тактико-стратегічних політичних установок.

Особливий інтерес до молоді, як до суб'єкта політичного життя на даному етапі розвитку нашої держави обумовлений тим, що молодь являється активною групою суспільства, яка визначає зміст і характер теперішнього і, головне, майбутнього вектора розвитку України. Разом з цим, незважаючи на велику кількість публікацій, різних напрямків та підходів, дослідження психології політичної активності та діяльності молоді потребує подальшого вивчення та переосмислення, оскільки роль молодих людей в політичних процесах змінюється з плином часу та в ході трансформаційних перетворень українського суспільства [2, с. 117 – 127; 4].

Молодь, як і більшість громадян, може брати участь у політиці з різною інтенсивністю, і ступінь їх залучення до якого-небудь виду політичної діяльності також різна. Проблема активізації молодіжного ресурсу для вирішення модернізаційних завдань в сучасному суспільстві є однією з актуальних і соціально значимих, оскільки молодь є особливою, що володіє рядом специфічних характеристик, соціально-демографічною групою, від якої багато в чому залежить майбутнє кожної країни. Серед молодіжних проблем особливе місце займає проблема соціально-політичної активності молоді, від характеру, спрямованості, форм реалізації якої багато в чому залежить стан балансу між потребою суспільства в збереженні стабільності і одночасно в постійному оновленні.

Соціально-політична активність молоді сьогодні представляє один з найважливіших напрямків у розвитку держави, громадянського суспільства, правової держави, у забезпеченні динаміки і стабільності політичної системи.

Що ж таке політика для молоді? Це той інструмент, за допомогою якого молодь повинна вирішувати завдання, що стоять перед нею. Ця позиція є ключовою. Не можна нам сьогодні бути осторонь від політики. Політика - це інструмент для забезпечення наших інтересів сьогодні і в майбутньому.

Політику неможливо реалізувати поодиночі. Для цього потрібна організація - політична партія, або суспільно-політичний рух.

Які роль і місце молоді в такому суспільно-політичному об'єднанні? Є кілька варіантів:

1) молодіжні організації, в яких молодь сама вирішує свої проблеми.

2) молодь "на підхваті", поряд з політичною організацією, яка робить політику, а молодь допомагає їй це робити.

3) молодіжна організація є частиною політичного руху або політичної партії [4].

Політика була, є і буде найважливішою сферою соціального життя суспільства, і ступінь включення або невключення молоді в політичні процеси багато в чому визначає і загальну політичну ситуацію в країні.

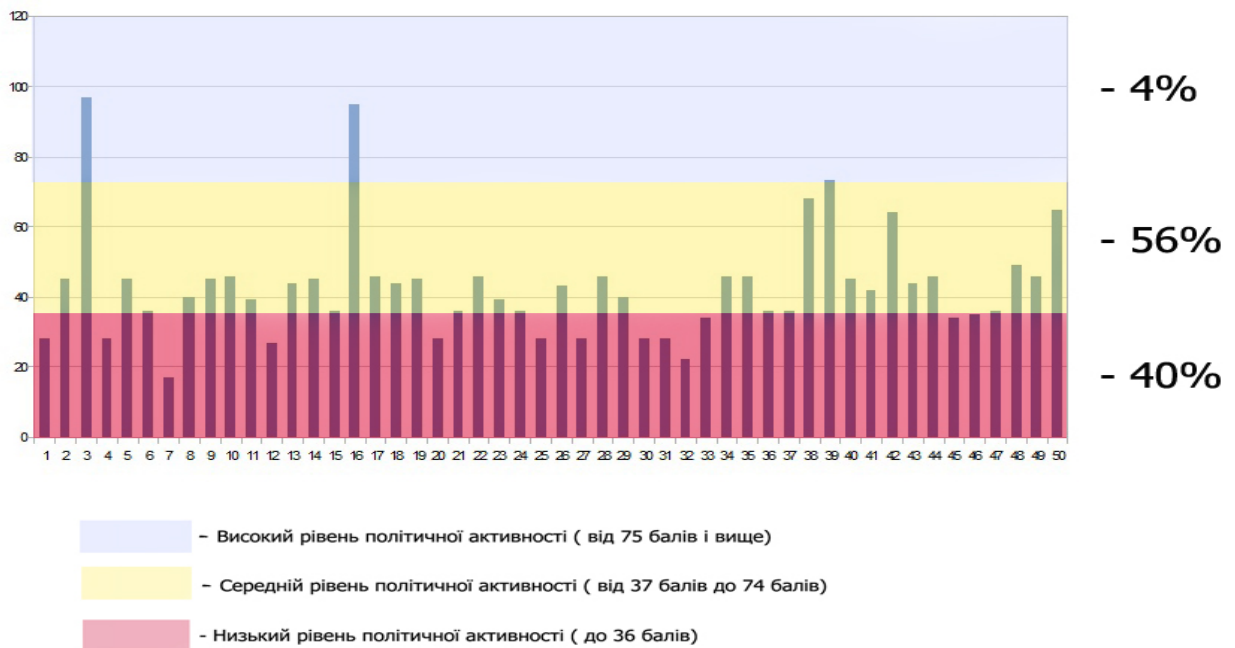
В нашому дослідженні ми оцінювали рівень політичної активності молоді та детермінанти, які впливають на цю саме активність.

У процесі дослідження передбачалося виявити наступні питання:

- ступінь політичної самоідентифікації молоді;
- головні життєві цінності молоді;

Вибірку нашого дослідження склало 50 студентів 5-го курсу у віці 21-22 роки, а саме 25 студентів Київського славістичного університету та 25 студентів НПУ Драгоманова.

Як показали результати дослідження, більшість молоді, яка приймала участь в дослідженні має *середній рівень політичної активності (56%)*, та *низький рівень (40%)* і лише *(4%)* досліджуваної молоді мають *високий рівень* політичної активності. Це ми можемо побачити на графіку, зображеному нижче.

Це може пояснюватися тим, що молодь активно цікавиться політикою, можливо навіть приймає певну участь в політичних діях, або організаціях. Для більшості респондентів характерним є реалізація таких цінностей, як, *соціальна влада, соціальність, безпека родини і близьких людей, а так само мудрість та зрілість.*

Молодь є політичним резервом насамперед для сил, зацікавлених у проведенні реформаторського курсу. Основна маса молоді націлена на життя і роботу в умовах суспільства з ринковою економікою. Молодь вільна у своїй ідейній і політичній орієнтації. І, нарешті, головне: сучасне молоде покоління в більшій своїй частині налаштоване дуже патріотично і вірить у майбутнє своєї країни.

Література:

1. Головатий М. Ф. Політична психологія: Навч. посіб. / М. Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2001. – 136с.
2. Головаха Є. Ставлення до влади і політичний вибір молоді України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2002. - № 1. - С. 117 - 127.
3. Остапенко М. Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні // Нова політика. - 1999. - № 4.- С. 28 – 32.
4. Пірен М.І. Основи політичної психології: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2003. – 418 с.
5. Ципко С. Проблеми сучасної політичної культури студентської молоді України // Відродження. - 1999. - № 4. - С. 8 - 13.

АКЦЕТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ ЯК ЧИННИК ТРИВОЖНОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

В теперішньому часі збільшилась кількість тривожних підлітків, які відзначаються підвищеною стурбованістю, невпевненістю, емоційною нестійкістю. Тривожність, як своєрідний емоційний стан, по-різному відображається на життєдіяльності людини. Найчастіше результат цього впливу негативний. Разом з цим, він особливим чином впливає на емоційну сферу людини. Серед негативних переживань людини тривожність займає особливе місце, часто вона призводить до зниження працездатності, продуктивності діяльності, до труднощів у спілкуванні. Виникнення та закріплення тривожності пов'язано з незадоволенням вікових потреб дитини. Для кожного вікового періоду існують окремі сфери, об'єкти дійсності, які викликають підвищену тривогу більшості підлітків в незалежності від наявності реальної загрози або тривожності як стійкого утворення. Ці «вікові піки тривожності» є наслідком найбільш значимих соціогенних потреб. В дані «вікові піки тривожності» тривожність виступає як неконструктивна, яка викликає стан паніки, зневіри.

Поширеність феноменів тривожності у дитячому та підлітковому віці, її негативна роль у розвитку є темою численних робіт психологів, клінічних психологів, педагогів, лікарів. Проблема тривожності є найактуальнішою в сучасній психології. Проблема тривожності як відносно стійкого особистісного утворення порівняно рідко постає перед психологом у чистому вигляді. Зазвичай вона включається в контекст широкого кола питань: слабкої тривожності чи нервової поведінки, «стрибаючої» успішності у навчанні, підвищеної втомлюваності учня за відсутності для цього об'єктивних медичних показань, конфлікту підлітка з однолітками, дезадаптованості і т. д. Тут діагностика тривожності застосовується у комплексі з іншими методиками, що дозволяє при всебічному аналізі конкретного випадку найбільш точно визначити його причини, намітити відповідні шляхи корекції.

Сучасні дослідження тривожності та страху походять в загальному з трьох джерел: класичної теорії емоцій, психоаналізу та теорії наuczіння. За останнє століття багато психологів займались дослідженням даної емоції. Серед тих, хто приділяв даній проблемі велику увагу та займався вивченням сутності явищ тривоги, тривожності та страху можна назвати Ч. Дарвін, У. Джемс, Дж. Уотсон, Дж. Тейлор, З. Фрейд, М. Кляйн, А. Фрейд, К. Хорни, А. Адлер, С. Саллівен, Е.Фромм, Р. Мей, Ч. Д. Спілбергер, Б. Філіпс, Д. Бернс, і такі вітчизняні вчені, як

А. В. Співаковська, Л. М. Костіна, А. М. Прихожан, О. А. Коробанова, В.М.Астапов, К. Азарт, Л. А. Лепіхова, Р. С. Немов, Л. А. Кітаєв-Смик, Є.В.Новікова, А. І. Захаров, Б. І. Кочубей, Я. Рейковський та інші. Дослідженням становлення адекватної самооцінки і рівня тривожності у підлітків займалися такі вчені як І. С. Кон, Ф. Райс, Д. Фельдштейн, М. Б. Тишкова. Відмінність проявів тривожності вивчалася з різних точок зору, приміром, із позиції виховання Е.Г.Ейдемільер, В. В. Юстицькіс, А. А. Плоткін, з позиції соціального статусу В.Р.Кисловська, Н. М. Гордецова, Н. В. Імедадзе тощо. Над розробкою форм і методів з тривожними підлітками працювали такі вчені як В. Н. Шапалов, М. Амонашвілі, Є. Ільїн та інші. Істотним потенціалом для аналізу цієї проблеми має культурно-історичний підхід, зокрема, в психосоматичному аспекті - культурно-історичний підхід до психології тілесності У. У. Миколаєва, А. Ш. Тхостов, Р.А.Аріна. Важливу групу досліджень становить вивчення функції тривоги й тривожності. Дані, за невеликим винятком, свідчать, що тривога сприяє успішності діяльності у щодо простих для індивіда ситуаціях та перешкоджає і веде до її повної дезорганізації діяльності - у складних. Експериментальне дослідження тривоги на ефективність діяльності дає досить узгоджені результати, що описуються в термінах теорії навічання (як окреме питання дію Закону Йеркса-Додсона, наявності індивідуальної «зони порушення», оптимальної для діяльності) А. А. . Голушко, Р. Ш. Габдреева, Ю. Л. Ханін, Х. Хекхаузен та ін.

У психології проблемою становлення і формування характеру займалися А.В.Петровський, Ю. Б. Гіппенрейтер, визначенням місця характеру у структурі особистості Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, вивченням типів акцентуацій характеру, відхилень характеру та його класифікацій Е. Кречмер, У. Шелдон, К.Леонгард, А. Є. Личко та ін. Найактуальнішими є дослідження характерологічних особливостей підлітків, які виявляються в різних формах поведінки. Дану проблематику розробляли: І. С. Кон, Д. Б. Ельконін, Н. Я. Іванов, Б. М. Слуцкіс, А. М. Яковлев, В. А. Шаповал та ін. З зарубіжних дослідників та вчених: Ш. Бюлер, Х. Ремшмідт, Г. Фрейд, З. Фрейд, В. Штерн та інші.

Типології акцентуацій характеру ґрунтуються на клінічному (психіатричному) і психологічному підходах. Клінічний підхід передбачає гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий типи акцентуацій характеру (типологія А.Личко); психологічний - гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, тривожно-педантичний, інтровертований, збудливий, демонстративний, нестійкий типи (типологія К. Леонгарда). Своєрідність характеру в підлітковому віці звичайно проявляється в його «загостренні», акцентуації, яка обумовлена соціальними факторами – ускладненням взаємовідносин з навколишніми і біологічними зрушеннями – нейроендокринною перебудовою, яка лежить в основі статевого дозрівання. Недостатнє врахування

особливостей характеру в пубертатному періоді сприяє виникненню напружених, конфліктних відносин в сім'ї та школі.

На думку А. Є. Лічко акцентуацію можна визначити як дисгармонійність розвитку характеру людини, гіпертрофовану вираженість окремих його рис, що обумовлює підвищену уразливість особистості по відношенню певного роду впливів та ускладнює її адаптацію в деяких специфічних ситуаціях. Всі акцентуації Лічко розглядаються як тимчасові зміни характеру, що згладжуються при дорослішанні. В той самий час багато з них переходять в психічні хвороби або ж зберігаються на все життя. Акцентуації представляють собою хоча і крайні, але варіанти норми. Тому «акцентуація характеру» не може бути психіатричним діагнозом. Облік акцентуацій характеру необхідний для здійснення індивідуального підходу у вихованні дітей та підлітків, профорієнтації, вибору адекватних форм індивідуальної та сімейної терапії.

Своєрідність характеру в підлітковому віці звичайно проявляється в його «загостренні», акцентуації, яка обумовлена соціальними факторами – ускладненням взаємовідносин з навколишніми і біологічними зрушеннями – нейроендокринною перебудовою, яка лежить в основі статевого дозрівання. Недостатнє врахування особливостей характеру в пубертатному періоді сприяє виникненню напружених, конфліктних відносин в сім'ї та школі.

Акцентуація характеру може проявлятися по-різному і різною мірою відповідати прийнятим у суспільстві моральним нормам. Якщо реальна поведінка підлітка перебуває у непримиренному конфлікті з цими нормами, а сам він проявляє несприйнятливості впливу дорослих, є всі підстави вважати його важковиховуваним. Початкові признаки педагогічної запущеності звичайно проявляються в різноманітних змінах емоціональної сфери – нестійкості емоцій, пониженому настрої, роздратованості, негативному відношенні до предмета, в якому підліток не має успіху, до вчителя. Однак не всі акцентуовані підлітки є педагогічно занедбаними.

Об'єктивною основою складності підліткового віку є накопичення до цього віку дефектів виховання, які раніше виразно не проявлялися внаслідок недостатньої самостійності дитини і відносно неширокої сфери її діяльності та спілкування. Адже багато з того, що робить дитина, вона робить по бажанню дорослих, система внутрішніх побажань формується в ній поступово. Підліток ж все в більшій мірі повинен діяти, виходячи із своїх внутрішніх побажань, а діяльність його оцінюється навколишніми строгіше, ніж діяльність дитини. Ось тут і виявляються різноманітні дефекти виховання, дефекти розвитку особистості.

В першу чергу це порушення розвитку емоціональної сфери. Наприклад, це може бути недостатній внутрішній зв'язок між сприйняттям і оцінкою якого-небудь явища навколишнього і здатністю діяти у відповідності із цією оцінкою, фактично це означає слабкість механізмів волі. Дефектом розвитку

емоціональної сфери, який чітко проявляється в підлітковому віці, є і поверховість почуттів, їх швидке згасання, а також бідність емоціонального життя: вузькість кола явищ, подій навколишнього, які можуть викликати емоціональних відгук.

Другим дефектом виховання є безвідповідальність – це невміння чи небажання людини передбачити чи врахувати наслідки своїх вчинків. Така людина не може уявити себе і навколишнє в період часу, який іде за скоєнням ним даної дії, а звідси вона не може в певній мірі і врахувати результати цієї дії, і оцінити їх значення. Все це породжує і небажання зробити зусилля для того, щоб постаратися уявити в майбутньому результати своєї діяльності.

Наступний важливий дефект виховання, який чітко проявляється в підлітковому віці, - недостатня впевненість в собі, підвищена тривожність. В їх основі лежить перш за все вузькість соціальних зв'язків і недостатнє їх пізнання. Недостатність уваги, підтримки, заохочення навколишніх веде до формування у дитини таких рис особистості, як невпевненість і тривожність, відсутність відчуття безпеки, захищеності. Особливості соматичного і статевого дозрівання підлітків мають не тільки безпосереднє відношення до здоров'я і працездатності в наступні роки, але і в значній мірі визначають повноцінність соціального розвитку. В підлітковому віці багато в чому вирішуються питання, в якому ступені людина зможе відповідати вимогам, які суспільство буде підносити їй на протязі всього життя.

Загалом, становлення акцентуації характеру підлітка зумовлене багатьма чинниками, поєднанням їх деструктивної дії. Отже, підлітковий період є важливим етапом психічного та особистісного розвитку. Він характеризується особливими соціальною ситуацією, видами діяльності, новоутвореннями, специфічним перебігом кризи. Значні зміни відбуваються у розвитку інтелектуальної, спонукальної та емоційно-вольової сфер, у становленні самосвідомості. За несприятливих соціально-психологічних умов виникають труднощі у розвитку особистості, зокрема формування акцентуацій характеру.

В даному дослідженні була спроба виявити зв'язок типів акцентуацій характеру старших підлітків та рівня їх ситуаційної і особистісної тривожності. Використовуваний діагностичний інструментарій: МПДО С. Подмазіна та методика виявлення тривожності Ч. Д. Спілбергера).

У дослідженні взяли участь 50 осіб віком 14-16 років: 25 хлопців та 25 дівчат. Серед опитаних 25 дівчат-підлітків було: 8 дівчат віком 14 років, 9 дівчат віком 15 років та 8 дівчат віком 16 років. Серед опитаних 25 хлопців було: 7 хлопців віком 14 років, 8 хлопців віком 15 років та 10 хлопців віком 16 років.

Аналіз отриманих результатів показує наступне.

В ході дослідження рівнів ситуативної тривожності було виявлено, що з 50 осіб: 5 підлітків (2 хлопців та 3 дівчат) (10%) – мають низький рівень ситуативної тривожності, найнижчий показник складає 26 балів і належить дівчині

віком 16 років; 33 підлітків (20 хлопців та 13 дівчат) (66%) – мають помірний рівень ситуативної тривожності; 12 підлітків (4 хлопців та 8 дівчат) (24%) – мають високий рівень ситуативної тривожності, найвищий показник складає 54 бали і належить двом особам: 2 дівчинам віком 16 років.

Середній рівень ситуативної тривожності серед хлопців складає 38,88 - (972) балів. Середній рівень ситуативної тривожності серед дівчат складає 39,16 - (979) балів.

Також в ході дослідження було виявлено рівні особистісної тривожності:

3 підлітків (2 хлопців та 1 дівчини) (6%) – мають низький рівень особистісної тривожності, де найнижчий показник складає 29 балів і належить двом особам: хлопцю віком 16 років та дівчині віком 16 років; 32 підлітків (17 хлопців та 15 дівчат) (64%) – мають помірний рівень особистісної тривожності; 15 підлітків (6 хлопців та 9 дівчат) (30%) – мають високий рівень ситуативної тривожності; найвищий (зависокий) показник особистісної тривожності складає 62 бали і належить хлопцю віком 16 років.

Середній рівень особистісної тривожності серед хлопців складає 39,56 – (989) балів. Середній рівень особистісної тривожності серед дівчат складає 41,36 – (1034) балів.

У даному дослідженні було також виявлено загальний рівень тривожності та отримані результати: 1 підліток (хлопець) (2%) віком 15 років – має низький рівень загальної тривожності, який складає 58 балів; 38 підлітків (20 хлопців та 18 дівчат) (76%) – мають помірний рівень загальної тривожності; 11 підлітків (4 хлопців та 7 дівчат) (22%) – мають високий рівень загальної тривожності; найвищий показник загальної тривожності складає 105 балів та належить дівчині віком 14 років.

Середній рівень загальної тривожності серед хлопців складає 78,44 – (1961) балів. Середній рівень загальної тривожності серед дівчат складає 80,52 – (2013) балів.

Після проведення психодіагностичного дослідження виявлення типів акцентуацій характеру були отримані наступні результати:

Гіпертимний тип акцентуації характеру мають 17 підлітків (12 хлопців та 5 дівчат) (34%). **Циклоїдний** тип акцентуації характеру має 1 підліток (2%) – хлопець віком 14 років. **Лабільний** тип акцентуації характеру мають 7 підлітків (1 хлопець та 6 дівчат) (14%). **Астено-невротичний** тип акцентуації характеру має 1 підліток (2%) – хлопець віком 15 років. **Сенситивний** тип акцентуації характеру мають 5 дівчат (10%). **Тривожний** тип акцентуації характеру мають 2 підлітків (2 хлопців) (4%). **Інтровертований** (шизоїдний) тип акцентуації характеру мають 3 підлітків (1 хлопець та 2 дівчини) (6%). **Збудливий** (епілептоїдний) тип акцентуації характеру мають 6 підлітків (2 хлопців та 4 дівчини) (12%). **Демонстративний** (істероїдний) тип акцентуації характеру мають 5 підлітків (2

хлопців та 3 дівчат) (10%). **Нестійкий** тип акцентуації характеру мають 3 підлітків (3 хлопців) (6%).

Серед хлопців домінуючим типом акцентуації характеру є гіпертимний – у 12 хлопців; нестійкий – у 3 хлопців; тривожний – у 2 хлопців; збудливий – у 2 хлопців; демонстративний – у 2 хлопців; циклоїдний – у 1 підлітка; лабільний – у 1 підлітка; астено-невротичний – у 1 підлітка; істероїдний – у 1 підлітка.

Серед дівчат домінуючим типом акцентуації характеру є лабільний - у 6 дівчат; гіпертимний – у 5 дівчат; сенситивний – у 5 дівчат; збудливий – у 4 дівчат; демонстративний – у 3 дівчат; істероїдний – у 2 дівчат.

В ході аналізу отриманих даних був встановлений взаємозв'язок між вираженістю типу акцентуації характеру та рівнем тривожності. В ході кореляційного аналізу були виявлені наступні статистично значущі взаємозв'язки:

– між гіпертимним типом акцентуації характеру та ситуативною ($r = -0,359$ при $p \leq 0,01$) і особистісною ($r = -0,374$ при $p \leq 0,01$) тривожністю: чим вираженіше гіпертимний тип акцентуації характеру, тим нижче рівень ситуативної та особистісної тривожності;

– між циклоїдним типом акцентуації характеру та особистісною тривожністю ($r = 0,408$ при $p \leq 0,01$): чим більш вираженою є циклоїдна акцентуація характеру, тим сильніший прояв особистісної тривожності;

– між лабільним типом акцентуації характеру та особистісною тривожністю ($r = 0,497$ при $p \leq 0,01$): чим вираженіше лабільний тип акцентуації характеру у підлітків, тим сильніший прояв особистісної тривожності;

– між астено-невротичним типом акцентуації характеру та ситуативною ($r = 0,291$ при $p \leq 0,05$) і особистісною ($r = 0,525$ при $p \leq 0,01$) тривожністю: чим більш вираженим є астено-невротичний тип акцентуації характеру, тим більша схильність до виявлення тривожності ситуативної і тим більший прояв особистісної тривожності у підлітків. При цьому астено-невротичний тип акцентуації характеру має сильніший зв'язок саме з особистісною тривожністю;

– між сенситивним типом акцентуації характеру та особистісною тривожністю ($r = 0,465$ при $p \leq 0,01$): чим вираженішим є сенситивний тип акцентуації характеру, тим вищий рівень особистісної тривожності;

– між тривожним типом акцентуації та особистісною ($r = 0,395$ при $p \leq 0,01$) і ситуативною ($r = 0,357$ при $p \leq 0,05$) тривожністю: чим більший прояв тривожного типу акцентуації характеру, тим вище рівень як особистісної, так і ситуативної тривожності;

– між інтровертованим типом акцентуації характеру та особистісною ($r = 0,431$ при $p \leq 0,01$) і ситуативною ($r = 0,332$ при $p \leq 0,05$) тривожністю: чим вираженіше інтровертований тип акцентуації характеру, тим вищі рівні особистісної та ситуативної тривожності;

– між демонстративним типом акцентуації характеру та особистісною тривожністю ($r = -0,320$ при $p \leq 0,05$): чим вираженішим є демонстративний тип акцентуації характеру, тим менший рівень особистісної тривожності.

Отже, кореляційний аналіз показав прямий зв'язок між наступними типами акцентуацій та особистісною тривожністю: циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, тривожним, інтровертованим. Найбільше схильні до особистісної тривожності підлітки з астено-невротичним типом акцентуації характеру. Зворотний зв'язок з особистісною тривожністю мають гіпертимний та демонстративний тип акцентуації характеру.

З ситуативною тривожністю пов'язані такі типи акцентуацій характеру, як астено-невротичний, тривожний, інтровертований. Підлітки, в яких наявний вказаний тип акцентуації характеру схильні до вияву тривожності в певних фруструючих ситуаціях. Зворотний зв'язок з ситуативною тривожністю має гіпертимний тип акцентуації.

Кореляційний аналіз не показав статистично значущого зв'язку з жодним видом тривожності таких типів акцентуацій, як збудливий та нестійкий.

Таким чином, проведене дослідження виявило зв'язок типів акцентуацій характеру старших підлітків та рівня їх ситуаційної і особистісної тривожності. Перспективою подальших досліджень є розробка психокорекційної програми, спрямованої на зниження рівня ситуаційної і особистісної тривожності старших підлітків.

А. В. Громова

(наук. кер. – О.М. Скляренко)

ПРОВІДНІ ВИДИ СТРАХІВ У СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

Страх, постійно змінюючись, супроводжує людину все життя. Історія людства складається із спроб подолати, зменшити, пересилити страх. Дослідження законів природи, аскетичний спосіб життя, філософські пізнання не усувають страх, але допомагають його легше переносити.

Проблема страхів не нова в науково-психологічній літературі. Відносно юнацького віку досліджень не багато, порівняно з дослідженнями дитячих страхів та страхів у підлітковому віці. У вітчизняній психології страх розглядають як сильне емоційне збудження (Н. Алікіна, С. Білик, Н. В. Виноградова, І.Ю.Кулагіна); стан страху пов'язується з фрустрацією соціальних потреб людини (Л. Л. Гозман, Л. А. Грищенко, Н. В. Жутикова, Н. Д. Левитов); страх тісно пов'язаний з властивостями особистості (В. М. Астапов, Б. С. Братусь,

Р.С.Василюк, Ю. М. Забродін, Б. В. Зейгарник, В. Д. Менделевич, А.В.Петровський).

Значна кількість фундаментальних досліджень з проблеми страху відображена в працях зарубіжних вчених (Фройд З., Ріман Ф., Мей Р., Джерсілд А.-Т., Холмс Ф.-Б., Блэгг Н. та ін.).

Разом з цим, теоретичний аналіз психологічної літератури засвідчує недостатню вивченість феномену страхів в юнацькому віці та у студентів-психологів зокрема.

В багатьох дослідженнях присвячених феномену страхів, страх ототожнюється з тривогою (Буянова М., Захарова А., Кондаш О., Мазур А. та інші). У психофізіології критичних і стресових станів страх займає провідне місце як теоретична і практична проблема. Страх розглядається в загальнотеоретичних психологічних дослідженнях, присвячених дитячій і віковій психології (Виготський Л. і Лурія А.) та аналізується в роботах, присвячених психології емоцій (Зімбардо Ф., Ізард К., Ільїн Е. та Сімонов П.).

У психоаналізі ця тема є однією з провідних. Страх розглядається як вроджене почуття, що беззмінно притаманне кожній людині (К.Г. Юнг). Страх трактується і як результат схильності людини до втечі від свободи (Е. Фром). Страх розуміється як страх пізнання (А. Маслоу). Творчість вимагає безпеки, а вже потім — свободи (В. Франкл). Страх змушує людину коливатися між можливостями, що залежать від соціокультурних факторів (К. Хорні, Р. Мей).

В сучасних дослідженнях страх є предметом вивчення з використанням різнопланового емпіричного матеріалу та наявністю великої кількості точок зору на окремі аспекти проблеми. Таким чином в психології ще не склалася єдина узагальнююча теорія страху, особливо, як ми вже зазначали, проблема недостатньо розроблена в експериментальному плані. Аналіз праць психологів, що пов'язані тим чи іншим чином з вивченням страху, показує, що труднощі його розуміння певним чином пов'язані з вивченням проблеми емоцій.

Страх у класичних теоріях емоцій, до яких відносять дослідження Ч. Дарвіна, перефрічну теорію Джемса-Ланге, підхід У. Мак-Даугола, розглядається як базова емоція, яка пов'язана з реакцією на зовнішню загрозу. Науково-психологічне вивчення страху, як і емоційних станів у цілому веде свій початок від праці Дарвіна Ч. «Вираження емоцій у людини і тварини». Він один з перших виділив регуляторну роль емоцій в поведінці ссавців, зазначивши, що емоційні сигнали страху, радості, загрози і мімічні та пантомімічні рухи, що їх супроводжують мають адаптивне значення [2].

Засновник біхевіоризму Дж. Уотсон розглядає страх як фундаментальну вроджену емоцію. Вчений вказує, що існує група емоційних реакцій, які належать до оригінальної і основної природи людини - це страх, гнів і любов.

У. Джеймс вказує: «... страх є непідробленим інстинктом, у людини він – один із найбільш ранніх. Шуми, мабуть, є головними стимулами страху» [3]. Вчений докладно аналізує «класичні» об'єкти людського страху – шум, висота, змії, павуки, дивні люди і тварини, відрізняючи при цьому об'єкти, страх до яких викликаний інстинктом, від тих, відносно яких досить важко сказати пов'язана ця боязнь з інстинктом чи наuczінням. Одним із головних джерел страху вбачається самотність у дитинстві. Щодо патологічних форм прояву та деяких особливостей звичайного страху, то вчений пояснює їх за допомогою спадкових спогадів про умови життя наших предків.

Одне з найфундаментальніших та відоміших досліджень проблеми страхів та його основних форм належить відомому німецькому психологу та психотерапевту Ф. Ріману. Вчений зазначає: « Хоча страх невідступно пронизує наше життя, це не обов'язково означає, що ми протягом певного часу усвідомлюємо його. Він може виникнути у свідомості лише на мить, концентруючись на зовнішніх чи внутрішніх переживаннях. Ми маємо схильність за допомогою різної техніки, що розвивається пом'якшувати, переборювати, заспокоювати, обманювати і заперечувати страх» [6].

Ріман Ф. зазначає, що страх індивідуальний і відображає особистісні особливості кожної людини. На думку вченого, наш особистий страх пов'язаний з нашими індивідуальними умовами життя, нашими схильностями та оточенням. Страх має «свою історію розвитку і починається, практично з моменту початку нашого розвитку»[6].

В психологічних словниках страх визначається як емоція, яка виникає в ситуації загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда і направлена на джерело дійсної чи уявної загрози [5, 7].

Захаров О. І. визначає страх як «афективне (емоційно загострене) відображення в свідомості конкретної загрози для життя і благополуччя людини» [4].

На думку Ф. Б. Березіна страх – це конкретизована тривога, яка дає уявлення того, що загрозу можна усунути шляхом певних дій [10]. Вчений сформулював «тривожний ряд», який складається із афективних феноменів, які змінюють один одного по мірі виникнення і наростання тривоги.

Так тривожний ряд складається із таких етапів:

1. відчуття внутрішнього напруження;
2. гіперстезійні реакції;
3. власне тривога;
4. страх;
5. відчуття невідворотності катастрофи, що насувається;
6. тривожно-боязливе збудження;

Страх, як і будь-яке почуття характеризується силою, глибиною, тривалістю, являє собою процес, що протікає в часі.

Хоч і мотивується якимись передумовами, почуття страху може виникнути зовсім несподівано, але, звичайно, для раптового виникнення страху в минулому у людини вже склалися певні передумови. Почуття страху, яке переживає людина може бути слабким і може по своїй силі наближатися до афекту. Сила почуття страху значною мірою залежить від сили тих обставин, які його викликали, але переважно вона визначається зв'язком цих обставин з потребами особистості, самооцінкою людини, оцінкою людини інших людей і об'єктів [1].

Страх має декілька різноманітних класифікацій і типологій запропонованих різними вченими, що займалися даною проблемою. Зупинимося на декількох з них.

З. Фрейд виділив три основних види страху: об'єктивний (реальний страх), невротичний і моральний. Об'єктивний страх виникає як реакція на небезпеку в реальному світі, невротичний – на невідому небезпеку, яка є внутрішньою і свідомо не визнається, моральний страх – «тривожність совісті» [8]. Також Фрейд ввів поняття сигнального страху для принципового розуміння феномену страху.

У полеміці з теорією О. Ранка З. Фрейд вказує, що страх є реакцією загрози, є сигналом небезпеки. Але він виділяє ще один вид страху, якому приділяється мало уваги – страх перед чужим і невідомим, джерелом такого страху часто є уявлення про те, що нові, невідомі ситуації в кінці кінців виявляться неприємними. Окрім цього, невідоме лякає ще й тим, що ми не можемо контролювати його, страх перед невідомим спонукає людей сприймати нову ідею як загрозу. Крім цього Фрейд виділяв страх відділення, втрати і особливо страх втратити любов [9].

Страх незнайомого і чужого представляє собою пізнішу специфікацію страху втрати себе, така форма страху виникає у процесі навчання, коли людина має ступити на нову ступінь. З. Фрейд зазначає, що такі ж страхи ми відчуваємо перед важливими життєвими кроками: коли одружуємося, коли вирішуємо народити дитину, коли вибираємо професію чи йдемо на пенсію.

М. Кляйн описала ще одну форму страху: коли людина проектує власні агресивні потяги, вона починає боятися, що той, на кого була направлена ця проекція, стане для неї небезпечним. Схожу структуру мають усі параноїдальні страхи.

В своїй роботі з психопатології неврозів А. Кемпінські описують чотири види страхів: біологічний, суспільний, моральний та дезінтеграційний. Біологічний страх пов'язаний з загрозою власному життю або життю вида. Суспільний страх виникає у випадку порушення контактів в соціальній сфері. Моральний страх виникає коли індивід не приймає в якості орієнтирів для власної поведінки норми, що пропонуються оточуючими. Дезінтеграційний страх проявляється при кожній зміні структури інформаційного метаболізму [10].

Ріман Ф. виділив чотири основні форми страху, які визначають наше життя та, при надлишковому їх розвитку, дають чотири типи патологічного розвитку особистості – шизоїдний, істеричний, депресивний та нав'язливий [6]:

1. страх перед самовідторгненням, що переживається як втрата «Я» та залежність.

2. страх перед самостваленням, що переживається як беззахисність та ізоляція.

3. страх перед зміною, що переживається як мінливість та невпевненість.

4. страх перед необхідністю, що переживається як завершеність та несвобода.

Найбільш повною можна вважати класифікацію страхів О. Захарова:

1. По характеру – природні, соціальні, ситуаційні, особові.

2. По ступеню реальності – реальні та вигадані.

3. По ступеню інтенсивності – гострі та хронічні.

Джозеф Вольпе ввів поняття «марний страх», визначивши його як страх який не несе сигнального значення й не приносить користі, а лише заважає індивіду повноцінно жити та діяти.

Одним із видів страхів, за К.Г. Уманським є фобія – тип страху, що має збуджувальний характер та належить до невротичних станів. Суб'єктивно фобії дуже важко переживаються, хоча суб'єкт може усвідомлювати їх необґрунтованість.

Студентами вищих навчальних закладів, як правило, є люди віком від 17-18 до 22-23 років, тобто в основному періодів ранньої і зрілої юності або початку дорослості. Тому в психологічній характеристиці студентства дуже багато проявів загальних психологічних особливостей юнацького віку.

На появу і формування причин виникнення страхів у юнацькому віці суттєвий вплив мають такі чинники, як: невизначене майбутнє у осіб юнацького віку; потяг до самостійності при невизначеному соціальному статусі; недостатня сформованість самооцінки і саморегуляції; невдала спроба вести “доросле” життя приводить до виникнення великої кількості страхів; конфліктний клімат у сім'ї; наявність тривожності, як ситуативної, так і особистісної, неминуче веде до виникнення страхів.

Для діагностики видів страхів та їх особливостей у студентів-психологів нами була проведена методика « Опросник иерархической структуры страхов», створений Ю. Щербатих та Є. Івлєвою.

Загалом, аналіз отриманих даних за методикою діагностики страхів ІСАС представимо у вигляді таблиці.

Види страхів та їх вираженість у респондентів

Види страхів	Вираженість страху серед дівчат у %	Вираженість страху серед юнаків у %	Загальна вираженість страху серед респондентів у %
Страх павуків, змій та ін.	38,5	42,8	40
Страх темряви	27	21,5	25
Страх збожеволіти	15	21,5	17,5
Страх хвороби близьких	73	57	70
Страх злочинності	19,2	14,3	17,5
Страх начальства	23	28,5	25
Страх змін в особистому житті	80,7	78,5	80
Страх відповідальності	73	57	67,5
Страх старості	38,5	14,3	30
Страх за серце	53,8	50	52,5
Страх бідності	15	35,7	22,5
Страх перед майбутнім	88,5	57	77,5
Страх перед екзаменами	85	57	75
Страх війни	7,7	28,5	15
Страх смерті	30,8	28,5	30
Боязнь замкнутих просторів	27	35,7	30
Страх висоти	61,5	64,2	52,5
Страх глибини	34,7	28,5	32,5
Страх перед негативними наслідками хвороби близьких людей	46	50	47,5
Страх захворіти будь яким захворюванням	19,2	14,3	17,5
Страхи пов'язані зі статевою функцією	3,8	50	20
Страх самогубства	19,2	14,3	17,5
Страх перед публічними виступами	42,3	64,2	50
Страх агресії по відношенню до близьких	7,7	50	22,5

Отже, найпоширенішими страхами серед групи досліджуваних студентів-психологів є: страх хвороби близьких, він представлений у 70% респондентів, у дівчат він представлений більше ніж у хлопців; страх змін в особистому житті – найпредставленіший страх серед даних категорій страхів, він присутній у 80% досліджуваних, він наявний у 80,7% дівчат та 78,5% хлопців, що є дуже високим показником; страх відвовідальності, що наявний у 67,5% респондентів, 73% - у дівчат, 57% - у юнаків; страх перед майбутнім – 77,5% досліджуваних отримали високи показники по ньому, у дівчат він представлений більше ніж в хлопців; страх перед екзаменами, що прослідковується у 75% респондентів, серед 85% дівчат та 57% хлопців відповідно. Як видно з таблиці, у дівчат страхи проявляються частіше і виражені більше ніж в юнаків.

Решта страхів поширені приблизно серед половини досліджуваних або менше. Деяки страхи майже не поширені і не виходять за межі норми серед даної вікової категорії.

Література:

1. Ведяев Ф. Емоційно-стресові стани / Ф. Ведяев. – К., 1979 – 54с.
2. Дарвин Ч. Сочинения / Под ред. Е.Н. Павловского. – М., АН СССР, 1953. – Т.5: Происхождение человека и половой отбор. Выражение эмоций у человека и животных. – 104с.
3. Джемс У. Психология / Под ред. Л.А. Петровской. – М.: Педагогика, 1991. – 368с.
4. Захаров А.И. Как преодолеть страхи у детей / А.И. Захаров. – М.: Педагогика, 1986. – 109с.
5. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1990. – 494 с.
6. Риман Фриц Основные формы страха. – М.: Алетейа, 1998. – 336 с.
7. Тревога и тревожность. Хрестоматия / Сост. И общая редакция В.М. Астапова. – М: ПЭР СЭ, 2008 – 240 с.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / Авторы очерка о Фрейде Ф.Бассин и М. Ярошевский – М.: Наука, 1989 – 456 с.
9. Фрейд З. Страх / З. Фрейд: Пер. Прив.-доц. М.В. Вульфа. – М.: Современные проблемы, 1927. – 104 с.
10. Щербатых Ю.В. Психология страха: популярная энциклопедия / Ю.В. Щербатых. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 512 с.

УЗГОДЖЕНІСТЬ І РОЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ УРБАНІЗОВАНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СІМЕЙНОЇ ПАРИ ЗА МЕТОДИКОЮ РОП

Актуальність проблеми. За останній час було неодноразово помічено, що сучасна українська сімейна пара в значній мірі відрізняється від попередніх поколінь. При цьому мова не йде тільки про модифікацію соціально-політичного устрою країни, але включає і глобальні тенденції, які спостерігаються у всьому світі. Сучасний темп життя привів до трансформацій, що відобразилися на цінностях та пріоритетах як чоловіків, так і жінок. Роль жінки та чоловіка у сім'ї змінюються, і характерною ознакою саме змін останнього часу є їхня швидкоплинність. Без врахування актуальних трендів рольової поведінки сучасних партнерів по шлюбу неможливо надати послуги ефективного сімейного консультування та допомогти клієнтам у вирішенні їх запитів. Саме внаслідок цього метою даної роботи було визначення узгодженості сімейних цінностей та рольових настанов сучасної подружньої пари, що мешкає у великому українському місті і відноситься до умовно середнього класу. Ми вважали доцільним сконцентруватися на зрілих сімейних парах, що перебувають у шлюбі від 7 до 13 років, оскільки їх рольові цінності є значною мірою сформованими.

Для реалізації мети дослідження є необхідною методика, яка не тільки дозволяє проаналізувати загальну картину узгодженості в сімейній парі, але й оцінити кожен сферу стосунків партнерів по браку окремо. Важливо також, щоб результати вивчення особливостей кожного з учасників дослідження були виражені в числовій формі, що надає змогу статистичної обробки та порівняльного аналізу. Серед методик, які запропоновані багатьма авторами, ми орієнтувалися на добре опрацьовані, які довели свою практичну цінність протягом достатнього часу. Саме такою методикою була обрана РОП – рольові особливості пари за А.Н.Волоковою [1]. Дана методика входить до комплексної програми практичної роботи з подружніми парами. Методика РОП дозволяє визначити уявлення подружжя про значущість в сімейному житті сексуальних відносин, особистісну ідентифікацію чоловіка та жінки, батьківські обов'язки, професійні інтереси кожного з членів подружжя, соціальну активність, моральну та емоційну підтримку, зовнішню привабливість партнерів. Ці показники відображують основні функції сім'ї та складають шкалу сімейних цінностей. Крім того, методика дає можливість вивчити уявлення подружжя про бажаний розподіл ролей між чоловіком та жінкою при реалізації сімейних функцій [2, 3].

Матеріали і методи. Для дослідження було обрано 60 людей, 30 чоловіків і 30 жінок, які склали 30 сімейних пар, віком від 28 до 43 років, що мешкають у місті Києві і відповідають наступним критеріям:

1. Мають одного або двох дітей.
2. Всі члени родини є фізично і психічно здоровими.
3. Мають середній рівень достатку – від 4000 до 15000 тисяч гривень щомісячного доходу на одного члена родини.
4. Перебувають у звичайному емоційному стані на протязі останнього часу.
5. Мають запит на консультацію у психолога з приводу сімейних відносин.

Партнерам по шлюбу було запропоновано самостійно ознайомитись з набором тверджень, що відповідають їх статі. На кожне твердження опитувані мали можливість відповісти «повністю згоден», «в цілому це вірно», «це не зовсім так» та «це невірно». Всі запропоновані опитуваним твердження групувались у наступні шкали сімейних цінностей: інтимно-сексуальну; особистісну ідентифікацію з партнером по шлюбу; господарську - побутову, батьківську - виховну, соціальну активність, емоційно-психотерапевтичну, зовнішню привабливість.

Окремими твердженнями було встановлено уявлення партнерів по шлюбу про розподіл ролей між ними при реалізації сімейних функцій за шкалою рольової адекватності (ролевих очікувань і домагань) для чоловіка і дружини окремо.

Кожен з учасників отримав попередню настанову висловлювати свою особисту думку, не орієнтуючись на прийнятні або популярні в своїй середі норми та погляди. Відповіді було зареєстровано в протоколі консультаційного дослідження згідно з наступною числовою оцінкою: «повністю згоден» - 3 бали, «в цілому це вірно» - 2 бали, «це не зовсім так» - 1 бал та «це невірно» - 0.

Отримані результати були підсумовані для кожної з шкал і кожного з опитуваних окремо. Надалі методом середнього арифметичного були виведені групові показники для чоловіків і для жінок. Повністю з текстом тверджень та детальним описом методики можна ознайомитись безпосередньо у автора [4].

Результати і їх обговорення. Середні результати узгодженості сімейних цінностей разом для чоловіків і жінок наведено у таблиці 1:

Таблиця 1

Узгодженість сімейних цінностей	Чоловіки і жінки разом
Інтимно-сексуальна	0,86
Особистісна ідентифікація	1,53
Господарсько-побутова	1,4
Батьківська-виховна	1,83
Соціальна активність	1,03
Емоційно-психотерапевтична	1,2
Зовнішня привабливість	1,53

Звертає увагу, що максимальним показником відрізняється батьківсько-виховна сфера (1,83), хоч він і знаходиться у межах норми. Інтимно-сексуальна сфера, навпаки, демонструє найменший показник (0,86), із досить великим відривом від наступного мінімального (соціальна активність, 1,03).

Середні результати по шкалах сімейних цінностей наведено у таблиці 2:

Таблиця 2

Шкала сімейних цінностей	Чоловіки	Жінки
Інтимно-сексуальна	4,8	4,33
Особистісна ідентифікація	5	5,86
Господарсько-побутова	5,93	5,46
Батьківська-виховна	6,66	5,8
Соціальна активність	6,6	7,03
Емоційно-психотерапевтична	6,36	6,6
Зовнішня привабливість	6,5	6,96

Як видно з таблиці №2, для чоловіків найбільш значущою сферою є батьківсько-виховна (6,66), а для жінок таким максимумом відрізняється соціальна активність (7,03). Найменш значущою шкалою для обох статей є інтимно-сексуальна сфера з показником 4,8 у чоловіків і 4,33 у жінок. Також варто зазначити, що для обох статей важливими є сфери емоційно-психотерапевтична та зовнішня привабливість. На додаток, соціальна активність є також досить значущою для чоловіків, хоча вони і відстають в цих показниках від жінок.

Результати порівняльного аналізу за шкалою ролевої адекватності представлено у таблиці 3:

Таблиця 3

Шкала ролевої адекватності	Середні порівняння домагань жінки та очікувань чоловіка	Середні порівняння домагань чоловіка та очікувань жінки
Господарсько-побутова	1,46	2
Батьківська-виховна	2,4	2,06
Соціальна активність	1,53	1,46
Емоційно-психотерапевтична	1,4	1,93
Зовнішня привабливість	2,26	2,26

При вивченні даних звертає увагу, що найбільша різниця між домаганням жінки та очікуванням чоловіка проявляється в батьківській – виховній сфері з середнім значенням 2,4. Найменша різниця між домаганням жінки та очікуванням

чоловіка присутня в емоційно-психотерапевтичній сфері (1,4). Зворотні цифри різниці між домаганнями чоловіка та очікуваннями жінки є максимальними щодо зовнішньої привабливості (2,26), і мінімальними в сфері соціальної активності (1,46).

Висновки.

1. Найменший показник можливості виникнення конфліктів в сучасній урбанізованій українській родині знаходиться в інтимно-сексуальній сфері. Поясненням цього, скоріш за все, є не наявність максимальної гармонії в даній сфері, а суб'єктивне заниження її цінності.

2. Навпаки, найбільша вірогідність конфліктів можлива в батьківській – виховній сфері завдяки з її заниженою значущістю у сучасних жінок в порівнянні з чоловіками. Це також можна пояснити високою зацікавленістю жінок у соціальній активності. В повсякденному житті це проявляється все більшою увагою жінок до кар'єрного зростання, і зміною пріоритетів з виховання і домашнього господарства на занятість у соціальному і діловому житті.

3. Очікування чоловіків у виховній сфері в на сьогодні є вищими, ніж домагання жінок. Саме в цій сфері, на нашу думку, підвищена вірогідність ініціації конфліктів з боку чоловіків.

4. Отримані дані підтверджують традиційне уявлення про більше вираження домагань чоловіків над очікуваннями жінок щодо зовнішньої привабливості. Ця сфера також є потенційним джерелом для виникнення конфліктів.

Таким чином, методика РОП залишається актуальною для практичної діяльності психолога-консультанта і може використовуватись для діагностування уявлення подружжя про значущість різних сфер в сімейному житті. Періодичне статистично підтверджене і достовірне вивчення середніх показників за методикою РОП в стандартизованих групах, відібраних за чіткими і однаковими критеріями, надасть змогу прослідити динаміку змін, які відбуваються у суспільстві щодо сімейних відносин, і, можливо, формувати загальні рекомендації щодо запобігання родинних конфліктів або вирішення вже існуючих.

Література:

1. Волкова И.П. Специализированные социально-психологические методы // Методы социальной психологии / Под ред. Е.С.Кузьминой, В.Е.Семеновы. – Л., 1977.
2. Волкова А.Н. Методические приемы диагностики супружеских затруднений // Вопросы психологии. 1985. №5. С.110-116.
3. Волкова А.Н. Психологическое консультирование семейных конфликтов // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. 2000. №1.
4. Волкова А.Н. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии / А.Н. Волкова. – Л., 1990.

Н. О. Джура
(наук. кер. - Н. І. Бігун)

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО ОБДАРОВАНИХ ПІДЛІТКІВ

*Діти тим талановитіші та розумніші,
чим більше можливостей
бути талановитими й розумними,
ми їм надамо.
О. Грединарова.*

Ми живемо під час серйозних змін у всіх сферах нашого життя, тому державі потрібні люди, здатні приймати нестандартні рішення, критично мислити. Уже давно стало очевидним, що найбільших успіхів досягають ті країни, які мають висококваліфіковані кадри працівників у відповідних сферах діяльності, тобто фактично йдеться про інтелектуальний, творчий потенціал кожної держави. Забезпечення умов для зростання самодостатньої, гармонійної, активної особистості, здатної до творчого життєвого програмування та індивідуальної самореалізації, українські науковці визначають пріоритетним завданням сучасної загальноосвітньої школи (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, І.А. Зязюн, С.Д. Максименко, В.Г. Панок, Е.О. Помиткін та ін.).

До актуальних напрямків роботи з обдарованими дітьми та підлітками належить профілактика нервово-психічних розладів, забезпечення умов для збереження і зміцнення психічного здоров'я. Особливо актуальною проблема емоційної стійкості є у підлітковому віці, коли тонкі структури особистості підлітка є недостатньо захищеними щодо дії негативних впливів, адже одним з показників психічного здоров'я є врівноваженість емоційно-вольової сфери та адекватність емоційних реакцій характеру і силі впливів середовища. Складні порушення в емоційній сфері можуть негативно позначитись на усьому особистісному розвитку підлітка та мати негативні наслідки у вигляді асоціальних поведінкових проявів, формування небажаних рис характеру, глибоких внутрішніх конфліктів, проблем у спілкуванні, навчанні, особистісному самовизначенні й самореалізації та ін.

У психологічній літературі немає єдиної думки щодо визначення поняття «обдарованість». Вивчення відбувалося з позиції філософії, медицини, педагогіки, психології. Одним з багатьох характеристик обдарованості виступає поняття, що обдарованість – це системна ознака психіки, що розвивається впродовж життя та визначає можливості досягнення людиною вищих результатів в одному чи кількох напрямках діяльності порівняно з іншими. [5, с.6].

Виділяють чотири категорії дітей, яких можна назвати обдарованими:

- Інтелектуальна обдарованість – діти з високими показниками за спеціальними тестами інтелекту, високим рівнем IQ
- Творча обдарованість – діти з високим рівнем творчих здібностей
- Спеціальна обдарованість – діти, що досягли значних успіхів у спеціальних галузях діяльності (юні художники, музиканти, математики, шахісти тощо)
- Академічна обдарованість – діти, що добре учаться в школі. [2, с.16].

Інтелектуальна обдарованість – це стан індивідуальних психологічних ресурсів (в першу чергу розумових), який забезпечує можливість творчої інтелектуальної діяльності, тобто діяльності, пов'язаної із створенням суб'єктивно і об'єктивно нових ідей, використанням нестандартних підходів в розробці проблем, чутливістю до ключових, найбільш перспективних ліній пошуку рішень в тій чи іншій предметній області, відкритістю будь-яким інноваціям і т.д. [3, с.34].

Емоційної сфера інтелектуально обдарованих підлітків має свої особливості, однією з них є те, що діти часто знаходяться в «полоні емоцій», не можуть керувати своїми почуттями, що може призводити до імпульсивності поведінки, ускладнень у спілкуванні з однолітками і дорослими. [1, с.78]

У підлітковий період життя емоційна сфера особистості зазнає значних змін. Встановлено, що з віком діти починають краще ідентифікувати емоції, в підлітковому віці кордони «емоційних» понять стають чіткішими, зафіксовано значне розширення словника емоцій у міру дорослішання і збільшення числа параметрів, за якими розрізняються емоції [4, с.16].

Отже, емоційна сфера інтелектуально обдарованих підлітків має свої особливості, де інтелектуальна обдарованість розглядається з одночасним урахуванням комплексу емоційних показників, що посилює емоції та розвиває здібності до їх саморегуляції.

Література:

1. Голубева Э.А. Способности и индивидуальность // Голубева Э.А. – М., 1993. – 342с.
2. Гильбух Ю.З. Розумово обдарована дитина: Психологія, діагностика, педагогіка: Пер. з рос. // Гильбух Ю.З. – К.: Фірма «Віпол», 1993. – 75 с.
3. Рождественская Н.А. Как понять подростка // Рождественская Н.А. – М., 1995. – 234с.
4. Кряжева Н.Л. Развитие эмоционального мира у детей. // Кряжева Н.Л. - Ярославль, 1996.
5. Федоров В.Д. Пошук і диференціація обдарованих дітей // Федоров В.Д. - Х., 1993. – 36с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У СТУДЕНСЬКОМУ ВІЦІ

Синдром «вигорання» - складний психофізіологічний феномен, що визначається як емоційне, розумове і фізичне виснаження через тривале емоційне навантаження, виражається в депресивному стані, почутті втоми і спустошеності, нестачі енергії та ентузіазму, втрати здібностей бачити позитивні результати своєї праці, негативній установці відносно роботи і життя взагалі. У студента, що зазнає синдром емоційного «вигорання», з'являються різні симптоми фізичного нездужання, головні болі, безсоння, втрата апетиту або схильність до переїдання, зниження продуктивності та успішності в засвоєнні знань.

Існують різні думки щодо факторів виникнення вигорання і самих симптомів емоційного «вигорання». Дослідники сходяться на думці про те, що головне джерело вигорання – це складність у взаємодії з викладачами, у групі та із виконанням зовнішніх вимог представлених обов'язковими перед студентами. До емоційного «вигорання» схильні ті, хто виконують передбачену студентську професійну роботу, за наявності тривалого виснажливого або пролонгованої графіка вимагає особливих емоційних затрат, оскільки йдуть часто в розріз віковим соціальним інтересам студентства.

Фактори, що впливають на розвиток емоційного «вигорання», можна розділити на дві групи:

Об'єктивні чинники (організаційні та рольові) - породжувані, умовою самої роботи або неправильної її організації.

Суб'єктивні чинники - особливості особистості. Обидві групи пов'язані між собою. З одного боку, тривале психотравмуючий вплив об'єктивних чинників може призводити до змін, деформацій професіонала. З іншого боку, суб'єктивні чинники особливо негативно проявляють себе, саме при додатковому впливі об'єктивних чинників.

На думку дослідників, порушення можуть зачіпати різні грані трудового процесу - професійну діяльність, особистість студента, професійне спілкування. У зв'язку з цим профілактиці та забезпеченню психогігієни студента необхідно приділяти особливу увагу і сприяти створенню системи психологічної допомоги самим студентом.

Найважливішим завданням міністерства освіти, у віданні яких знаходяться студенти та навчальні центри, які здійснюють освіту студентів, є збереження здоров'я студентів, профілактика та консультація їх захворювань, щодо ризиків

порушення режиму навчальної діяльності. Важливо підвищувати психологічну культуру студентів та проводити психологічні тренінги, консультації з ними.

Студенти повинні добре уявляти собі і постійно враховувати свій психофізіологічний та трудовий потенціал. Через психологічні особливості студента здійснюється процес упорядкованого, усвідомленого впливу суб'єктивного фактору на соціальні процеси в суспільстві, особистість і особисті якості студента дозволяють підвищити дієвість освітньої політики при наявних для цього у держави економічних ресурсах.

На розвиток «емоційного вигорання» та деформацію особистості студента впливає група особистісних, організаційних, рольових факторів, які діють в такому складному взаємозв'язку з суб'єктивними, об'єктивними і факторами взаємозалежності, що в кожному окремому випадку передбачити стовідсоткове виникнення емоційного «вигорання» практично неможливо. Зазвичай причина «вигорання» - це комбінація шкідливих факторів, але індивідуальна ситуація професійного розвитку може посилювати або згладжувати їхній вплив.

При експериментальному вивченні соціально-психологічних факторів, що впливають на формування синдрому емоційного вигорання, нами були зроблені наступні висновки.

1) На розвиток синдрому «емоційного вигорання» впливає група організаційних чинників:

- Підвищують ризик розвитку «вигорання» несприятливі умови навчальної діяльності;

- Усвідомлення домінування своєї професії як престижної знижує ризик виникнення «вигорання»;

- Напружені відносини з викладачем і несприятливі відносини в колективі підвищують ризик розвитку «вигорання»;

2) На розвиток синдрому емоційного «вигорання» впливають особливості особистості студента.

- Студенти з екстернальним локусом контролю більшою мірою схильні до феномену «вигорання», ніж з інтернальним локусом. Ризик розвитку емоційного «вигорання» підвищується при низьких показниках за такими шкалами як загальна інтернальність, інтернальність у галузі невдач, за шкалою інтернальності в області виробничих відносин.

- Мотив уникнення невдачі більш властивий соціальним студентам з високими показниками «емоційного вигорання» і, навпаки, наявність мотиву прагнення до успіху знижує ризик «вигорання».

- Студентам, схильним до синдрому емоційного вигорання, характеризуються такими рисами особистості як емоційна нестійкість, високий рівень тривожності та агресивності. У той же час вони відрізняються почуттям надмірної відповідальності, обов'язковості. Вони більш неспокійні, заклопотані, ранимі,

вразливі, чутливі до зауважень і осуду, іпохондричності, ніж працівники, у яких відсутній синдром вигорання. Студенти з високим рівнем вигорання відрізняються емоційною незрілістю, нестійкою самооцінкою.

Література:

1. Синдром сгорания. Защитные механизмы.–Меры профилактики//Вестник РАТЭПП.– 1995. –№1
2. Фирсов М.В. Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Владос,2001.– 432с.
3. Словарь-справочник по социальной работе/ Холостова Е.И.– М.:Юрист, 2000г.– 424с.
4. Топчий Л.В. Кадровое обеспечение социальных служб: состояние и перспективы развития.–М ,1997.
5. Леонова А.Б. Основные подходы к изучению профессионального стресса//Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы.–2001.– №11.– стр.2-16.

В. В. Кізіма

(наук. кер. - Т.М. Зелінська)

СМИСЛОЖИТТЄВІ ОРІЄНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЗРІЛОГО ВІКУ ТА ЇХ ЗВ'ЯЗОК ІЗ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМИ ФАКТОРАМИ

*«Людська відповідальність полягає в тому,
щоб знайти новий рівень свідомості,
який буде адекватним їй та зможе заповнити
прогресуючу безлику пустоту нашої технологічності
людським смыслом.»*

Ролло Мей

Актуальність теми зумовлена тим, що у сучасному суспільстві з ринковою економікою та її циклічними кризами, люди постійно знаходяться у «підвішеному» стані. У них відсутня впевненість у завтрашньому дні, чіткі довгострокові плани та справжні бажання. На справжні речі, зазвичай, не вистачає або часу (при, або навіть через наявність грошей), або грошей на їх здійснення. Більшість устремлінь особистості не є її справжніми, не є осмисленими. Вони нав'язані суспільством, ЗМІ, сім'єю тощо.

Ще видатний філософ ХХ ст. Сімона де Бовуар писала про надважливу роль сенсу життя та спрямованість особистості на нього: «Лише одне може допомогти нам не перетворитись у старості на абсурдну пародію самих себе в минулому – це продовжувати мати стремління до всього, що дає смисл нашому буттю: бажання

посвятити себе людям, групам або якимось справам, суспільній, політичній або творчій роботі. ... Життя є цінним до тих пір, доки людина бачить цінність життя інших, стверджуючи її любов'ю, дружбою, невдоволенням або співчуттям. Коли це так, то у наших словах та вчинках залишається смисл. ... Краще не багато думати про старість, а жити повним, осмисленим життям так, щоб можна було продовжувати йти цим шляхом і тоді, коли всі ілюзії зникнуть і жага до життя помре» [6, С.82].

На жаль, зазвичай, виходить навпаки. У нашій традиції навіть є приказка «відіспимось на пенсії». Тобто, всі свої бажання, здійснення справжніх смислів та навіть життя, що узгоджене власному «Я», тобто своїм цінностям, люди відкладають на пенсію.

Об'єктом дослідження є смисложиттєві орієнтації особистості.

Предметом дослідження є психологічні особливості залежності смисложиттєвих організацій особистості зрілого віку під дією соціально-економічних факторів.

Мета дослідження: з'ясувати психічні особливості впливу соціально-економічних факторів на смисложиттєві орієнтації особистості зрілого віку з урахуванням індивідуально-психологічних характеристик особистості та розробка авторської психокорекційної програми розвитку ціннісних орієнтацій та рівня духовного розвитку особистості.

У відповідності з метою нами були поставлені наступні завдання:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до визначення поняття «смисложиттєві орієнтації» особистості у психології.
2. Проаналізувати специфіку видів смисложиттєвих орієнтацій особистості.
3. З'ясувати психологічні особливості розвитку особистості зрілого віку.
4. З'ясувати психологічні особливості впливу соціально-економічних факторів на смисложиттєві орієнтації особистості.
5. Визначити особливості смисложиттєвих орієнтацій особистості залежно від її індивідуально-психологічних характеристик

Вітчизняна психологічна наука виробила, в цілому, несуперечливе тлумачення поняття смисложиттєвих орієнтацій, хоча кожна ґрунтовну наукову розробку в цій галузі відрізняє дещо відмінна розстановка акцентів й ракурсів дослідження. Так, І.В. Ведін розглядає смисложиттєві орієнтації під системно-структурним кутом зору, вбудовуючи їх у конкретну смислову систему і вбачаючи в них ціннісні установки та потреби, що домінують у цій системі [3]. Близьким до цього є й системний підхід реалізований у роботах Є.З. Басіної, яка теж тлумачить смисложиттєві орієнтації як систему домінуючих цінностей та мотивів. Іншу групу дослідників об'єднує більш індивідуальний, особистісний підхід до вивчення даного поняття. Д.О.Леонтьєв вбачає в них фактори, що обумовлюють психологічне життя особистості у всій повноті його розгортання у минулому,

теперішньому й майбутньому; називає такі психологічні категорії як „цілі у житті“, „цікавість до життя“ і „задоволеність самореалізацією“ суб'єктивно-психологічними часовими векторами самореалізації особистості [8]. Т.М.Титаренко у своїх роботах надає їм статусу ключових цінностей особистості.

За усталеними в науці уявленнями про поняття смислу життя та смисложиттєвих орієнтацій, дослідники вбачають в них близькі сутності (Д.О.Леонт'єв, О.М.Леонт'єв, Г.Олпорт, І.Ялом, К.О.Абульханова-Славська, М.Рокіч, Б.С.Братусь, А.Ленгле, Р.Мей, І.О.Мартинюк, З.С.Карпенко та ін). Вони обидва ґрунтуються на поняттях смислу, цілі та цінності, тобто на єдності граничних підстав, що складаються з таких самодостатніх і кінцевих елементів як фундаментальні цінності, життєві цілі та смисли.

Виділяють декілька типів зміни смисложиттєвих орієнтацій протягом життя людини:

- Еволюційні, постійні зміни, що не змінюють головного компонента ієрархії, при цьому існуючий спосіб життя змінюється, але не зникає зовсім;
- Еволюційні зміни, що поступово призводять до якісної зміни структури ієрархії сенсу життя;
- Революційні зміни, що призводять до повної зміни побудованої життєвої ієрархії:

А) або створення нового сенсу життя;

Б) або поява декількох об'єднаних сенсів [10].

Л.С.Виготський виявив, що «аналіз, що членує ціле на одиниці, демонструє що існує динамічна смислова система, що представляє собою єдність афективних та інтелектуальних процесів» [5, С.22]. Тим самим, він довів, що у психічній структурі особистості можна виділяти окремо сферу цінностей і смислів, до якої і належить поняття смисложиттєвих орієнтацій особистості.

Розгорнуте визначення поняття «смисложиттєві орієнтації особистості» дає І.Г. Богачова у своїй дисертації на тему «Смисложиттєві орієнтації учнів різних учбових сфер»:

«Смисложиттєві орієнтації – це багатofункціональне психологічне утворення, що регулює поведінку та постановку цілі, яке є індивідуальним і відображає ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність, що створює умови для відчуття єдності особистості з навколишнім світом та забезпечує її розвиток та особисте зростання» [2].

Характеристики смисложиттєвих орієнтацій:

- Мотиваційна (ціль у житті – процес життя; успіх – невдача; самостійність – соціальна задоволеність; розвиток – формальне виконання правил)
- Ціннісна (вільний розвиток; освіченість – матеріальна забезпеченість)
- Професійна (практична дія – формалізм; професійна самореалізація – щасливе сімейне життя; престиж професії – професійні засади трудової діяльності)

- Особистісна (самостійність – залежність; чесність – соціальна закритість; самоствердження - ригідність)
- Смыслова (усвідомленість життя – ціль у житті) [2].

Між соціальною ситуацією розвитку особистості та її економічними показниками і смисложиттєвими орієнтаціями особистості існує обумовлений зв'язок. Вибір життєвих цінностей та орієнтацій обумовлений соціальним середовищем індивіда з самого початку життя. Згодом, при зміні соціального статусу змінюються і її смисложиттєві орієнтації, адже, ще Карл Маркс довів, що: «Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» [9, С.491].

Такої ж думки, дотримується і А.Г.Асмолов. Він робить акцент не тільки на тому, що соціальна позиція індивіда і його смисложиттєві орієнтації пов'язані між собою, а й на тому, що взагалі вибір цінностей чи орієнтацій особистості детермінований її соціальною ситуацією, обмежений місцем народження/навчання/роботи тощо.: «центральною особливістю мотиваційно-смыслових відношень є похідність мотиваційно-смыслових відношень від місця людини, її соціальної позиції у суспільстві та наборі можливих мотивів діяльності, що задані соціальною позицією» [1, С.355].

З цієї детермінованості мотиваційно-смыслових відношень соціальною позицією та обумовленості цією позицією діяльності суб'єкта впливають і інші особливості їх психологічної природи:

1. опосередкованість зміни мотиваційно-смыслових відношень зміною, що лежить в її основі діяльності (принцип діяльного опосередкування мотиваційно-смыслових відношень індивідуальності);
2. недостатність осмыслення особистістю смыслу для його зміни;
3. неможливість опосередкованого втілення особистісного смыслу у значеннях [1, С.355-356].

Тож, ми бачимо, що і соціологи, і психологи із різних країн та різних часів поєднуються у думці, що соціально-економічні фактори життя особистості визначають не тільки на рівень її життя та добробуту, а й, у свою чергу, впливають на психічний стан особистості, а тому і на її поведінку, на визначення цінностей, що вбачаються легше досяжними та шляхів до їх отримання, що є більш легкими.

Саме рівень соціалізації та соціальна ситуація розвитку особистості в значній мірі визначає характерні риси зрілої особистості. На думку М.В. Гамезо «вирішальною ознакою зрілості є усвідомлення людиною відповідальності та стремління до неї» [4].

Також, для цього етапу характерним є загальнолюдяність, що розглядається як здатність цікавитись долею інших людей, що виходять за межі сімейного кола, розмислювати про життя наступних поколінь, формами майбутнього суспільства та устроєм майбутнього світу. Характерним є те, що для цього не обов'язково

потрібно мати власних дітей. Головним є турбота про молодь, думки про те, як зробити так, щоб майбутнім поколінням було легше жити та працювати.

Акмеологічний підхід визначає провідною діяльністю особистості зрілого віку – саме власну реалізацію, максимальне використання власних сил, через включення у виробниче життя суспільства. Досягнення мають проявлятися у будь-яких сферах, у кожній з яких максимально можливо для конкретної особистості – і фізичній, і професійній, і моральній, і соціальній, і духовній.

Прагнення зрілої людини до знаходження сенсу можна висловити за допомогою понять «особистісне зростання» та «особистісний потенціал». Для особистісного зростання необхідним є наявність сприятливого соціального оточення та середовища. Виходячи з цього, Д.А.Леонтьєв визначає особистісний потенціал, як міру долання особистістю заданих обставин, та самої себе [7].

У період зрілості, людина відчуває гостру потребу у визначенні сенсу життя з метою здійснення цілі свого життя та реалізації власного потенціалу, постановка якого залежить від соціально-економічних факторів.

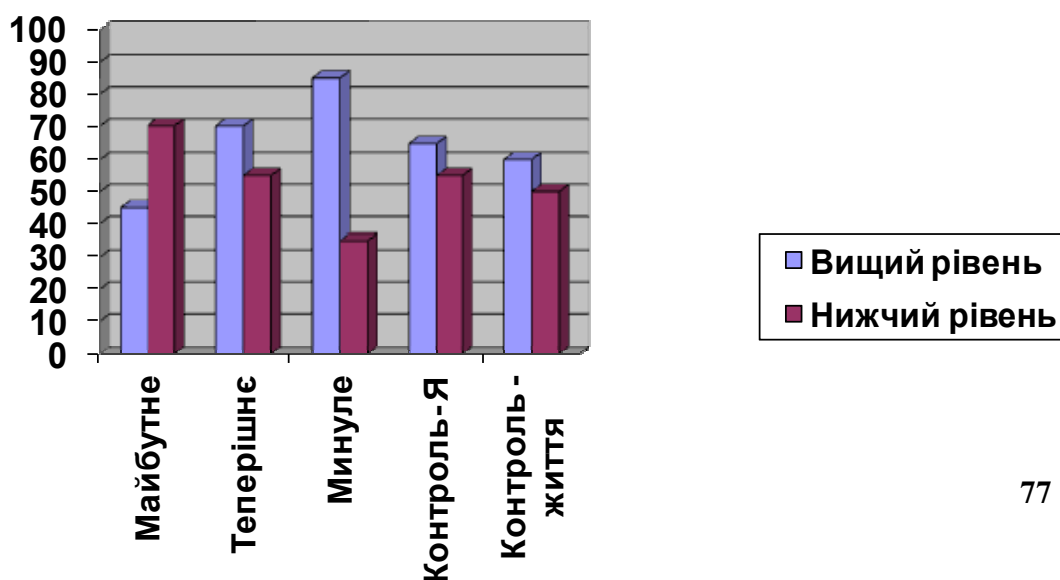
Саме тому, для дослідження нами було обрано методика – смисложиттєві орієнтації особистості (Д.О.Леонтьєва) та анкета, що ілюструє соціальну та економічну ситуацію життя досліджуваних.

Нами було проведено дослідження, у якому прийняло участь 120 осіб – 60 чол –наукові працівники та викладачі; 60 чол –працівники банківської сфери. Вік досліджуваних – від 30ти до 55 років. У кожного з них є стабільна робота.

За результатами авторської анкети на визначення соціально-економічного статусу, респондентів було умовно поділено на 2 групи. У першу групу входили респонденти з вищим соціально-економічним статусом (73 особи – $60,8 = 60\%$), у другій групі були респонденти з нижчим соціально-економічним статусом (47 – $39,2 = 40\%$).

Діаграма 1

На Діаграмі 1 зображено рівень осмисленості, направленості життя

особистості, її ставлення до своїх минулих, теперішніх та майбутніх здобутків. Також, вказує на те, чи відчуває досліджуваний себе хазяїном свого життя, чи осмислює він своє життя, має над ним владу.

Порівнявши середні результати, отриманих при обробці даних СЖО, ми бачимо, що люди з нижчим соціальним статусом у своїх стремліннях направлені на майбутнє. Проте, характер відповідей на запитання окреслює цю ситуацію з трохи іншого боку: їх направленість на майбутнє не свідчить про наявність чіткої мети та плану з її досягненням, а вказує на те, що менш забезпечені люди живуть надією щодо покращення, появи змін, що допоможуть їм у майбутньому.

Досліджувані з першої групи (з нижчими статками), не вбачають цінностей у своїх минулих досягненнях, мають негативне ставлення до свого теперішнього життя, не відчувають себе керівником у ньому, сподіваються «на випадок».

1. Досліджувані з групи з вищими соціально-економічними показниками більше уваги приділяють своїм досягненням, вказують на результати своєї діяльності, більш занурені у сьогодення, живуть теперішнім моментом. Вони не вбачають стабільності у майбутньому. Майбутнє виглядає не окресленим, непевним. За Д.О.Леонтьєвим, високі показники цієї шкали вказують на те, що досліджуваному притаманне ставлення до життя, що необхідне лише для того щоб жити [7].

За шкалами осмисленості та контролю, досліджувані набрали достатньо високу кількість балів, проте, їх впевненість у власних силах впливу на своє життя є більшою, ніж віра у те, що життя можна контролювати взагалі.

Варто відмітити, що група з нижчим соціально-економічним рівнем менш впевнена у своїх силах, своїй можливості мати владу над власним життям.

Проведене нами дослідження продемонструвало наявність зв'язку між смисложиттєвими орієнтаціями особистості зрілого віку та соціально-економічними факторами, а саме: чим вищий соціально-економічний статус особистості, тим вище її результативність та отримання задоволення від життя; чим нижчий соціально-економічний статус особистості, тим більш розмитим є її життя, відсутнє цінування власних досягнень.

Тож, проведене нами теоретичне та емпіричне дослідження виявило що соціально-економічні фактори мають вплив на смисложиттєві орієнтації особистості зрілого віку. Група з вищим соціально-економічним статусом має менш ціннісно-осмислене життя, проте має більше можливостей контролювати його, бути відповідальним за власні дії та вибір; також, орієнтується на власні наявні досягнення. Група з нижчим соціально-економічним статусом не має змогу вести осмислене життя, оскільки у них майже відсутнє відчуття контролю над ситуацією, проте вони мають більше прагнень до цього; наявне чітке підкріплення власних дій власними цінностями, та здійснювана діяльність несе у собі якийсь смисл.

Література:

1. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека: учебник/ Александр Асмолов. – 4-е изд., испр. – М.: Смысл, издательский центр «Академия», 2010.– 448с.
2. Богачёва И.Г. Смыслоразнозначные ориентации учащихся в различных образовательных средах: дисер. канд. наук / Инна Геннадьевна Богачёва. - Самарский государственный педагогический университет, 2010. - 148 с.
3. Ведин, И. Ф. Бытие человека : деятельность и смысл / И. Ф. Ведин.-Рига : Зинатне, 1987. - 212с.
4. Возрастная и педагогическая психология: Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по спец. №2121 "Педагогика и методика начального обучения"/ М.В.Матюхина, Т.С.Михальчик, Н.Ф.Прокина и др. – М.: Просвещение, 1984. – 256с.
5. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. –Т. 2. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
6. Кернберг О. Тяжёлые личностные расстройства. Стратегии психотерапии./ Отто Ф. Кернберг – М.: «Прогресс», 2012. – 422с.
7. Леонтьев Д. А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова. Вып. 1 / Под ред. Б. С. Братуся, Д. А. Леонтьева./ Дмитрий Алексеевич Леонтьев. – М.: Смысл, 2002. – С. 56 – 65
8. Леонтьев Д.А., Калашников М.О., Калашникова О.Э. Факторная структура теста смыслоразнозначных ориентаций // Дмитрий Алексеевич Леонтьев. Психол. журн. - 1993. - Т.14. № 1. - С.150-155
9. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. «К критике политической экономии» – Карл Маркс, Фридрих Энгельс. 2-е изд. – Т. 13. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. - 655с.
10. Чудновский В.Е. Проблема становления смыслоразнозначных ориентаций личности // В.Е.Чудновский. Психологический журнал. – 2004. - №6.

Ю. П. Ковтун

(наук. кер. - Т.В. Зайчикова)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТРИВОЖНОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

*Проблема тривожності – вузловий пункт,
в якому об'єднуються найрізноманітніші і найважливіші питання,
таємниця, рішення якої повинно пролити яскраве світло на все наше душевне
життя.*

Зигмунд Фрейд

Проблема тривожності займає важливе місце в сучасній науковій сфері. З однієї сторони, це „центральна проблема сучасної цивілізації” (Р.Мей, 1950, Є.Єріксон, 1950): їй надають значення основного „життєвого переживання сучасності” (В.Ховланд, Ф.Готвалд, 1992).

Ніяка із психологічних проблем не пройшла стільки етапів спаду й підйому у своєму вивченні, як проблема тривожності.

Теоретичний аналіз зарубіжної і вітчизняної психологічної літератури свідчить, що проблема тривожності вивчалася такими вченими, як Е.Соколов, К.Еріксон, Ю.В.Пахомов, Е.Г.Ейдемільер, Ю.Ханін, Г.Айзенк, Ч.Спілбергер, які досліджували тривожність як емоційний стан і її вплив на соціалізацію молоді особистості.

Семантична невизначеність терміна „тривожність” та його багатозначність у психології - це наслідок його використання у різноманітних значеннях.

Тривожність є фрустрацією соціальних потреб, мотиваційним конфліктом, гіпотетичною „проміжною змінною”, властивістю особистості, яка дається через опис внутрішніх факторів і зовнішніх характеристик, тимчасовим психічним станом, який виникає під впливом стресових факторів [5, 97].

Дослідження проблеми тривожності у сучасній вітчизняній літературі мають дещо фрагментарний характер. Вивчення тривожності на різних етапах дитинства є важливим для розкриття суті цього явища, для розуміння вікових закономірностей розвитку емоційної сфери людини. Адже тривожність знаходиться в основі багатьох психологічних труднощів дитинства, порушень розвитку й поведінки дитини і підлітка.

Тривожність є психічним станом настороженості, емоційної напруги, хвилювання, душевного дискомфорту, підвищеної вразливості при ускладненнях, загостреного почуття провини і недооцінювання себе у ситуаціях очікування, невизначеності або передчуття неясної загрози значущій рівновазі особистості (З.Фрейд, Р.Кеттел, Д.Міллер) [4, 192]

На думку Прихожан А.М. –, тривога – емоційний стан, натомість тривожність – особистісне утворення. Певний рівень тривожності в нормі властивий всім людям і є необхідним для оптимального пристосування людини до дійсності.

Тривожність також розглядають як „стрижневий симптом” неврозу (А.Прихожан). Багато досліджень присвячені ролі тривожності у виникненні неврозів та психосоматичних розладів (Панін Л, Захаров А., Ананьєв В., Олександровський Ю.).

Тривожність виконує мотиваційну (легка тривожність посилює мотивацію досягнення) та захисну функції (передбачення небезпеки й підготовка до неї) в особистісному розвитку особистості старшокласника [6, 53].

Варто зазначити, що пізнання нового, розвиток завжди супроводжується підвищенням тривожності в учнів. Проте, деякий оптимальний рівень тривоги активізує навчання, робить його ефективнішим. У даному випадку тривожність виступає чинником мобілізації уваги, пам'яті, інтелектуальних здібностей старшокласника. Разом з цим слід враховувати, що коли рівень тривожності перевищує свою оптимальну межу, учня охоплює паніка.

Відомо, що болісно проходять роки навчання для тривожних дітей., оскільки шкільний час є основною частиною дитинства: У цей час формується особистість, обирається життєвий шлях, старшокласники оволодівають соціальними нормами та правилами. Коли лейтмотивом переживань школяра виявляються тривожність і невпевненість в собі, то особистість формується тривожна, недовірлива.

Виділяють ступені тривожності – легкий, сильний або оптимальний, надмірний. Нормальний (оптимальний) рівень тривожності розглядається як необхідний для ефективного пристосування до дійсності (мобілізує тривога).

Сучасні умови розвитку особистості досить суперечливі і насичені численними неоднозначними факторами. Додаткові труднощі становлять урбанізація, інформаційна насиченість, підвищена динамічність життя. Все це висуває високі вимоги до емоційно-вольової сфери особистості старшокласника, здатності діяти конструктивно в кризових ситуаціях. Тривожність займає особливе місце, розглядаючись як передневротичний симптом у ряді підвищеної стресогенності навколишнього середовища, швидкого соціального розшарування, зміни вимог до когнітивних і комунікативних процесів людини, що продукують емоційні порушення.

Старшокласники живуть у складному за тенденціями розвитку світі. Динамічні тенденції розвитку сучасного суспільства актуалізували ряд проблем, пов'язаних з адаптивними можливостями суб'єкта.

У наш час збільшилася кількість тривожних дітей, для яких характерна висока невпевненість, емоційна нестійкість, неспокійність. Питання тривожності є одним з найгостріших на етапі сучасності. Відомо, що у наш час, порівняно з минулим десятиліттям не лише збільшилася кількість тривожних старшокласників, але й змінилися форми їх тривожності. Тривожність стала глибиннішою, особистіснішою, тому ця проблема є дуже актуальною у наш час.

Основою тривожності є міжособистісні взаємини, а потреба в уникненні чи подоланні тривожності рівнозначна потребі у міжособистісній безпеці й надійності. Тривожність є основним джерелом психічної енергії, йде поруч із особистістю старшокласника там, де він вступає в контакт з іншими людьми.

Аналіз літератури по даній темі свідчить про різке зниження тривожності при переході від підліткового до раннього юнацького віку, при переході у старші класи школи та підвищується у випускному класі. Для старшокласників пік тривожності фіксується на проблемах, які пов'язані з дорослими та хвилюванням власної некомпетентності.

У старшокласників тривожність у хлопців пов'язана із проявом власної некомпетентності, стурбованістю про власне майбутнє. Також тривожність пов'язується із сферою сексуальних стосунків, тобто, уявлення про свої можливості в даній сфері, та у цьому контексті – проблеми із зовнішністю [3, 108].

Тривожність негативно впливає на емоційне самопочуття людини, порушує функціональні можливості психіки, породжуючи занижену самооцінку. Відбувається деструкція та гальмування розвитку особистості. «Хронічні тривоги» здебільшого перетворюються на патопсихологічні розлади. Тому велика кількість тривожних дітей мають проблеми зі здоров'ям.

Тривожність, закріпившись, стає досить стійким утворенням. Тому дуже важливо вчасно «розгледіти» тривожного старшокласника за нехарактерними, з точки зору вчителів і батьків, зовнішніми поведінковими проявами і не дати перейти тривожності у невротичний розлад.

Встановлено, що тривожність дезорганізує не лише навчальну діяльність старшокласника, а й починає руйнувати особистісні структури особистості.

Важливо не тільки знати інформацію про тривожність та її особливості, а й про певні способи профілактики та подолання даного психологічного явища.

Слід звернути увагу на такий спосіб подолання тривожності як психотерапію. Оскільки тривожність виникла в процесі міжособистісного спілкування, то й перетворена вона може бути у процесі правильно організованого психотерапевтичного спілкування [1, 236].

Хорні зробила наголос на змісті спілкування, а саме – усвідомлені клієнтом (в нашому випадку старшокласником) під керівництвом психотерапевта тривожності та невротичних конфліктів, помилковості ідеалізованого Я та спільній розробці стратегій оптимального вирішення внутрішніх конфліктів. Такий напрямок психотерапевтичної роботи дасть можливість клієнту прийняти реальне Я та відновити можливості самореалізації [8, 122].

Салівен приділяє увагу не змісту спілкування і не аналізу несвідомого матеріалу, а характеристикам самого процесу комунікації, експресивному.

Особливе значення Салівен надає голосовому оформленню мовлення (тональності, темпу, кількості і тривалості пауз і т.п.). Такі особливості мовлення старшокласника не лише виступають діагностичним матеріалом, а й служать, як основа емоційного зв'язку між психотерапевтом та клієнтом. Лише за наявності саме такого зв'язку, за умови лідируючої ролі психолога як спеціаліста з міжособистісного спілкування може сприяти успіху психотерапії, вирішенню проблеми тривожності старшокласника [2, 82].

Е.Фром вважав основним, центральним джерелом тривожності, внутрішнє хвилювання, як переживання відчуження, що пов'язується із уявленням людини про себе, як про окрему особистість, яка відчуває у зв'язку та як наслідок цього свою безпомічність перед силами природи та суспільства. Згідно з Е.Фромом основним шляхом подолання цього можна розглядати різні форми любові між людьми [7, 136].

За Р.Лазарусом та Дж. Аверілом профілактика, а також корекція тривожності полягає у когнітивній переоцінці ситуації та, безумовно, зміні відношення до неї.

Проблема тривожності старшокласників як вікової категорії є актуальною на сучасному етапі, адже вона є кризовою, «перехідною», нестійкою, але поряд із цим – базовою, фундаментальною, для «нової» особистості. Найбільш гострими періодами прояву тривожності є зміна умов повсякденного життя: для старшокласників таким періодом є перехід до дорослого життя.

Тривожність може мати негативне та позитивне значення для розвитку особистості старшокласника. Якщо тривожність старшокласника оптимального чи нормального рівня, то вона активізує, мобілізує сили організму і є ознакою готовності старшокласника діяти. У кожної людини функціонує свій оптимальний або бажаний рівень тривожності, який ще називають корисною тривожністю.

На основі даної інформації можна стверджувати, що конструктивна тривожність сприяє старшокласникам у можливості прийняття оригінальних рішень, сприяє активізації вольових, емоційних, та інтелектуальних ресурсів особистості старшокласника. Натомість, деструктивна тривожність приводить до виникнення паніки, зневіри. Старшокласник сумнівається у своїх здібностях та силах, що порушує процес соціалізації, створює перешкоди у спілкуванні.

Література:

1. Батюня Е., Лейбман Я. // Новейшие психологические технологии и методики воспитания, обучения и развития личности. - Екатеринбург : УрГИ, 2004. - С. 233-240
2. Медведева Н. // Семья и будущее России : материалы международной науч.-практической конференции (17-18 февраля 2005 г.). - Екатеринбург : УрГИ, 2005. - С. 81-82
3. Нюттен Ж. // Тревога и тревожность: [Хрестоматия]. - СПб, 2001. - С. 104-109
4. Прихожан А.М. Психология тревожности. – СПб.: Питер, 2007. – 192 с.
5. Прихожан А.М. Психокоррекционная работа с тревожными детьми // Активные методы в работе школьного психолога. – М., 1990.
6. З. Фрейд // Тревога и тревожность: [Хрестоматия]. - СПб, 2001. - С.18-23; 43-62
7. Х. Хекхаузен // Общая психология : сб. текстов / ред. В. В. Петухов. - М., 1998. - Вып. 1: Субъект деятельности. - С. 135-137
8. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. - СПб.: Питер, 2002. – 224 с.
9. Полякова Г., Кружева Т. Подолання тривожності в шкільному середовищі // Психолог. - 2005. - №2(246). - С. 10-13. 10. Прихожан А. Форми и “маски” тревожности. Влияние тревожности на деятельность и развитие личности // Тревога и тревожность. - СПб.: Питер, 2001. - С. 143-156.

ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Сучасний підліток живе у світі, складному за змістом і тенденціями соціалізації. Однією з головних характеристик підліткового віку є входження у громадське життя, поява нових обов'язків, активне прагнення до самореалізації. Підліток починає поступово переорієнтовуватися під «дорослу» людину. Цей процес нерідко супроводжується агресивністю.

Агресія - це антисоціальна поведінка, яка порушує соціальні або культурні норми. Слово "агресія" надзвичайно часто вживається сьогодні в самому широкому контексті і тому потребує серйозного "очищення" від цілого ряду нашарувань і окремих змістів. Різні автори у своїх дослідженнях, монографіях по-різному визначають агресію та агресивність, наприклад: як вроджену реакцію людини для "захисту території" (Лоренц, Ардрі); "як установку до панування" (Моррісон); "реакцію особистості на ворожу для людини навколишню дійсність" (Хорці, Фромм).

Проблема агресивності підлітків визначається реаліями сучасного суспільства, де є тенденція накопичувати психологічну напругу й прибігати до антисоціальної поведінки як до одного з можливих засобів звільнення від стану фрустрації і напруження.

На сучасному етапі розвитку суспільства, у зв'язку з досить нестабільною економікою, зниженням життєвого рівня в країні, руйнуванням старої системи цінностей і стереотипів, постала проблема зростання поведінки, що відхиляється, серед осіб різних соціальних і демографічних груп. Особливо важко в цей період прийшлося підліткам. Тривожним симптомом є зростання числа неповнолітніх з агресивною поведінкою, що виявляються в асоціальних діях (алкоголізм, наркоманія, порушення громадського порядку, хуліганство, вандалізм і ін.).

Юнацький вік та рання юність являють собою групу високого ризику. Перш за все, відбиваються внутрішні труднощі перехідного віку, починаючи з психогормональних процесів та закінчуючи перебудовою Я- концепції [1]. Учні мають невизначеність соціального положення юнацтва. Як наслідок – виникають суперечливості, обумовлені перебудовою механізмів соціального контролю. Підлітки також навчаються при взаємодії з однолітками, частіше дізнаються про перевагу агресивного поводження під час ігор. Жорстокість та агресивність завжди були характерними рисами групового поводження юнаків. Підліткова

агресія все частіше є результатом загальної люті та зниженої самоповаги внаслідок пережитих життєвих невдач та несправедливостей.

Підлітковий вік часто називають "важким", "критичним", "переломним". І це не випадково. У цей період відбувається багаторівнева перебудова організму дитини, завершується формування особистості. Відбуваються зміни з боку мотиваційної сфери особистості - на ряді з навчальною мотивацією на перший план починає виступати потреба в спілкуванні з однолітками, засвоєння цінностей і норм підліткової сфери.

Стосовно батьків виявляються ознаки реакції емансипації в діапазоні від відстоювання своєї точки зору по тим або іншим питанням, до втеч з будинку. У зв'язку з активним формуванням особистості в цей період загострюються особливості характеру. Нам відомо, що центральним новотвором підліткового віку є почуття дорослості, тобто прагнення бути і здаватися дорослими. Саме в цьому виражається життєва позиція підлітка, визначає його бажання, прагнення, поведження в цілому. Виникнення нової життєвої позиції супроводжується значними труднощами не тільки для батьків, педагогів, але і для самого підлітка. Він ще не впевнений у своїх силах, а це викликає в нього напруженість, постійне прагнення перевірити силу свого "я", затвердити себе, виявляючи при цьому непокірливість, упертість, що веде до агресії. [2]

Серед причин агресивності підлітків ми можемо виділити соціальні, які обумовлені соціальною напругою, та психологічні, зв'язані з віковими психологічними особливостями підліткового характеру, міжособистісними взаєминами дітей даної вікової групи.

Поляризація доходів, вільна торгівля привели молоде покоління до користолюбства, хабарництва, шахрайства. Розгул злочинності, воля дій, поширення духовного цинізму, культ насильства на телеекранах і багато чого іншого створює негативне тло для аморального розвитку дітей і підлітків. У суспільстві, де висміюється ентузіазм і шляхетні вдачі, здійснюються акти вандалізму стосовно пам'ятників культури, а дорослі демонструють приклади непокори, стає усе складніше виховувати зростаюче покоління. [3] Можна сказати, що діти відбивають у своєму характері всі ненормальності сучасного суспільства [5].

Крім перерахованих вище причин агресивності підлітків необхідно вказати на деякі загальні психологічні причини агресії дітей підліткового віку. Насамперед, як відомо, до вікових психологічних особливостей належить акцентуація, що загострюється в цей період. Варто також виділити обумовлене віком прагнення до зростаючої фізичної активності, яка може виявлятися в задирливості, псуванні майна, руйнівних діях та інших формах агресії, які засуджуються суспільством. Дитина підліткового віку прагне уваги, розуміння і довіри дорослих; намагається грати визначену соціальну роль не тільки серед однолітків, але і серед дорослих,

тобто виявляє соціальну активність, але іноді дорослі стримують цю активність, у наслідку чого між дорослими і підлітком виростає психологічний бар'єр, що намагаються перебороти багато підлітків застосовуючи активну форму поведіння. Якщо підлітки не знаходять взаєморозуміння з оточуючими людьми - у родині, то такі діти більш схильні до агресивності. "Родина є основним джерелом для одержання дітьми знань про моделі агресивного поведіння. Характер відносин між батьками, між батьками і дітьми, дисгармонія в родині, постійне агресивне поведіння батьків - усе це визначає агресивне поведіння дітей" [6]

Агресивність невід'ємна якість свідомості людини і організовує її поведінку, і як відомо агресивний компонент мотивації - один з основних в поведінці людини, як виживання та адаптація людини.

Розглядаючи дану проблему, стало відомо, що агресивність приносить підліткам тимчасове полегшення й одночасно може змусити оточуючих звернути на підлітка увагу, якщо він відчуває потребу в батьківській турботі та в дружбі з однолітками.

Найбільшій інтенсивності дружба досягає в юнацькі роки та в період ранньої зрілості, коли відзначається виняткова важливість відносин з друзями. Дружба дає змогу висловити потаємні почуття, які переповнюють людину, та знайти підтримку тих, хто поділяє ці думки й почуття.

Якщо не задовольняються потреби особистості в спілкуванні з дорослими в соціально-орієнтованій формі, то вони починають задовольнятися в соціально-викривленій формі, стихійно-груповому спілкуванні з дворовими компаніями, де панують агресивність, ворожість, тиск на особистість.

Особливу роль в позитивному розвитку особистості підлітка відіграє провідна діяльність цього віку - інтимно-особистісне спілкування, яке не завжди використовується в спілкуванні в достатній мірі. Так як зовнішні впливи дорослих на поведінку підлітків не завжди знаходять відгук в поведінці дітей, то дорослі часто вдаються до тиску, насиллю над бажанням підлітків і це призводить до підвищення агресивності і ворожості з боку дітей і порушенню між особових взаємин.[8]. Необхідно створити такі умови взаємин, що будувались би саме на основі інтимно-особистісного спілкування і взаємно порозуміння і сприяли б переходу зовнішніх впливів у внутрішні спонукання і мотиви моральної поведінки.

Як зберегти цілісне свідоме уявлення про себе і не дати можливості агресивності і ворожості заволодіти поведінкою і душею підлітка. На мою думку, необхідно у дитини починаючи з дошкільного та шкільного віку формувати захисні механізми проти тих чинників соціального оточення, які викликають таку агресивну поведінку особистості, вміння блокувати в собі небажані дії, вміти протистояти дискомфорту, агресивності, ворожості. Адже, дитина не

народжується агресивною, а навчається агресивним діям, існуючи в соціумі, тобто соціальне оточення саме провокує виявлення ворожості та агресивності у людини. Соціального оздоровлення і соціально-педагогічної корекції вимагає несприятливе середовище, яке викликає соціальну дезадаптацію підлітка. Профілактика і попередження агресивності неповнолітніх стає не тільки соціально значущим, але і психологічно необхідним.

Література:

1. Лафранцуа Г. Прикладная педагогическая психология. - СПб.: Прийм- ЕВРОЗНАК, 2003. -416с.
2. Алфимова М. В. Трубников В. И. Психогенетика агрессивности // Вопросы психологии. – 2000. - №6. – С. 112-121.
3. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. М., 1996. –254с.
4. Реан А. А., Трофимова Н. Б. Гендерные различия структуры агрессивности у подростков // Актуальные проблемы деятельности практических психологов. - 1999. - №3. - С. 6-7. Бандура А. Уолтерс Р. Подростковая агрессия. - М., 1999. – 512с.
5. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия, контроль. М., 2001. – 512с.
6. Бэрон Р. Ричардсон Д. Агрессия. – СПб., 1997. – 336с.
7. Крысько В. Г. Социальная психология. М., 2001. – 208с.
8. Лалаянц И. Энергия агрессивности // Семья и школа. – 1995. -№6. –С. 20-21.
9. Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло") М., 1994. –269с.
10. Психология человеческой агрессивности / К. В. Сельченко. – Мн., 1999. – 656с.
11. Фурманов И. А. Детская агрессивность. М., 1996. – 192с.

Ю. С. Корнієнко
(наук. кер. - Г.В. Циганенко)

ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄВИХ СТИЛІВ ЗАМІЖЖЯ ЖІНОК ВІКОМ ВІД 20 ДО 60 РОКІВ МЕТОДОМ КАЗКОТЕРАПІЇ У КОНТЕКСТІ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ А.АДЛЕРА

За даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України [4] за кількістю розлучень наша країна посідає друге місце в Європі (після Росії), тобто розпадаються 40% шлюбів, зареєстрованих на території України. Згідно із статистичними даними спостерігається два основних типи сімей, які подають на розлучення: пари, які прожили у шлюбі до трьох років, і пари, які прожили у шлюбі понад 15 років. Найчастіше причиною розлучень стає відсутність взаєморозуміння з партнером, а у кожному п'ятому випадку шлюб розпадається через проблеми із алкоголем у чоловіків. І хоча в Україні

спостерігається збільшення кількості шлюбів та зменшення кількості розлучень (у 2011 році одружилось 189818 пар, а розлучилось – 39089 пар, тоді як у 2010 році розлучилися 88337 пар), ця тенденція, на жаль, зумовлена зростанням кількості цивільних шлюбів (10-12%), а не зміцненням існуючих сімей.

З огляду орієнтації держави на гуманітарну соціальну політику, на сприятливий розвиток сімей та оптимізацію сімейної атмосфери проблема вивчення життєвих стилів особистості, у тому числі життєвих стилів заміжжя жінок дорослого віку, має особливе значення. Відзначимо, що окремі аспекти життєвих стилів особистості в узагальненому вимірі вже були предметом уваги дослідників, переважно психоаналітичної спрямованості.

Статтю присвячено вивченню життєвого стилю заміжжя жінок у контексті індивідуальної психології А.Адлера, її метою є теоретичне обґрунтування та представлення результатів емпіричного дослідження життєвих стилів заміжжя жінок віком від 20 до 60 років методом казкотерапії.

Засновник індивідуальної психології, А.Адлер, визначив стиль життя, як значення, котре людина надає світові і самій собі, як цілі, спрямованість її прагнень та підходи, які вона використовує при вирішенні життєвих проблем.

Життєвий стиль, за Адлером, характеризується: 1) раннім формуванням; 2) помилковістю; 3) стійкістю. Дослідник так описує процес формування життєвого стилю: «Значення життя осягається у перші чотири або п'ять років життя, і підходить до нього людина не через математичний процес, а через блукання в темряві, через відчуття, які не до кінця розуміються і, ймовірно, щось схоже на помилку неминуче вкрадається, коли ми беремо якісь певні переживання в якості основи для нашого майбутнього життя.

До кінця п'ятого року життя, дитина вже досягає єдиного і кристалізованого патерну поведінки, свого власного стилю в підході до проблем і завдань. У неї вже глибоко вкоренилося уявлення про те, чого чекати від світу і самої себе. З цього часу світ сприймається нею через стійку схему апперцепції: переживання витлумачуються ще до того, як вони сприйняті, і тлумачення це завжди узгоджується з тим первісним значенням, яке було надано життям»

Життєвий стиль неминуче виявляється в тому, як людина вирішує три основні проблеми:

1. Професійна проблема - «як знайти заняття, яке дозволило б вижити при всіх обмеженнях земного світу».

2. Проблема співробітництва та дружби - «як знайти таке місце серед людей, щоб можна було співпрацювати з ними і разом з ними користуватися перевагами співпраці».

3. Проблема кохання і шлюбу - «як пристосуватися до того факту, що продовження і розвиток життя людства залежить від нашого любовного життя».

Адлер зазначає, що «вирішення однієї з цих проблем допомагає наблизитися до вирішення інших. Вони являють собою різні аспекти однієї і тієї ж ситуації і однієї і тієї ж проблеми - необхідності для живих істот зберігати життя і продовжувати жити в тому оточенні, яке у них є. Вирішуючи ці три проблеми, кожна людина неминуче виявляє своє глибинне відчуття суті життя» [1].

І хоча Адлер попереджав, що «ми не розглядаємо людей як типи, тому що у кожної людини свій, індивідуальний стиль життя ...» на підставі двох вимірів (соціального інтересу і ступеня активності), він виокремлює чотири типи життєвих стилів: *той, хто керує; той, хто бере; той, хто уникає; соціально-корисний тип.*

Люди, які керують, самовпевнені і наполегливі, з незначним соціальним інтересом, якщо він взагалі присутній. Вони активні, але не в соціальному плані. Отже, їх поведінка не передбачає піклування про благополуччя інших. Для них характерна установка переваги над зовнішнім світом. Стикаючись з основними життєвими завданнями, вони вирішують їх у ворожій, антисоціальной манері.

Люди, які беруть, відносяться до категорії тих, хто задовольняє більшу частину своїх потреб за рахунок інших. У них немає соціального інтересу, їх основна турбота в житті – отримати від інших як можна більше. Вони мають низьку активність, тому мало ймовірно, що вони завдадуть страждань іншим.

Люди, які уникають не мають ні достатнього соціального інтересу, ні активності, необхідної для вирішення своїх власних проблем. Вони більше бояться невдачі, чим прагнуть до успіху, їх життя характеризується соціально-марною поведінкою і втечею від вирішення життєвих завдань. Інакше кажучи, їх метою є уникнення всіх проблем в житті, і тому вони йдуть від усього, що передбачає можливість невдачі.

Нарешті, люди, які відносяться до *соціально – корисного типу* являються втіленням зрілості. В них поєднані висока ступінь соціального інтересу і високий рівень активності. Будучи соціально орієнтованими, такі люди виявляють справжню турботу про інших і зацікавлені у спілкуванні з ними. Вони сприймають три основні життєві завдання – роботу, дружбу і любов як соціальні проблеми. Вони усвідомлюють, що вирішення цих життєвих завдань вимагає співпраці, особистої мужності і готовності вносити свій внесок у благоденство інших людей.

Грунтуючись на теоретичних висновках та на розробках аналітичних психологів (К. Г. Юнг, Р. Джонсон, К.-П. Естес, Р. Ткач, Е.Берн) [3, 7, 8, 9], ми припустили, що ці життєві стилі мають відобразитись у казках жінок. Для перевірки цього припущення було проведено контент-аналіз біля 500 прислів'їв та приказок про сім'ю і взаємостосунки у подружжі та виокремлено десять ключових слів для конструювання казки: чоловік, дружина, голова, шия, корона, мітла, сатана, розчарування, любов, сім'я.

Далі жінки отримали завдання сконструювати казкове оповідання з використанням ключових слів у заданій послідовності:

- Жили-були... (початок);
- І ось одного разу... (проблема);
- Через це... (наслідки проблеми);
- Тоді герой... (вирішення проблеми);
- І нарешті... (щасливий кінець).

Діагностична робота з учасниками дослідження закінчувалась проведенням опитування з метою виявлення біографічних даних, а саме: вік жінки, сімейний статус (незаміжня, заміжня, цивільний шлюб, розлучена, вдова), стаж заміжжя, рівень задоволеності взаєминами з чоловіком за 10-ти бальною шкалою. Було визначено три рівні задоволеності жінок взаєминами з чоловіком: низький (1-3 бали за 10-ти бальною шкалою), середній (4-7 балів за 10-ти бальною шкалою), високий (8-10 балів за 10-ти бальною шкалою).

Зазначимо, що учасницями дослідження стали 48 жінок у віці від 20 до 60 років. Всі респонденти мали безпосереднє відношення до професії психолога: 34 з них працюють психологами в системі освіти, 14 навчаються на 4 курсі психологічного факультету.

Аналіз авторських казок відповідно теорії життєвого стилю А. Адлера здійснювався за такими критеріями:

Життєвий стиль «Той, хто керує» - незначний соціальний інтерес;

висока активність; при виникненні труднощів обирає ворожу антисоціальну роль, характерна установка переваги над іншими.

Життєвий стиль «Той, хто бере» - соціальний інтерес відсутній; низький ступінь активності; задовольняє свої потреби за рахунок інших.

Життєвий стиль «Той, хто уникає» - соціальний інтерес незначний; активність недостатня для вирішення проблем; притаманне уникнення проблем та життєвих завдань.

Життєвий стиль «Соціально-корисний тип» - високий ступінь соціального інтересу; високий рівень активності; усвідомлення, що для вирішення проблем необхідна співпраця, мужність і готовність вносити щось своє на користь іншим.

Результати порівняння показників дівочих та жіночих життєвих стилів та вікових відмінностей домінуючих життєвих стилів і рівнів задоволеності заміжніх жінок взаєминами з чоловіками наведено у табл. 2.4-2.6.

Таблиця 2.4

Кількісні показники наявності життєвих стилів
у дівчат та жінок (%)

Життєвий стиль	Кількісні показники	
	Дівчата n=18	Жінки n=30

<i>Той, хто керує</i>	16,6	16,6
<i>Той, хто бере</i>	–	–
<i>Той, хто уникає</i>	27,7	16,6
<i>Соціально-корисний тип</i>	55,5	66,6

Як бачимо з табл. 2.4, в дівочих та жіночих казках домінує соціально-корисний тип життєвого стилю (55,5% у дівчат, 66,6% у жінок), що може свідчити про певний рівень зрілості досліджуваних та готовність до створення вдалих взаємин. Однак, це може бути пов'язано і з професійними знаннями та навичками респондентів (нагадаємо, що в дослідженні приймали участь психологи та студентки психологічного факультету). Другу позицію у жінок займають життєві стилі: «той, хто уникає» і «той, хто керує». На відміну від жінок, у дівчат друга позиція відповідає тільки життєвому стилю типу «той, хто уникає». Це пояснюється тим, що дівчата ще юні, не мають достатнього досвіду, та скоріше бояться невдачі, чим ризикують, прагнучи до успіху у створенні щасливої сім'ї. Як в жіночих, так і в дівочих казках відсутній життєвий стиль «той, хто бере», тобто, серед респондентів не було дівчат і жінок, які задовольняють власні потреби за рахунок інших.

Таблиця 2.5

Кількісні показники рівня задоволеності заміжніх жінок взаєминами з чоловіками відповідно до їх життєвого стилю (%)

Рівень задоволеності заміжніх жінок взаєминами з чоловіками	Життєвий сценарій			
	<i>Той, хто керує</i> <i>n=5</i>	<i>Той, хто бере</i> <i>n=0</i>	<i>Той, хто уникає</i> <i>n=5</i>	<i>Соціально-корисний тип</i> <i>n=20</i>
<i>Високий</i>	–	–	13,3	50,0
<i>Середній</i>	13,3	–	–	10,0
<i>Низький</i>	3,33	–	3,33	6,66

Результати дослідження, що відображені в табл. 2.5, вказують, що високий рівень задоволеності заміжніх жінок взаєминами з чоловіками демонструють

респонденти з життєвим стилем «соціально-корисний тип» (50,0%) і респонденти з життєвим стилем «той, хто уникає» (13,3%).

Таким чином, заміжні жінки з високим рівнем задоволеності взаєминами з чоловіками характеризуються наявністю соціального інтересу, активністю, усвідомленням, що для вирішення проблем необхідна співпраця, мужність і готовність вносити щось своє на користь іншим.

Таблиця 2.6

Кількісні показники наявності життєвих стилів у заміжніх жінок різного віку (%)

Життєвий стиль	Вікові періоди дорослості	
	<i>Рання дорослість (20-40 років) n=16</i>	<i>Середня дорослість (41-60 років) n=14</i>
<i>Той, хто керує</i>	6,25	28,6
<i>Той, хто бере</i>	–	–
<i>Той, хто уникає</i>	18,8	14,3
<i>Соціально-корисний тип</i>	75,0	57,1

З даних, наведених у табл. 2.6, випливає, що у заміжніх жінок різних вікових періодів дорослості домінує «соціально-корисний тип» життєвого стилю (75,0% у респондентів віком від 20 до 40 років та 57,1% у респондентів віком від 41 до 60 років). Близький по розподілу показників життєвий стиль «той, хто уникає» (18,8% у респондентів віком від 20 до 40 років та 14,3% у респондентів віком від 41 до 60 років). Найбільші відмінності зафіксовані по розподілу показників у життєвому стилю «той, хто керує». Так, у жінок віком від 20 до 40 років цей показник дорівнює 6,25%, а у жінок віком від 41 до 60 років – 28,6%. Можливо, це пов'язано з тим, що жінки вікового періоду середньої дорослості більше дозволяють собі бути активними, агресивними, домінуючими у взаєминах з чоловіками.

Література:

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: Академический Проект, 2007. – 240 с.
2. Берулава Г. А. Стиль индивидуальности: теория и практика. - М.: Педагогическое общество России, 2001.-236 с.

3. *Джонсон Р.* Ми: глубинные аспекты романтической любви. – М.: Когито-Центр, 2009. – 318 с.
4. *Завдяки цивільним шлюбам поліпшилась статистика розлучень.* – www.unian.net/ukr/news/news-462862.html
5. *Сэмьюэлз Э., Шортер Б., Плот Ф.* Словарь аналитической психологии К. Юнга / пер. с англ. В. Зеленского. – СПб.: Издательская Группа «Азбука-классика», 2009. – 288 с.
6. *Сидоренко Е. В.* Терапия и тренинг по Альфреду Адлеру. — СПб., 2000. – С.
7. *Ткач Р. М.* Индивидуальное и супружеское консультирование с помощью сказки «Царевна-лягушка». – СПб.: Речь, 2011. – 93 с.
8. *Эстес К. П.* Бегущая с волками. – М.: София, 2005. – 496 с.
9. *Юнг К. Г.* Психология бессознательного. – М.: Канон, 1994. – 320 с

С. Коширенкова
(наук. кер. - В.Л. Паньковець)

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ РІВНЯ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ ДОШКІЛЬНИКА ТА ЙОГО СТАТУСУ В ГРУПІ

Старший дошкільний вік відіграє особливу роль у психічному розвитку дитини: в цей період життя починають формуватися нові психологічні механізми діяльності та поведінки. Період дошкільного дитинства є сенситивним для розвитку пізнавальних процесів, що у своїй основі має ряд складових: сприйняття, пам'ять, увага, мислення, мовлення, уява, які забезпечують здатність дитини до будь-якої людської діяльності та забезпечує ту або іншу її ефективність [1].

В цьому віці закладаються основи майбутньої особистості: формується стійка структура мотивів; зароджуються нові соціальні потреби (потреба в повагу і визнання дорослого, бажання виконувати важливі для інших, "дорослі" справи, бути "дорослим"); потреба у визнанні однолітків: у старших дошкільнят активно проявляється інтерес до колективних формами діяльності і в той же час - прагнення в грі та інших видах діяльності бути першим, кращим [3]. У вітчизняній та зарубіжній психології сьогодні актуальною стала проблема дослідження особливості взаємозв'язку рівня розвитку пізнавальних процесів дошкільника та його соціальний статусу в групі [8].

Сучасне наукові знання демонструє інтерес до проблеми розвитку пізнавальних процесів дошкільника та його соціального статусу в групі. Цей інтерес відбивається у наукові дослідження, аналізується в психологічному, педагогічному та у багатьох інших аспектах. Аналіз наукових праць Т.А. Репіна, А.А. Рояк, В.С. Мухіна та інших дозволяє говорити про, те що рівень розвитку

пізнавальних процесів дитини суттєво впливає на її взаємовідносини в колективі та займати певний соціальний статус в групі однолітків.

У вітчизняній психології розвиток пізнавальних процесів всіх дітей розглядається як життєво необхідна складова частина формування всебічно розвиненої особистості [4]. Пізнавальні процеси – це процеси, що забезпечують людині здатність як до пояснення, так і передбачення навколишньої дійсності. Увага, мислення, пам'ять, уява, сприймання здійснюються у вигляді окремих пізнавальних дій, кожне з яких являє собою цілісний психічний акт, що складається неподільно із всіх видів психічних процесів[9].

Проблема формування в дитини з перших років життя таких взаємовідносин з оточуючими людьми, які б базувалися на моральних принципах гуманізму, актуальна сьогодні як на теоретичному рівні, так і в практиці виховання підростаючого покоління. Такі відносини характеризуються дружніми взаєминами, співробітництвом, взаємодопомогою, повагою та піклуванням один про одного [6].

Рушійними силами розвитку психіки дошкільника є протиріччя, які виникають у зв'язку з розвитком цілого ряду потреб дитини. Найважливіші з них: потреба в спілкуванні, з допомогою якої засвоюється соціальний досвід; потреба в зовнішніх враженнях, в результаті чого відбувається розвиток пізнавальних здібностей; потреба в рухах, яка призводить до оволодіння цілою системою різноманітних навичок та вмінь. Розвиток провідних соціальних потреб у дошкільному віці характеризується тим, що кожна з них набуває самостійного значення [5].

Згідно французьким ученим А. Біне і Т. Симона, людина, що володіє високим рівнем пізнавального розвитку - це той, хто «правильно судить, розуміє і розмірковує" і хто завдяки своєму «здоровому глузду й ініціативності» може пристосовуватися до різних обставин життя, тобто вміє адаптуватися [2].

Показником адаптованості особистості в старшому дошкільному віці є його статус у колективі однолітків, так як провідним видом діяльності в цьому періоді виступає гра [5]. Про морально - психологічному статусі індивіда як об'єкті психодіагностичного вивчення особистості адекватно можна ставити питання лише в контексті міжособистісних відносин. Саме в структурі цих відносин дошкільник реалізує себе як особистість, тут він одержує свій статус (індивідуальний, соціометричний або морально-психологічний) [8]. Поняттям «статус» (від лат. Status - положення, стан) позначається положення індивіда в системі міжособистісних відносин, що визначає його права, обов'язки, привілеї [9].

У рамках означеної проблеми на базі ДНЗ ясла-садок комбінованого типу «Світлячок» м. Обухів, Київської області, нами було проведено емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення взаємозв'язку рівня пізнавального розвитку дітей старшого дошкільного віку з їх соціометричним статусом в групі. Вибірка становила 61 респондент.

В якості методів дослідження нами використовувались:

- Аналіз психолого-педагогічної літератури;
- Психодіагностичних метод;
- Методи математико-статистичної обробки даних.

Для вивчення соціометричного статусу молодших підлітків нами була використана методика "Соціометрія" Г.П.Лаврентьєва, Т.М.Титаренко.

За отриманими даними ми розділили дошкільників на 5 підгруп: зірки, популярні, непопулярні, ізольовані та відторгнуті. Дані представлені на рисунку 1.

Рис 1. Результати емпіричного дослідження соціометричних статусів дошкільників.

Аналіз рисунка 1 показав, що 7% (4 чол.) мають статус «зірки» (діти, які отримали в 2 рази більше позитивних виборів від середньої суми позитивних виборів). «Зірки» - діти, що користуються максимальною популярністю серед своїх однолітків, всі хотіли б з ними дружити, входити в коло спілкування цих дітей.

8% (5 чол.) мають статус «популярні» (діти, які здобули середню і вище середнього значення позитивного вибору). «Популярні» - такі члени групи, які мають досить широким колом зв'язків зі своїми однолітками. В цілому, їх особисті якості і здібності оцінюються іншими дітьми як позитивні.

18% (11 чол.) володіють статусом «непопулярні» (діти, які отримали менше середнього значення позитивного вибору). «Непопулярні» - дошкільники, з якими переважна більшість дітей у класі не хочуть мати взаємовідносини, але самі вони прагнуть до спілкування з однолітками. Вони мають обмежене коло спілкування, звичайно не більше одного - двох друзів. Інші діти їх особисті якості і здібності оцінюються досить низько.

41% (25 чол.) мають статус «ізольовані» та 26% (16 чол.) мають статус відторгнуті - це діти, які залишаються непоміченими своїми однолітками, або отримали тільки негативні вибори). «Ізольовані» та «відторгнуті» - ті дошкільники, які самі не проявляють ініціативи в спілкуванні з однолітками, або мають різні форми агресивної поведінки. З ними ніхто не хоче спілкуватися, нерідко вони стають об'єктами глузувань та знущань з боку інших дітей групи. Їх особисті якості і здібності оцінюються іншими дітьми дуже низько.

На наступному етапі нами було досліджено рівень пізнавального розвитку старших дошкільників за допомогою комплексу субтестів пізнавальних процесів.

Результати дослідження рівня пізнавальних процесів дітей відображені на рисунку 2.

Рис 2. Результати емпіричного дослідження рівня пізнавальних процесів дошкільників

36% (22 чол.) старших дошкільників мають високий рівень пізнавальних процесів. Це свідчить про те, що дана група дітей володіє високим рівнем розвитку загальної обізнаності, високим рівнем розвитку пам'яті, уваги, уяви, мислення. Високий рівень пізнавальної активності характеризується творчим ставленням дитини до оточуючого, умінням нестандартно мислити, креативно використовувати отримані знання.

Діти, що мають високий ступінь розвитку спостерігається прояв самостійності у доборі засобів, способів дії, досягненні результату, здійсненні контролю;

54% (33 чол.) старших дошкільників мають середній рівень пізнавальних процесів. У даної групи дітей продуктивності і стійкості уваги, зорової і слухової пам'яті, наочно-образного і наочно-дійового мислення, мовлення і сприйняття відповідають середньому рівню, а таких пізнавальних процесів як переключення і розподілу уваги, уява у більшості досліджуваних спостерігається на низькому рівні.

10% (6 чол.) дітей мають низький рівень пізнавальних процесів. У даної групи дітей низький розвиток уваги, мислення, пам'яті, сприймання, уяви.

Діти з низьким рівнем пізнавальної активності пасивні і байдужі – і на заняттях, і у спілкуванні, і під час спільної діяльності з дорослими або однолітками. Вони майже ніколи не розпочинають виконувати завдання без підказки, нагадування дорослого чи однолітків, важко включаються в роботу.

На наступному етапі ми виявляли, чи є зв'язок між рівнем пізнавальних процесів старших дошкільників та соціальним статусом. Для цього ми скористалися коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена.

Аналізуючи значення r_s рівня розвитку пізнавальних процесів, для вибірки випробуваних, нами був зроблений висновок про те, що, мається статистично достовірний зв'язок між показниками соціального статусу і показними пізнавальних процесів: «Загальна обізнаність» $r_s=0,345^{**}$, ($p \leq 0,006$), «Мова, мовлення» $r_s=0,330^{**}$ $p \leq 0,009$), «Сприймання» $r_s=0,256^*$ ($p \leq 0,047$), «Уява» $r_s=0,269^*$ ($p \leq 0,036$), «Загальна сума балів РПП» $r_s=0,424^{**}$, ($p \leq 0,001$). Тобто, можна говорити про те, що на соціальний статус дошкільника в групі впливає його розвиток пізнавальних процесів, а саме загальна обізнаність, мовлення, сприймання, уява та загальний показник розвитку пізнавальних процесів. Високі показники за даними субтестам, що вимірює пізнавальний розвиток, забезпечують високий соціальний статус дошкільника. Перш за все, це пояснюється тим, що діти, маючи широкий кругозір і високий рівень загальної ерудиції, вміють зацікавити, залучити і зібрати кругом себе однолітків, що робить спілкування з ними комфортним для інших дітей. Виходячи з цього, низький соціальний статус

дітей в групі можна пояснити наступним чином: володіючи низьким кругозором та ерудицією такі діти не представляють інтересу для оточуючих однолітків. Труднощі вербального вираження також є бар'єром у спілкуванні.

Таким чином, на підставі отриманих результатів ми прийшли до наступних висновків:

1. Розвиток пізнавальних процесів старших дошкільників впливає на соціальний статус дітей в групі. Сприймання, мовлення, загальна обізнаність, увага – це важливі психічні процеси, які беруть участь у встановленні дитини в колективі.

2. Необхідне проведення корекційних вправ та занять, спрямованих на розвиток пізнавальних процесів старших дошкільників.

3. Необхідне проведення заходів, сприяючих підвищенню соціального статусу «ізолювані» та «відторгнуті» дітей: створення ситуації успіху в різних видах діяльності; включення дітей у діяльність з найбільш доброзичливими однолітками, при обов'язковій підтримці дорослого; залучення таких дітей у різні гуртки та секції за інтересами, де дошкільники можуть максимально розвивати свої потенційні можливості.

Література:

1. Аносова А.В., Максимова Н.А., Петушкова Л. А. Психологічний супровід навчально-виховного процесу дошкільних навчальних закладів.-Біла Церква:КОПОПК, 2012.-208с.
2. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. – М., 1996. – 303 с.
3. Лейтес Н. С. Умственные способности и возраст. – М., 1993. – 215 с.
4. Мухина В. С. Детская психология: Учеб. для студентов пед. ин-тов/ Под ред. Л. А. Венгера.—2-е изд., перераб. доп.- М.: Просвещение, 1985.-272с.
5. Репина Т.А. Деятельность и взаимоотношения дошкольников.– Москва: Педагогика, 1987. – 192 с.
6. Рояк А. А. Психологический конфликт и особенности индивидуального развития личности ребенка / А. А. Рояк; Науч.-исслед. ин-т дошк. воспитания Акад. пед. наук СССР . – Москва : Педагогика . – 117с.
7. Скрипченко О.В. Вікова та педагогічна психологія. - К.: Просвіта, 2001. – 416с.
8. Тасмагамбетова И.С. Социальная психология. – Алматы, 2003. – 126 с.
9. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Х.: Прапор, 2007.- 640с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗ'ЯЗКУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ З АГРЕСИВНІСТЮ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Актуальність проблеми. Динамічне сьогодення ставить дуже високі вимоги до особистісного розвитку нового покоління, тому спосіб життя людини суттєво змінився. Юнацький вік – етап формування самосвідомості і власного світогляду, прийняття відповідальних рішень, людської близькості, коли цінності дружби, любові можуть бути першорядними. Саме у цей період молода людина планує своє життя, починає усвідомлювати свої можливості, перед нею стоїть питання вибору свого майбутнього шляху, все це призводить до переживання, глибокого і невідступного почуття незадоволеності, страхів, психічної травматизації. Всі ці чинники сприяють виникненню стресів.

Оскільки агресивна ситуація за своїми характеристиками є різновидом інтенсивної тривалої стресової ситуації, то вона має серйозні психологічні наслідки.

Не можна залишати без уваги розвиток позитивних сторін агресивності і попередження її негативних рис. Для цього необхідно зрозуміти її природу, походження і сам зміст цього терміна. Необхідність цього ґрунтується на тому, що термін "агресія" часто використовується в широкому контексті і через це вимагає серйозного "очищення" від цілого ряду нашарувань. Це, насамперед, пов'язано з тим, що соціально - небезпечні наслідки агресивної поведінки додали йому тільки негативний зміст. Тому ця проблема викликає інтерес у психологів, педагогів та соціальних педагогів.

Метою статті є теоретичний аналіз наукової літератури з дослідження проблеми взаємоз'язку стресостійкості з агресивністю в юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу. *Стрес* (англ. stress – напруження) - стан напруженості – сукупність захисних фізіологічних реакцій, що настають в організмі тварин і людини у відповідь на вплив різних несприятливих факторів (стресорів) – холоду, голодування, психічних і фізичних травм, опромінення, крововтрати, інфекції тощо

Поняття «стрес» піддавалося з часом істотним змінам і стало ширшим.

Слово «стресор» стало означати не лише фізичне, але і чисто психологічну дію, а слово «стрес» - реакцію не лише на фізично шкідливі дії але і на будь-які події, що викликають негативні емоції [6].

Стресор – несприятливий фактор, що викликає в організмі тварини або людини стан напруженості – стрес [10, с.511].

Багато психологів досліджували роль стресових станів у житті людини. Поняття “стрес”, основні стадії, фази стресу розкрив у своїх класичних дослідженнях Г.Сельє. У 1935 р. американський фізіолог У.Кеннон уперше визначив активну релаксацію, яка є захисною реакцією під час стресу, як реакцію боротьби або втечі. Лікарі Т.Холмс і Р.Раге (США) вивчали залежність захворювань від різних стресогенних життєвих подій у більш ніж 5 тис. пацієнтів. Вони дійшли до висновку, що психічним і фізичним захворюванням зазвичай передують важливі зміни в житті людини.

Існують різні наукові підходи до розуміння стресу. Найбільш популярною є теорія стресу, запропонована Г.Сельє. У рамках цієї теорії механізм виникнення стресу пояснюється в такий спосіб: усі біологічні організми мають життєво важливий вроджений механізм підтримки внутрішньої рівноваги і балансу. Сильні зовнішні подразники можуть порушити рівновагу. Організм реагує на це пристосувально-захисною реакцією. За допомогою порушення організм намагається пристосуватися до подразника. Це неспецифічне для організму порушення і є станом стресу. Однак можливості організму не безмежні і при сильному стресовому впливі людина швидко виснажується, що може привести до захворювання та інколи до смерті людини [2, с.184].

Сучасні дослідники психологічних передумов виникнення стресів уникають глобальних типологій і концентрують увагу на певних патогенних компонентах психологічного складу особистості. Зокрема, О.Осадько виокремлює наступні компоненти: ворожість, яка супроводжується дратівливістю, цинізмом та недовірою до інших, тривожність, схильність до конкуренції тощо. Наприклад, вивчення наслідків урагану Хьюго засвідчило, що молодь, яка мала до урагану вищий рівень тривоги, ніж інші, виявилася більш схильною до тяжких стресових реакцій. Молоді люди, які переважно розглядають негативні події свого життя як такі, що перебувають поза їхнім контролем, мають тенденцію до формування тяжких стресових симптомів, на відміну від тих, що вміють контролювати події свого життя .

Залежно від виду стресора і характеру його впливу, виділяють різні види стресу, у найбільш загальній класифікації – стрес фізіологічний і стрес психологічний, а також хронічний, гострий, інформаційний та емоційний (див. рис. 1.1.). На думку А.Маклакова, людина є соціальною істотою і в діяльності її інтегральних систем провідну роль відіграє психологічна сфера. Тому найчастіше саме психологічний стрес є найбільш важливим для процесу регуляції [6].

ІНФОРМАЦІЙНИЙ

Виникає при інформаційному перенапруженні

ФІЗІОЛОГІЧНИЙ

Виникає при фізіологічному напруженні організму (сильний шум, температура тощо)

ХРОНІЧНИЙ

Характеризується постійним (довготривалим) напруженням людини

СТРЕС

Сукупність реакцій організму людини, які забезпечують адаптацію всіх його ресурсів до умов існування

ЕМОЦІЙНИЙ

Проявляється в ситуації загрози, небезпеки

ПСИХОЛОГІЧНИЙ

Виникає в результаті порушення психологічної стійкості: приниження, великий об'єм роботи, відповідальність

ГОСТРИЙ

Виникає після події, в результаті якої людина втрачає психологічну рівновагу

Рис. 1.1. Класифікація видів стресу

Якщо говорити про стресостійкість, то, перш за все, визначимо це поняття. Б.Х. Варданян визначає стресостійкість як особливу взаємодію всіх компонентів психічної діяльності, у тому числі емоційних. Він пише, що стресостійкість «... можна більш конкретно визначити як властивість особистості, що забезпечує гармонійне відношення між всіма компонентами психічної діяльності в емоціогенній ситуації і, тим самим, сприяє успішному виконанню діяльності» [3].

На одну з істотних сторін стресостійкості звертає свою увагу П.Б. Зільберман, кажучи про те, що стійкість може бути недоцільним явищем, що характеризує відсутність адекватного відображення ситуації, що змінилася, що свідчить про недостатню гнучкість, пристосовності. Він же пропонує свою і, на наш погляд, одну з найбільш вдалих трактувань стресостійкості, розуміючи під нею «.. інтегративне властивість особистості, що характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних та мотиваційних компонентів психічної діяльності індивідуума, що забезпечує оптимальне успішне досягнення мети діяльності в складній емотивної обстановці ». [4]. Таким чином, стресостійкість - це самооцінка здібності та можливості подолання екстремальної ситуації пов'язана з ресурсом особистості чи запасом, потенціалом різних структурно-функціональних характеристик, що забезпечують загальні види життєдіяльності та специфічні форми поведінки, реагування, адаптації і т.д.

Як впливає з наведених визначень стресостійкості, даний феномен (якість, риса, властивість) розглядається в основному, з функціональних позицій, як характеристика, що впливає на продуктивність (успішність) діяльності.

Отже, стрес - це психофізіологічна реакція, яка є невід'ємною частиною нашого життя. Уникнути його в умовах нашого існування неможливо, та це не завжди і треба, тому що стрес має здатність загартувувати психіку людини і готувати його до більш складних ситуацій в майбутньому. Кожна людина має своє поняття про

стрес, кожен переживає ту чи іншу подію по-різному, тому говорити про те, що «ось це» треба уникати, а «ось це» треба пережити, не можна.

Термін *«агресія»* має різні значення. Сучасні психологи дотепер сперечаються з приводу термінологічного визначення агресії, але багато в чому їхні думки сходяться, що необхідно більше точний словник, у якому буде розрізнятися поведінка самовпевнене, енергійне, спрямоване на досягнення поставленої мети, і поведінки, єдина мета якої – заподіяти біль, нашкодити або зруйнувати.

А. Маслоу (Maslow A., 1964) також відносив агресію й агресивність до потреби руйнувати. Агресивність, згідно Маслоу, не інстинкт, але інстинктоїдна – подібна до інстинкту. У якості інстинктоїдних він розумів властивості особистості, які не зводяться до інстинктів, але мають певну природну основу.

На думку Д. Креч, Р. Кратчфилда «у своїй найпростішій формі агресія може розглядатися як пряма атака на перешкоду або бар'єр, і в цьому змісті вона є проявом адаптивного поведіння». Під агресією також розуміється поведінкова реакція, що характеризується проявом сили в спробі завдати шкоди або збиток іншим людям або об'єктам, шляхом актів ворожості, атак, руйнувань (Delgado H., 1963). Х. Маркль вважає агресію однією з форм конкурентної поведінки в умовах обмежених ресурсів. «чи буде конкуренція агресивної чи ні – це залежить від співвідношення «витрати – користь» за даних умов середовища...» [12, 24]. Ступінь агресивності зменшується, якщо користь починає перевершувати витрати; якщо ж витрати перевершують користь, агресія стає патологічною.

Е. Фромм визначає агресію більш широко, як заподіяння збитку не тільки людині або тварині, але й усякому неживому об'єкту. А. Реан, трохи звужуючи Е. Фромма, розуміє під агресією «будь-які дії, які заподіюють або мають намір завдати шкоди іншій людині, групі людей або тварині» .

Незважаючи на розходження у визначенні поняття агресії у різних авторів, ідея заподіяння шкоди іншому суб'єктові присутній практично завжди.

Один з найбільш відомих дослідників агресії й агресивності людини А. Басс (Buss A., 1961) визначає агресію як реакцію, у результаті якої інший організм одержує болючі стимули. Їм запропоноване наступне, також досить широке, визначення: агресія – це будь-яка поведінка, що містить погрозу або наносить збиток іншим [11, 25]. З даними визначеннями не можна повністю погодитися. Так, якщо збиток нанесений не навмисне, а випадково, дія людини не завжди можна розцінювати як агресію. Крім того, невдалі спроби завдати шкоди, згідно даного визначення, не можна розглядати як агресивні дії. Тим часом, агресивний намір і дії по його здійсненню мали місце.

Найбільше визнання одержало наступне визначення: «Агресія – це будь-яка форма поведіння, націленого на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, що не бажає подібного звертання» [11]. На думку зазначених авторів, прагнення реципієнта уникнути нападу й болю повинне бути присутнім.

Формулюючи визначення «агресії», Л.М. Семенюк відзначає, що в буквальному значенні слова – це напад за власною ініціативою з метою захоплення. «Разом з тим цей такий стан, що може містити в собі не тільки прямий напад, але й погрозу, бажання напасти, ворожість».

Поняття «агресія» й «агресивність» розрізняються багатьма авторами. Якщо агресія трактується як дія або процес, що має специфічну функцію й організацію, то агресивність розглядається або як певний стан людини, або як деяка особистісна структура, що є компонентом більше складної структури психічних властивостей людини. Зокрема, Н.Д. Левітін пропонував розглядати й досліджувати агресію як психічний стан, виділяючи пізнавальний, емоційний і вольовий її компонент. А. Реан [12, 236] розуміє під агресивністю «властивість особистості, що виражається в готовності до агресії».

Розрізнення понять «агресія» й «агресивність» веде до важливих наслідків. З одного боку, не за всякими агресивними діями суб'єкта дійсно коштує агресивність особистості. З іншого боку, агресивність людини зовсім не завжди проявляється в явно агресивних діях. Прояв або не прояв агресивності як особистісної властивості в певних актах поведінки як агресивних дій завжди є результатом складної взаємодії ситуаційних факторів.

Представники біхевіористичної психологічної школи часто говорять про агресивну поведінку. Під нею розуміється активні, відкриті, зовнішні виражені дії, часто ініціативні й завжди приносять іншій людині (або неживому предмету) певна шкода. Агресивної поведінки може виражатися в різноманітних формах: від грубого фізичного насильства до глузливих й уїдлимих слів.

Істотне значення в розумінні сутності агресивної поведінки підлітків має аналіз їхньої мотивації. Основу агресивної мотивації становлять, насамперед, негативні емоції й почуття, такі як гнів, страх, помста, ворожість (А. Басс, К.Ізард, Х. Фешбах, Е. Фромм й ін.). Фешбах (Feshbach, 1964) відзначає, що із придбанням різного роду навичок і рухів, пов'язаних з «експресивною агресією», необхідної для зняття емоційної напруги й тому виконуючу позитивну роль, виникає властивий агресії мотив – «бажання завдати фізичної шкоди» (intent to hurt).

Отже, більшість дослідників змінюють до думки про те, що агресивна поведінка повинне включати агресивний намір. Однак при більше уважному розгляді встановити наявність або відсутність агресивного наміру не завжди виявляється простим завданням. Наміри – це особисте, сховане, недоступне прямому спостереженню задуми (А. Басс, А. Бандура). Про їх можна судити за умовами, які передували або впливали за актами агресії [11, С. 27]. Проте, включення критерію наявності або відсутності агресивного наміру у визначення агресії бачиться доцільним. Це дозволяє оцінювати як агресію спроби заподіяти шкоду іншим, навіть якщо вони не увінчалися успіхом, а також диференціювати від агресивні дії, наслідком яких стало випадкове заподіяння шкоди, і дії, що

мають благі наміри, для здійснення яких заподіяння болю необхідно (наприклад, дії хірурга).

Важливе значення у визначенні «агресії» має фраза «іншій живій істоті». На думку Р. Берон і Д. Ричардсон, тому що самогубець прагне заподіяти шкода собі, а не іншим живим істотам, його дії не можуть бути розцінені як агресивні [11, С.30]. З такою оцінкою важко погодиться, тому що в цьому випадку має саме – або аутоагресія, під якою розуміється агресія ж, але спрямована на себе.

У теперішній роботі нами була поставлена мета дослідження агресивних реакцій. Під реагуванням прийнято розуміти відповідь, «відкликання яким – небудь образом на зовнішнє роздратування, вплив ззовні»; реакція (від лат. *re* – проти, *actio* – дія) – протидія. Відповідно, під **агресивними реакціями** ми розуміємо форми поведінкового реагування, що представляють собою відповідні дії на роздратування й причиняюче шкоду або збиток живим і неживим об'єктам.

«Агресивна реакції» більше вузька категорія в порівнянні з поняттям «агресивне поведінка», що має на увазі певний рівень сформованості агресивних способів дій. Тому нас цікавили спровоковані прояви агресії, а як об'єкт розгляду були обрані агресивні реакції.

Як і характерні для дітей і підлітків реакції протесту, опозиції, відмови, компенсації й гіперкомпенсації, агресивні реакції ставляться до ситуаційно обумовлених змін поведінки. Дослідження показують, що такі реакції досить поширені серед підліткових вікових груп. Агресивні реакції можуть і найчастіше виступають як засіб психологічного захисту, тому їх можна розглядати в якості недиференційованого захисного механізму; як неконструктивне, неадекватна поведінка.

До поняття норми агресивності зверталися багато дослідників (А. Еукен, Р. Ridder, А.А. Реан, Т.Г. Румянцева й ін.). Так, Т.Г. Румянцева відзначає, що норми формують своєрідний механізм контролю за позначенням тих або інших дій. «Коли ці норми дотримані, сприйнята поведінка не буде розглядатися спостерігачем у якості агресивного, незалежно від ступеня згубності наслідків такої поведінки. І, навпаки, якщо норми порушені, на поведінці «навішується ярлик агресії» [7, С. 84]. Отже, норма агресивності розглядається як мінімум у двох аспектах: як середньо припустимий рівень агресивності і як норми поведінки, прийняті в суспільстві (маючи відповідний соціальний контекст).

Спираючись на подання Б.Г. Ананьева, Т.Н. Курбатова розглядає структуру агресії відповідно до рівнів психологічної організації людини: індивідний, суб'єктно – діяльнісний й особистісний рівень агресії. Індивідуальний рівень складається в захисті себе, потомства, особистого майна й зв'язується із природною основою людини. Суб'єктно – діяльний рівень прояву у звичному стилі поведінки особистості й зв'язаний із прагненням до досягнення успіху, мети й відповідною реакцією людини на погрозу. Особистісний рівень агресії зв'язується

автором з мотиваційною сферою, самосвідомістю й проявляється в кращому виборі агресивних форм поведінки й засобів для досягнення своєї мети. Однак представляється досить складним диференціювання суб'єктно – діяльного й особистісного рівнів агресії.

Вирішуючи проблему оцінки агресії, на наш погляд, доцільно звернутися до моделей структури агресії. Е. Фромм [48, 283] розглядав два різних види агресії: 1) доброякісну, оборонну агресію, необхідну людині для виживання, і 2) деструктивну, злякисну агресію, що не є біологічно адаптивною.

Фешбах (Feshbach S., 1964) запропонував розрізняти три види агресії: випадкову, інструментальну й ворожу. Однак проти виділення випадкової агресії в окрему категорію заперечував Кауфман (Kaufmann H., 1965). Якщо прийняти такий розподіл агресії на види, то як випадкова агресія потрібно розглядати будь-яку випадкову, ненавмисну дію, що принесла шкоду. При цьому Кауфман думав, що й інструментальну й ворожу агресію варто вважати навмисної.

Окремі дослідники (Buss, 1961, 1971; Feshbach, 1964, Hartup, 1974) розрізняють ворожу й інструментальну агресію. Ворожа агресія має місце, коли головною метою агресивної дії виступає заподіяння шкоди. Інструментальна агресія спрямована на досягнення мети, причому ціль заподіяння шкоди не ставиться, а агресивні дії виступають як інструмент для здійснення різних бажань.

Для класифікації агресивної поведінки А. Басс запропонував три дихотомії: фізична – вербальна, активна – пасивна, спрямована – ненаправлена. Слід зазначити, що цією класифікацією багато дослідників користуються дотепер. Розділяючи вербальну й фізичну агресію, А. Басс указав на використану в кожному випадку систему органів: з одного боку, мовні засоби, а з іншого боку – інша довільна мускулатура, основна ланка якої доводиться в людини на групу м'язів кисті й руки (Bricklin et al, 1962; Kunz 1946) [13]. До категорії вербальної агресії відносять образи, погрози, примуси й вимагання, докори й обвинувачення, прокльони, наклеп і т. п. Навіть лемент без мовних висловлень нерідко носить агресивний характер. М. Дугал (Dugal M., 1928) особливо виділяв як агресія ревіння.

У випадках, коли в основі класифікації видів агресії лежить її спрямованість, виділяється два її види: пряма й непряма. При прямої агресії дії спрямовані безпосередньо проти жертви, при непрямої – дії здійснюються опосередковано, без присутності жертви.

На закінчення необхідно підкреслити, що «більшість дослідників агресії трактується як негативне, деструктивне явище. Однак не можна не визнати, що агресія може виконувати й позитивну функцію. Так, деструктивний компонент активності людини є необхідним у спорті, у творчій і деяких інших видах діяльності.

Література:

1. Боковиков А. Модус контроля как фактор стрессоустойчивости при компьютеризации профес. Деятельности // Психологичний журнал. – 2000. – №1. – С. 93-101
2. Коган Б. Стресс и адаптация. – Москва: Знание, 1980. – 405 с.
3. Варданян Б.Х. Механізми саморегуляції емоційної стійкості // Категорії, принципи і методи психології. Психологічні процеси. - М.: 1983., 24
4. Зільберман П.Б. Емоційна стійкість оператора // Нариси психології праці оператора. - М.: Наука, 1974., 20
5. 6. Лоренц К. Агрессия. - М.: Просвещение, 1994. - 564 с.
6. Мазоха І.С. Агресивність особистості як психолого-педагогічна проблема
7. І.С.Мазоха // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного
8. університету. – 2007. –Вип. 22. – С.95–98
9. Немет Ш. Стрессовая реакция: ее физиологическое значение и механизмы. – В кн.: Наука и человечества – 1981. Международ. Ежегодник. – М., 1981. – С. 25–36
10. Немчинов Т.А. Состояние нервно-психического напряжения. – Л., 1983.
11. Общая психология. Учебник для студентов педагогических институтов / Под ред. А. Петровского. – Москва: Просвещение, 1986. – 460 с.
12. Першанина Е. «Проблема профілактики педагогічної занедбаності підлітків» журнал «Радянська педагогіка», 1984, №5, стор. 141
13. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности // Психологический журнал. - 1996. - № 5. - с.3-18.
14. Шапар В. Психологічний тлумачний словник. – Харків: Прапор, 2004. – 640 с.

А. П. Лозовська

(наук. кер. - Т.М. Зелінська)

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ СІМ'Ї НА ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО БАТЬКІВСТВО У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Актуальність. На сучасному етапі розвитку України сім'я забезпечує людині стабільність, визначає міцність народу та держави. Вивчення соціально-психологічного портрета сучасної молоді дало можливість науковцям виділити такі моральні вимоги до неї: знання про взаємні, особисті права і обов'язки сім'янина; рівність чоловіка і жінки при розподілі внутрішньо сімейних обов'язків; спільне вирішення всіх питань життя сім'ї; надання один одному необхідної допомоги; активна участь у повсякденному житті родини; взаємна підтримка; бережливе ставлення до сімейної честі; потреба мати і виховувати дітей; увага і взаєморозуміння в сім'ї; вимогливість до себе і членів сім'ї; рівноправність подружжя в сімейних стосунках.

Метою нашої статті є аналіз та узагальнення впливу сім'ї на формування уявлень про батьківство у юнацькому віці.

Розвиток уявлень про створення майбутньої сім'ї та майбутнє батьківство є важливою складовою процесу становлення сучасної сім'ї і повинно носити цілеспрямований характер, яку розробляли наступні автори (Т.В. Андреева [1], Ю.В. Борисенко [2], Т.І. Димнова [3], Ф. Дольто [4], А. П. Зурабов[5], Р. Кемпбелл [6] та ін.)

Т.В. Андреева пише що, уявлення юнаків з неповних родин про батьківство пов'язані із взаєминами батька й матері, відношенням до батьків. При позитивному ставленні, юнаки уявляють себе батьками демократичними, при негативному – жорстокими, підозрілими. Не сформовані відносини з батьком, відсутність батьківської підтримки підсилюють тенденцію юнаків до самоствердження, у тому числі й у батьківській сфері через посилення авторитарності.

У сфері емоційного розвитку виявлений зв'язок між відсутністю або слабкістю батьківського впливу і агресивною поведінкою хлопчиків. Надмірна ворожість по відношенню до оточуючих виникає у них як бунт проти зайвої залежності від матері протягом перших років життя. Агресивність, таким чином, є пошук свого чоловічого «Я». [1, с. 167-173].

Ю.В. Борисенко виділяє два етапи формування уявлень про батьківство. Авторка зазначає: «У середньому до 18-23 років формуються основні уявлення про батьківство, характерні для цього періоду: молоді люди збираються мати дітей в майбутньому, але не зараз, вважають за необхідне планувати народження дітей і розглядають це як перспективу лише через кілька років (від двох до п'яти), вони позитивно ставляться до дітей, вважають, що з народженням дитини у чоловіка з'являється велика відповідальність. Приймаючи соціальні стереотипи сучасності як власну думку, вони вважають, що батько для дитини є зразком наслідування.

Другий етап - «злам» стереотипів у період вагітності партнерки. Цей етап починається з того моменту, коли юнак або чоловік дізнався, що буде батьком, до початку взаємодії з вже народженою дитиною. Реакція на повідомлення про вагітність може бути різною в залежності від багатьох факторів, які включають наміри чоловіка щодо конкретної жінки, матеріальну, соціальну та інші види готовності прийняти відповідальність за майбутнє життя. Навіть у тому випадку, коли рішення про народження дитини прийнято заздалегідь звістка про вагітність може викликати складні переживання» [2, с. 41-59].

Помилковий, не правильний розвиток уявлення, та взагалі стиль батьківства виділила Ф. Дольто. Авторка закликає батьків бути відповідальними за виховання дітей: «Відносини між батьком і дитиною багато в чому залежать від того, ким для батька був чи не був його власний батько. Якщо цей дорослий передчасно втратив або взагалі не знав батька, зі своїм сином він буде поводити себе абсолютно неправильно, тому що не має ніякого зразка. Якщо він ідентифікує себе зі своїм батьком, він помиляється ще більше, так як виховує свого сина таким чином, як

ніби син – це він сам у дитинстві, а якщо він суперечить своєму батькові, то поводить себе знову-таки невірно, тому що єдиний орієнтир для нього – поводитися з сином не так, як поводитися з ним, а навпаки, але в будь-якому випадку він виховує не дітей, а себе, як ніби в дійсності його діти – це він сам» [3, с.423].

Т.І. Димнова наголошує на феномені «сімейного кола»: «Якими ми стали батьками, в значній мірі залежить від того, що ми бачили, пережили, відчули по відношенню до власних батьків. Між структурами подружніх і батьківських сімей спостерігається пряма залежність: молоді родини в переважній більшості аналогічні батьківським, особливості батьківської сім'ї несвідомо відображаються юнаками в їх сім'ях» [4, с. 123].

Дослідник А.П. Зубаров, наголошував: «Не менш важливим є розвиток уявлень молодих дівчат про майбутнього чоловіка та батька. Сім'я, а саме відносини з власним батьком мають сильний вплив на поведінку і вибір дівчат» [5, с. 115]. Існує думка, що донька ближче до мами, а син – до батька, і якщо для хлопчика відсутність в сім'ї батька – це серйозна проблема, то потреба дівчинки в батькові здається не такою гострою. Відомо, що дівчатка дуже рано починають ототожнювати себе з мамою. Протягом усього свого дитинства вони, самі того не підозрюючи, рівняються на матір, наслідуючи її голос, інтонації, манери і смаки. Але й присутність батька, в житті дівчинки дуже важлива, починаючи з моменту появи на світ. Це очевидним чином впливає на їх відносини надалі. У всякому разі, мати перестає бути тим центром, навколо якого організується все сімейне життя. До недавнього часу психологи вважали, що батько починає набувати значення для дівчаток старше трьох років, коли в них пробуджується інтерес до відмінності між статями. Проте зараз вчені стверджують, що статева ідентифікація властива дитині з самого народження, і в зв'язку з цим присутність батька на ранніх ступенях розвитку дівчинки необхідна [5, с. 117].

Психіатр Р. Кемпбелл відзначає, що вплив батька на статеву ідентифікацію дівчинки найбільше проявляється в період ранньої юності. Статева ідентичність дівчинки є схвалення себе самої як гідної представниці жіночої статі. Саме у віці 13-15 років вона повинна отримати визнання своєї значущості як майбутньої жінки в основному від батька. Батько сприяє формуванню у дочки позитивної самооцінки, висловлюючи схвалення її дій, здібностей, зовнішності. «У дівчаток, які виховуються без батька, при відсутності реальної моделі відносин між чоловіком і жінкою може сформуватися нереалістичне ставлення до осіб чоловічої статі» [6, с. 67].

Т.В.Андрєєва відзначає: «На дівчатках відсутність батька позначається в першу чергу в підлітковий період. Хороший батько здатний допомогти своїй дочці навчитися взаємодіяти з представниками протилежної статі адекватно ситуації» [1, с. 167]

Отже, більшість авторів підкреслюють в своїх дослідженнях, що батьківський вплив відіграє значну роль у формуванні особистості дитини. Відсутність батька або не сформованість цілей виховання ведуть до негативних наслідків. Важливість ролі батька у розвитку дитини, її вихованні і соціалізації тепер очевидна. Він забезпечує засвоєння дітьми моральних норм. У неповній сім'ї, де відсутній батько, порушується процес соціалізації дитини. Проте дана сфера батьківства як і раніше залишається маловивченою. Соціальні стереотипи суперечать один одному і утворюють досить різноманітну систему уявлень і вимог суспільства до того яким саме має бути батько і що він зобов'язаний робити. Можливо це якийсь переломний момент у розвитку нашого суспільства. Ми поступово відходимо від консервативних моделей батьківства та приймаємо нові моделі батьківської поведінки. Дійсно, набагато більше людей сьогодні стали замислюватися про важливість ролі батька у розвитку особистості дитини. Любов матері безумовна, батько ж є для маленької дитини прототипом соціуму, що без сумніву є надзвичайно важливим для розвитку повноцінної особистості.

Література:

1. Андреева Т. В. Семейная психология/Т. В. Андреева. - СПб.: Речь, 2004. – 244 с.
2. Борисенко Ю.В Родительство в контексте личностной зрелости [Текст] Ю.В.Борисенко, А.Г.Портнова // Семейная психология и семейная терапия, 2008. – №4. – С. 41-59.
3. Дольто Ф. На стороне ребенка. // СПб.: издательство «Петербург – XXI», 1997. – 515 С.
4. Дымнова Т.И. Психология семейного образа жизни: Учебно-практическое пособие. Изд. М.: Педагогическое общество России. 2005. – 144с.
5. Зурабов А.П. Отец и дочь /А.Зурабов // Дошкольное воспитание.- 2006, №4. – С.117-122.
6. Кэмпбелл Р. Как на самом деле любить детей. – Перевод с английского языка Р.Д. Равич. – М.: Знание, 1990. – 160с.

Н. В. Михайлова
(наук. кер. - Т.В. Зайчикова)

ВІКОВА ДИНАМІКА ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ЧОЛОВІКІВ

Постановка наукової проблеми. Прийняті у суспільстві гендерні норми і стереотипи певною мірою визначають психологічні якості, обирання видів діяльності, професії людьми (заохочуючи одні і негативно оцінюючи інші) та їх поведінку. Гендерні стереотипи відіграють важливу роль у процесі пізнання та розвитку, підтримки цілісності соціальної системи, створюють умови для гендерної ідентифікації та саморегуляції, їх існування має об'єктивну природу. Без

наявності у індивідів низки стереотипних уявлень їм довелося б детально інтерпретувати кожен новий факт, явище, а це б значно уповільнило суспільні перетворення та процес набуття нового досвіду. А механічне заперечення стійкої системи гендерних стереотипів призведе до формування нового за старими стереотипами, які є алгоритмом соціальної практики, тим самим сприяючи появі стереотипів нових, мало чим відмінних у своєму призначенні від тих, які відкидаються.

У сучасному світі актуальною стала проблема стереотипів приписуваних чоловікам, що перебувають в різних вікових періодах. Вивчення психології чоловіка має безпосереднє відношення не тільки до людини як такому, але також до всього суспільства в цілому. Питання, пов'язані з особливостями статі людини і його психологічних розходжень, останнім часом входять до числа найбільше активно обговорюваних у суспільстві. Адже роль чоловіка в суспільному середовищі сьогодні перетерплює значні зміни. У нашому суспільстві відбуваються процеси лібералізації й гуманізації, що сприяють створенню рівних можливостей для реалізації особистості незалежно від соціального походження, положення, національності, віку й статі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Століттями у людей склалися стереотипні уявлення про образ чоловіка і жінки, які дотепер розповсюджуються на всіх представників тієї або іншої статі, незалежно від їх індивідуальних особливостей і віку. Ці стереотипи торкаються як особових рис чоловіків і жінок, так і особливостей їх поведінки.

На думку соціальних психологів, пояснення багатьох гендерних відмінностей слід шукати не в гормонах і хромосомах, а в соціальних нормах, що приписують нам різні типи поведінки, аттїюди і інтереси відповідно до біологічної статі. Набори норм, що містять узагальнену інформацію про якості, властиві кожній з статі, називаються статевими або гендерними ролями. Частина цих соціальних норм упроваджується в свідомість через телебачення і популярну літературу, ряд інших ми одержуємо безпосередньо, наприклад відчуваючи несхвалення з боку суспільства, коли відхиляємося від очікуваної гендерно-ролевої поведінки [1].

Виокремлюють декілька груп гендерних стереотипів [2]. До першої належать стереотипи маскулінності-фемінності. У стереотипному уявленні маскулінності фіксуються “активно-творчі” характеристики, інструментальні риси особистості, такі як активність, домінантність, впевненність у собі, агресивність, логічне мислення, здатність до лідерства. Фемінність, навпаки, характеризується як “пасивно-відтворююче начало”, що проявляється в експресивних особистісних характеристиках (залежність, піклування, тривожність, низька самооцінка, емоційність). Маскулінні характеристики зазвичай протиставляються фемінним.

Друга група гендерних стереотипів включає уявлення про розподіл сімейних і професійних ролей між чоловіками і жінками. Для жінок найбільш значущою

соціальної роллю вважається роль домогосподарки, матері. Жінці відводиться місце у приватній сфері життя – дім, народження дітей, на неї накладається відповідальність за взаємовідносини у сім'ї. Третя група гендерних стереотипів, за даними І.С.Кльоциної, визначається специфікою змісту праці. У відповідності з традиційними уявленнями передбачається, що жіноча праця повинна носити виконуючий, обслуговуючий характер, бути частиною експресивної сфери діяльності. Жінки найчастіше працюють у сфері торгівлі, медицини, освіти. Для чоловіків можлива творча та керуюча робота, їх праця визначається в інструментальній сфері діяльності.

За останні десятиліття зацікавлення науковців гендерними стереотипами посилилося, адже вивчення широкого кола питань, які пов'язуються з різними аспектами гендерних стереотипів має, безперечно, не лише теоретичне, а й практичне значення: достатньо назвати лише дві сфери – сімейні відносини та працевлаштування. Отже, гендерним стереотипам присвячені дослідження таких зарубіжних науковців: Шерріфса, Мак-Кі, С. Шермана, К. Дайон, К. Гуічі, О'Лірі, Н. І. Ажгіхіної, О. А. Вороніної, О. М. Здравомислової, Г. С. Двіняніної, А.В.Кириліної та ін.; гендерна проблематика в українському суспільстві висвітлюється у працях Р.Ануфрієвої, О.Балакіревої, О.Бойка, Г.Герасименко, О.Вілкової, В.Довженко, І.Демченко, Т.Журженко, О.Забужко, О.Іваненко, К.Карпенко, В.Кушакова, Н.Лавріненко, А.Лантух, В.Лапшина, С.Оksamитної, М.Рубчак, М.Скорик, О.Яременка та ін. [3].

Гендерні дослідження вивчають суспільні інститути, які формують „традиційні” ролі і культурні норми: державу, сім'ю, систему освіти, церкву, мову, законодавство, механізм суспільного розподілу праці, засоби масової інформації. Вони дають змогу розкрити соціальні і культурні механізми, за допомогою яких у традиційному суспільстві формується нерівність людей на основі їх біологічної статі. Гендерні дослідження, що становлять важливий розділ сучасного суспільствознавства, на відміну від біології статевого диформізму, вивчають соціальні і культурні відмінності в становищі і поведінці чоловіків і жінок у конкретному соціокультурному середовищі. Вони безпосередньо пов'язані з реалізацією прав людини. Тому проведення цих досліджень і розвиток гендерної освіти сьогодні вкрай необхідні для України як передумова громадянського суспільства.

Сам гендерний підхід за наявності смислової варіативності поняття „гендер” може також включати в себе певні специфічні особливості теоретичного ракурсу, що свідчить про дискусійність і багатоплановість гендерних досліджень, що приводять до неоднозначності рішень. Так, гендерно-чутливий підхід (Гірдман, 1991) концентрує увагу на індивідуальних відмінностях і на відмінності поглядів чоловіків і жінок, при визнанні статусної рівності між ними.

Гендерно-нейтральний підхід наполягає на визнанні рівностей статей при тому, що гендерні відмінності визнаються незначними й не допускають ціннісних визначень.

При гендерно-стереотипізованому підході визнаються відмінності, але заперечується рівність між статями. Жінки і чоловіки повинні культивувати статеві відмінності, причому, в цій системі стосунків жінка завжди повинна потребувати захисту і підтримки з боку чоловіка.

Гендерно-орієнтовані дослідження соціалізації дітей за статтю, не заперечуючи значення й впливу біологічної статі, віддають перевагу впливу соціуму на становлення й конструювання гендерної ідентичності індивідів і гендерних відносин. Гендерна педагогіка бере за основу те, що гендерна ідентичність не є одноманітною, жорсткою, однаковою для всіх чоловіків і для всіх жінок у рамках своєї статі. Через це, розробляючи структурно-функціональну модель соціалізації, ми виходили з визнання варіативності, індивідуальності, пластичності гендерних відмінностей.[4]

Взагалі наукове вивчення гендерних стереотипів почалося в середині 50-х років ХХ ст., коли американські соціологи Мак Кіта Шерріфс визначили типово чоловічий та типово жіночий образи. Так, типово чоловічий образ – це риси, пов'язані з компетентністю, раціональними здібностями, активністю і результативністю. Жіночий образ характеризують соціальні і комунікативні навички, теплота, емоційна підтримка [Вербець В.В, Субот О.А., Христюк Т.А. «соціологія», видавництво 2009р.].

Гендерні стереотипи є невід'ємними атрибутами повсякденного мислення, самоусвідомлення та взаємодії індивідів в соціальному просторі. Варто зазначити, що вони також є важливою складовою і базою соціалізації, адже за умов відсутності вищезгаданих усталених уявлень людині довелося б пізнавати всі речі заново, що, в принципі, неможливо за умов сьогоденішнього суспільного устрою – інформаційного суспільства.

Стосовно походження гендерних стереотипів, то в цьому питанні вчені розходяться в поглядах. Дехто з них вважає, що гендерні стереотипи засвоюються та конструюються через систему соціалізації, дехто – через систему розподілу праці та культурні норми; відповідно до цього існують різні теорії стосовно їх формування, які ми і спробуємо розглянути в даному підрозділі.

Важливу роль у поясненні походження гендерного стереотипу відіграла концепція «природної» взаємодоповненості ролей Т.Парсонса і Р.Бейлса, які розглядали диференціацію чоловічих та жіночих ролей у структурно-функціональному плані. Вони поділили ролі чоловіка та дружини в сучасній сім'ї на дві сфери – інструментальну та експресивну. Інструментальна роль складається з підтримки зв'язку між сім'єю і зовнішнім світом – це професійна діяльність, що

приносить матеріальний дохід і соціальний статус; експресивна роль передбачає в першу чергу піклування за дітей і регулювання взаємовідносин у родині.

Ще одне пояснення формуванню гендерних стереотипів запропонував науковець Астаф'єв, який стверджує, що історично гендерні стереотипи формувалися в рамках типів соціального та економічного обміну. Він виділив такі історичні типи соціального та економічного обміну (назвавши їх «економіками любові»): військову економіку, економіку багатства, буржуазну економіку та економіку споживання. Згідно його теорії, відповідні гендерні стереотипи формувалися в часи кожного з цих типів, та, видозмінюючись, збереглися до нашого часу. Стереотипи того часу і сьогодні широко представлені в суспільстві – наприклад, те, що чоловік завжди більший, ніж жінка, масивніший і що чоловікові завжди потрібно «завойовувати» жінку.

Патріархальні погляди на природу людської статі у дохристиянські часи, у представників християнства, ісламу, іудаїзму, домінуючі впродовж сторіч, увійшли в історичну пам'ять, стали вагомою часткою нашого колективного несвідомого. У масовій свідомості цінність чоловічої статі є і залишається набагато вищою, ніж цінність статі жіночої

Дж. Вільямсом у 1992 році було проведене дослідження у 25 країнах, в якому опитуваним пропонувалося застосувати до чоловіків та жінок 300 найбільш вживаних прикметників, які характеризують особистісні риси характеру тільки чоловіків або тільки жінок. В ході цього дослідження було виявлено, що уявлення про типові риси чоловіків та жінок в різних країнах співпадають.

Термін «гендер» з'явився порівняно недавно, в 1975 році, це було викликано чітким розмежуванням конституціональних і соціокультурних аспектів у розрізненні чоловічого і жіночого, пов'язуючи їх з поняттями статі і гендеру.

На думку В.А. Геодакян, Т.А. Кліменкової термін «стать» описує біологічні відмінності між людьми, зумовлені генетичними особливостями будови клітин, анатоми-фізіологічними характеристиками і дітородними функціями. Говорячи про античний період гендерних досліджень слід зазначити Платона і Аристотеля, яких можна позначити як представників першого періоду становлення поглядів на гендер.

В епоху Відродження Томас Мор у своїй «Золотій книзі» малює ідеальну державу, де заняття чоловіків і жінок не розрізняються. Тут маються на увазі майбутні гендерні проблеми: рівність здібностей чоловіків і жінок до різних занять і до навчання, а також лідерських здібностей; ставиться також проблема гендерних відносин.

Психоаналітичне розуміння маскулітності багатозначне. У нього включається біологічне значення (володіння первинними сексуальними ознаками), соціологічне значення (рольові функції в рамках даної цивілізації) і психосексуальне значення. Відзначається, що в психоаналізі не враховуються зовнішні поведінкові прояви, а

вирішальним при оцінці маскулінності стають “глибинні фантазми”. Тим часом, з погляду самого З. Фрейда, “лібідо завжди чоловіче”, незалежно від суб’єкта й об’єкта (Фрейд З., 1997). У контексті розгляду чоловічого популярна теорія колективного несвідомого К.-Г. Юнга, засновника аналітичної психології. Уважаючи, що образи “вроджені” людині як “психічна готовність”, Юнг бачить основи мужності в узагальнених архетипічних образах Анімуса й Аніми, при цьому Анімус -необхідна частина внутрішнього світу жінки, а Аніма є присутнім у кожному чоловіку [5.].

У сучасному суспільстві гендерні стереотипи змінюються, по-різному в різних верств суспільства. Так стереотип жіночності був закладений в ХІХ ст., але залишається популярним дотепер (особливо в чоловіків): жінка повинна бути ніжною, гарною, м’якою, ласкавою й у той же час пасивною й залежною, але, за уявленнями сучасних жінок, їм треба бути розумними, енергійними, заповзятливими — тобто мати чоловічі якості.

Стереотип маскулінності також змінився: традиційно в нього входили фізична сила, придушення ніжності, функціональне відношення до жінки й одночасно нестриманість і вираження гніву й пристрасті. Сучасний портрет інший: інтелект цінується вище фізичної сили, допускається прояв ніжності й щиросердечної тонкості, необхідне приборкання «грубих» почуттів, хоча в менш освічених людей стереотип маскулінності залишається більш традиційним, наприклад це простежується у підлітків. Але в цілому можна констатувати, що сучасна культура безумовно відрізняється по своїх уявленнях про гендерні розходження й гендерну рівність від попередніх культур.

В результаті дослідження ми планували одержати дані про найбільш типові гендерні стереотипи, що притаманні чоловікам, а також виявити та довести існування у різних вікових категоріях динаміку гендерних стереотипів, їх зміни та прогресування.

Обстеження проводилося за участі офіцерів, які працюють в Головному управлінні Держтехногенбезпеки у Київській області та офіцерів, які працюють в Українському науково-дослідному інституті цивільного захисту. Для дослідження гендерних стереотипів в офіцерів була сформована вибірка, що складається з 50 офіцерів, розподілених на 2 групи у віці 26 (перша група) та 40 років (друга група). Вік офіцерів, що приймали участь у експериментальному дослідженні, нами було обрано не випадково. Цей період, окрім сформованої особистості, особливостей поведінки та стилів спілкування, характеризується сталістю певних стереотипів, у тому числі й гендерних, та мотивацією їх незмінності або спроб подолання. Тому серед респондентів представників Головного управління Держтехногенбезпеки у Київській області було 12 чоловік у віці 26 років та 13 чоловік у віці 40 років. А також серед респондентів представників Українського науково-дослідного

інституту цивільного захисту було 13 чоловік у віці 26 років та 12 чоловік у віці 40 років.

Відповідно до гіпотези використовувалися наступні методики: опитувальник С.Бем для діагностики психологічної статі і визначає ступінь андрогінності, маскулінності і фемінінності особистості; методика цінності Шварца (Ціннісний опитувальник Шварца), застосовується для дослідження динаміки зміни цінностей як у групах (культурах) у зв'язку із змінами в суспільстві, так і для особистості в зв'язку з її життєвими проблемами; опитувальник Л.Г. Почебут – тест агресивності та опитувальник «Я – жінка/чоловік».

Отже, в результаті дослідження ми отримали наступні результати. В першій групі 20 % витісняють гендерні стереотипи та 80 % вважають себе повністю такими, яким відповідають гендерним стереотипам. Відповідно до опитувальника С.Бем 100% вважають себе андрогенними, тобто такі, в яких одночасна присутність в однієї людини стереотипних для даного суспільства ознак чоловіка і жінки з помірною агресивністю. Андрогенні індивіди можуть почувати себе впевненіше і як незалежні й енергійні, і як сердечні, годівники і лагідні, залежно від ситуації, і, отже, є гнучкішими щодо різних ситуацій. На відміну від першої групи, друга група відзначилась більш сталою поведінкою та гендерними стереотипами. 90 % від 100-та вважають себе такими, що повністю відповідають гендерним стереотипам; присутня підвищена агресивність, що можна пояснити віком та напруженістю у роботі так як більшість з них займають керуючі посади.

Отже, провівши дослідження, ми виявили, що в суспільстві існують різнопланові погляди стосовно гендерних стереотипів, які загалом мають глибинний культурний характер, тому масовій свідомості властива низка гендерних стереотипів, що перетворилися на поведінкові реакції у певних повсякденних ситуаціях.

Отже, враховуючи все вище зазначене, можемо зробити висновки, що гендерний стереотип – це стандартизоване уявлення про моделі поведінки та риси характеру відповідно, вданому випадку, до понять «чоловіче». Тобто, за усталеними уявленнями, чоловік повинен бути сильним, мужнім, холоднокровним, активним та результативним. Провівши дослідження, ми виявили, що в суспільній свідомості побутують як традиційні патріархальні гендерні стереотипи, так і нові та більш демократичні.

Література:

1. Вулф В'ірджинія. Власний простір. – К.: Альтернатива, 1999. – 112 с.
2. Клецина И.С. Самореализация и гендерные стереотипы // Психологические проблемы самореализации личности. Вып. 2. – СПб.: СПбГУ, 1998., - с.188-202
3. Інтернет - <http://ref.rushkolnik.ru/v34655/>

4. Інтернет - <http://ua.textreferat.com/referat-13594-1.html>
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. - М.: Прогресс, 1996. - 341 с.
6. Суковата В. Стереотипи підприємництва у масовій свідомості: гендерний аналіз / В. Суковата // Соціологія, методи, маркетинг. – 2001. –№ 2. –
7. Оксамитна С. М. Гендерні відносини крізь призму громадської думки в Україні і світі / С. М. Оксамитна // Гендерна перспектива / [упоряд. В. Агєєва]. – К. : Факт, 2004.
8. Платонов Ю.П. Основы этнической психологии. Учеб. пособие. – СПб.: Речь, 2003, с. 383-385
9. Семків І.І.«Індивідуальні цінності як психологічні механізми формування соціального капіталу», Проблеми сучасної психології. 2010. Випуск 10
10. Сучасний філософський словник / За ред. В. Є. Кемерова. - М.: Проспект, 1998. - 358 с.
11. Агєєв В.С. Психологические и социологические функции полоролевых стереотипов. // Вопросы психологии. – 1991. №4. – с.74-82.
12. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие. – СПб: Питер, 2005 – 431с.
13. Введение в гендерное исследование. – Ч.1: Учебное пособие / Под ред. И.А. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001. – 708 с.
14. Визгина А.В. Пантелеев С.Р. Проявление личностных особенностей в самоописаниях мужчин и женщин.// Вопросы психологии. – 2001. – №3 – с.91-100.

І. О. Мудролюбова
(наук. кер. - А.Ф. Федоренко)

ХАРАКТЕРИСТИКА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ВІДПОВІДНО ДО РІЗНИХ ПІДХОДІВ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Шкільний вік визначається рамками від 6-7 до 17-18 років і поділяється на два періоди – молодший та старший. Молодший шкільний вік охоплює від 6-7 років до 10-11(12) років.

Проблема психічного розвитку дитини є центральною у віковій психології, тому слід відзначити, що різні психологи по різному періодизують психічний розвиток дитини.

Динамічна концепція сексуального розвитку З. Фрейда викладена у теорії, де всі стадії психічного розвитку людини зводяться до перетворення і переміщення по різних ерогенних зонах лібідозної чи сексуальної енергії. Психоаналітичні стадії психічного розвитку — це стадії психічного генезу протягом життя дитини, в яких відображено розвиток трьох основних компонентів особистості: «Воно», «Я», «Над-Я» та їх взаємовплив. [08].

Відповідно розвиток дитини поділяється на п'ять стадій: оральна (від народження до одного року), анальна (від 1 до 3 років), фалічна (від 3 до 5-6 років), латентна (від 5-6 до 12 років) та генітальна (від 12 до 18 років) стадії.

За цією періодизацією молодший шкільний вік входить до латентної стадії розвитку дитини.

У латентній стадії «Я» вже повністю контролює потреби «Воно», статевий інтерес знижується, енергія лібідо переноситься на засвоєння загальнолюдського досвіду та встановлення дружніх стосунків з ровесниками та дорослими. [08]

Наступною теорією є *епігенетична теорія розвитку особистості Е. Еріксона*, яка базується на теорії З. Фрейда та відображає психоісторичну теорію розвитку особистості і враховує конкретне культурне середовище. Кожна стадія характеризується певним очікуванням суспільства. Суспільство пропонує дитині певні цінності, ідеали, ставить перед нею певні завдання. Дитина може виправдовувати поставлені очікування, прийняти ці ідеали та цінності і відповідно до цього прийматися суспільством чи ні.

На кожній стадії між двома крайніми полюсами відбувається боротьба, внаслідок чого встановлюється динамічне співвідношення між цими полюсами. На новій стадії крайні можливості розділяються новими завданнями.

Важливим в теорії Е. Еріксона є ідентичність – психосоціальна тотожність – дозволяє особистості приймати себе у всьому багатстві своїх відносин з навколишнім світом і визначає її систему цінностей, ідеали, життєві плани, потреби, соціальні ролі з відповідними формами поведінки. [05]

Періодизація Е. Еріксона виділяє вісім стадій. Молодший шкільний вік становить четверту стадію розвитку (від 5-6 до 10-11 років). Для цієї стадії характерним є вироблення компетентності. У дітей в цей період виховується працелюбство, необхідність оволодіння новими знаннями і вміннями. Дитина засвоює основи трудового та соціального досвіду, що їй дає змогу одержати визнання оточуючих та отримати почуття компетентності. В протилежному випадку у дитини будуть незначні досягнення, вона переживає свою неумілість, нездатність, невігідне становище серед однолітків і відчуває себе посередністю. Замість почуття компетентності виникає почуття неповноцінності.

У цей період з'являється також професійна ідентифікація, відчуття власного зв'язку з представниками певних професій. [05]

Ж. Піаже розробив періодизацію когнітивного розвитку дитини. Він виділив 3 стадії: стадії зародження сенсорно моторних операцій (від народження до 2 років), зародження конкретних операцій (від 6-7 до 12 років) та зародження формальних операцій (від 12 до 15 років)

Молодший шкільний вік потрапляє у другу стадію – стадію конкретних операцій (від 6-7 до 12 років). На цій стадії дитина переходить до конкретних операцій як з самими предметами, так і опосередковано, з символами предметів і

стосунків між ними. Операція відрізняється від простої дії або цілеспрямованої поведінки двома ознаками: вона інтеріоризована, тобто дитина вже може вирішити те або інше завдання не безпосередньо шляхом проб і помилок, а спочатку подумки, і зворотна, тобто дія операції може бути зведена нанівець застосуванням деякої зворотної операції.

На цій стадії у свідомості дитини починають розвиватися внутрішні структури, що служать об'єктом і засобом виконання операцій. Ці структури є інтеріоризованими системами символів, за допомогою яких дитина сприймає світ. Для того, щоб дитина засвоїла деякі поняття, їх слід перекласти саме мовою цих внутрішніх структур.

Дитина на цій стадії вже здатна упорядковувати предмети, що зустрічаються, але ще не готова до того, щоб мати справу з можливостями, які вона не може сприйняти безпосередньо і не має відповідного досвіду, придбаного у минулому. Тому ті операції, якими вона вже володіє, і називаються конкретними. На цій стадії дитина поступово опановує принцип збереження.

Теорію морального розвитку розробив Л. Колберг. Л. Колберг виявив низку цікавих фактів в дитячому розвитку, які дозволили йому побудувати теорію і відповідно до цього створити періодизацію морального розвитку дитини. [05]

Л. Колберг досліджував моральні судження та етичні уявлення дітей різного віку. Діти оцінювали вчинки героїв оповідань і обґрунтовували свої судження. З'ясувалося, що на різних вікових етапах діти по-різному розв'язують моральні проблеми. Л. Колберг використовував оповідання, які містять складні конфлікти морального значення і вимагають вирішення. [05]

За даними експерименту Л. Колберг виділив шість стадій розвитку, об'єднавши їх у три рівні. За цією періодизацією молодший шкільний вік входить до кінця першого рівня та у другий рівень. Перший рівень – доморальний рівень (від 4 до 10 років). Вже дитина починає орієнтуватися не тільки на покарання, а і на заохочення, чекаючи отримати за свої правильні дії похвалу або яку-небудь іншу нагороду (це II стадія цього рівня). Судження виносяться відповідно до тієї користі, яку з нього можна отримати, задоволення власних потреб визначає, що саме є хорошим.

Другий рівень – рівень конвенційної моралі, де конвенція розуміється як домовленість, угода (від 10 до 13 років). Джерело моральних приписів для дитини залишається зовнішнім. Але вона вже намагається поводити себе певним чином через потребу у схваленні, у підтримці гарних стосунків зі важливими для неї людьми.

Орієнтація у своїй поведінці на виправдання очікувань і схвалення інших характерна для III стадії, людина, що знаходиться на цьому рівні розвитку, дотримується умовної ролі, орієнтуючись при цьому на принципи інших людей.

Судження ґрунтується на тому, чи отримає вчинок схвалення інших людей або ні, тобто що подобається іншим, то і добре.

Орієнтація у своїй поведінці на авторитет – для IV. Людина дотримується умовної ролі, орієнтуючись при цьому на принципи інших людей. Судження виносяться відповідно до встановленого порядку, поваги до влади і наказаних законів. Підтримка закону і порядку, виконання обов'язку – це добре. Цим визначається нестійкість поведінки дитини, залежність її від зовнішніх впливів.

На доморальному рівні знаходяться всі дошкільники та більшість семиліток (близько 70%). Цей нижчий рівень розвитку моральної свідомості зберігається у частини дітей і пізніше – у 30% в 10 років і 10% в 13-16 років. Більшість дітей до 13 років розв'язують моральні проблеми на другому рівні, їм властива конвенційна мораль.

Слід зазначити, що індивідуальні відмінності тут великі, і вікові межі дуже приблизні. Крім того, етапи в розвитку моральної свідомості встановлені на основі моральних суджень – того, що діти говорять, а не їх реальної поведінки. Дитина може знати, як правильно поводитися, але з якоїсь причини поступати інакше. Втім, у ряді психологічних досліджень був показаний взаємозв'язок між рівнем моральних суджень і реальною моральною поведінкою. Передбачається, що діти більшою мірою, ніж дорослі, підпорядковують свою поведінку засвоєним етичним принципам.

Л.С. Виготський розглядав вік як епоху, ступінь, відносно замкнутий період розвитку, значення якого визначається його місцем в загальному циклі розвитку, а загальні закони розвитку відзначаються своєрідністю прояву. При переході від однієї вікової ступені до іншої виникають новоутворення, яких не було в попередні періоди, і перебудовується весь хід розвитку. Особливості віку визначаються сукупністю багатьох умов: системою вимог до дитини на даному етапі її життя, сутністю взаємовідносин з оточуючими, типом діяльності, якою вона оволодіває, способами оволодіння. (01, стр. 68)

Таким чином періодизація Л.С. Виготського відображає культурно-історичний розвиток дитини.

Також саме Л.С. Виготський вводить поняття «вікова криза». Вона є цілісною зміною особистості дитини, які виникають при зміні стабільних періодів. Ці кризи є переломними точками, які відокремлюють один від одного вікові періоди.

З часом у дитини змінюється середовище і ставлення до неї, змінюється і роль такого середовища та його вплив на розвиток дитини. Розвиваючи теорію Л.С. Виготського *О.М. Леонтьєв* вводить поняття провідна діяльність.

Кожна стадія психічного розвитку характеризується визначеним, провідним на цьому етапі відношенням дитини до дійсності, певним, провідним типом його діяльності. Ознакою переходу від однієї стадії до іншої являється саме зміна провідного типу діяльності, провідного ставлення дитини до дійсності. [04]

Провідною діяльністю у молодшому шкільному віці – є навчання.

Розвиваючи теорію Л.С. Виготського та діяльнісний підхід О.М Леонтьєва *Д.Б. Ельконіним* була запропонована періодизація. Його періодизація психічного розвитку вважається загальноприйнятою в сучасній віковій психології.

Весь період розвитку дитини можна поділити на 3 етапи: дошкільне дитинство, молодший шкільний вік, середній і старший шкільний вік.

Криза 7 років зараз проходить у дітей раніше, так як криза 7 років пов'язана з переходом від ігрової до учбової діяльності, яка стає у цьому віці провідною, а діти змінюють соціальну ситуацію розвитку вже не у 7 років, а у 6 років.

Дошкільний і молодший шкільний вік розділяє «симптом утрати безпосередності», який свідчить, що між бажанням щось зробити і самою діяльністю виникає новий момент – з'ясування, що дасть дитині конкретна діяльність. Цей симптом виявляється як внутрішня орієнтація в тому, який сенс може мати для малюка здійснення діяльності: задоволення чи незадоволення своїм місцем у стосунках із дорослим, іншими дітьми. Так уперше виникає емоційно-сміслова орієнтувальна основа вчинку. [07]

А.В. Петровський розглядає розвиток особистості к процес інтеграції в різних соціальних групах. При цьому важливого значення набуває група – референтна група. [05]

Референтна група – це соціальна група, яка є стандартом, еталоном, джерелом для формування соціальних норм та ціннісних орієнтирів.

Становлення особистості визначається особливостями взаємостосунків дитини з членами референтної групи. На кожному віковому етапі дитина включається до нової соціальної групи, яка стає для неї референтною. Спочатку такою групою виступає сім'я, далі – група в дитячому садку, шкільний клас, неформальні підліткові об'єднання, студентська група, виробнича бригада тощо. Для будь-якої такої групи характерні своя діяльність (чи набір діяльностей) і особливий стиль спілкування. На формування особистості впливають «діяльнісно-опосередковані» взаємостосунки дитини з групою. [05]

Перша фаза становлення особистості в соціальній групі – фаза адаптації. Дитина стає такою, як всі, вона втрачає свої індивідуальні риси.

Це стає передумовою загострення протиріччя між адаптацією до групи та незадоволеною потребою дитини максимально виявляти свої індивідуальні особливості. В результаті цього виникає друга фаза - індивідуалізація. Дитина веде пошук способів вираження своєї індивідуальності в групі. [05]

Третя фаза – інтеграція особистості у групі.

При цьому дитина зберігає тільки ті притаманні їй індивідуальні риси, які відповідають потребам групового розвитку і власній потребі зробити значний внесок у життя групи. Група так само певною мірою змінює свої норми, вона сприймає інтегрує цінні для її розвитку риси одної особистості.

Якщо у дитини є труднощі розвитку на певній стадії, це призводить до формування певних рис характеру.

Зокрема, якщо дитині не вдається подолати труднощі адаптації, у неї може з'явитися така якість як конформність, безініціативність, невпевненість у собі. Якщо не долаються труднощі другої фази і група відторгає індивідуальні риси дитини, це може призводити до розвитку негативізму, агресивності, підозрливості, неадекватно завищеної самооцінки. Якщо в якийсь період не відбулася успішна фаза інтеграції, то в наступному буде ускладнена адаптація. Так складаються умови для кризи розвитку дитини. [5].

Література:

1. Варій М. Загальна психологія. Навч. посібник / 2-ге вид. – К.: «Центр учбової літератури», 2007. – 968 с.
2. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія Навч. посіб./ О.Г. Видра. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 112 с.
3. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): Навч. посіб./ В.П. Кутішенко. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 128 с.
4. Леонт'єв А.Н. К теории развития психики ребенка// Избр. психол. произв. В 2-х т. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1983. – С. 285
5. Павелків Р.В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл./ Р.В. Павелків. – К.: Кондор, 2011. – 468 с
6. Поліщук В.М. Вікова і педагогічна психологія: навч. посібник/ В.М. Поліщук. – Вид. 3-тє. Виправ. – Суми: Університетська книга. 2010
7. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія/ М.В. Савчин, Л.В. Василенко. – К.: Академвидав. (Альма-матер), 2005. – 360 с
8. Скрипченко О.В. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб./ О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін.. 2-ге вид. – К.: Каравела, 2009. – 400 с

С. Д. Нікітіна
(наук. кер. - С.О. Ставицька)

УЯВЛЕННЯ ПРО ДРУГА У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Вивчення явища дружби показує, що вона є особливим видом взаємин, що характеризуються самоцінністю, безкорисливістю, глибиною, інтимністю, вибірковістю і взаємною симпатією. З точки зору людського існування ми можемо розглядати дружбу як відображення ситуації, яка відбувається за межами нас, як мікросвіт, який несе в собі характеристики всього світу [2].

У цьому зв'язку актуальним є дослідження дружби, як процесу, що включає в себе діаду людей, які вступають у взаємодію, і привносять в цю взаємодію

уявлення про свого партнера. Важливу роль у цьому, відіграє уявлення людини про саму себе, її ставлення до світу, до людей, її активність в життєвому процесі і відповідальність за власне життя.

Дружба є найпоширенішою формою близьких міжособистісних стосунків [5]. Її дослідженню присвячені роботи І. С. Кона, Х. Ремшмідта, К. Вітакера, О. О. Бодальова, Д. І. Фельдштейна, Д. Б. Ельконіна.

Найбільш актуальним представляється погляд на людину, що вступає в дружні стосунки як на суб'єкта спілкування, який відрізняється наявністю внутрішнього суб'єктивного світу, що і виявляється в процесі дружнього спілкування. І. С. Кон вважає, що будь-який окремо взятий акт міжособистісної взаємодії можна розглядати і як поведінковий процес зближення і співвіднесення двох незалежних один від одного суб'єктів, і як пізнання одного суб'єкта іншим, і як задоволення якоїсь внутрішньої емоційної потреби суб'єкта, і як процес символічної взаємодії, в ході якого індивіди не просто обмінюються інформацією, а засвоюють точки зору і життєві перспективи один одного, розширюючи тим самим межі власних "Я" [3].

Оцінка друга - найбільш значуща оцінка, яка впливає на Я-концепцію особистості. Я-концепція виступає так само в ролі "внутрішнього фільтра", що визначає характер сприйняття людиною ситуації [7].

Отже, предметом нашого дослідження є уявлення про друга у підлітковому віці. У процесі його проведення ми виходили з *припущення*, що уявлення про друга і про себе знаходяться в тісному зв'язку і впливають один на одного.

Усі дослідники психології отрочтва так чи інакше сходяться у визнанні того величезного значення, яке має для підлітків спілкування з однолітками. Відносини з товаришами перебувають у центрі життя підлітка, багато в чому визначаючи всі інші сторони його поведінки і діяльності. Л. І. Божович зазначає, що якщо в молодшому шкільному віці основою для об'єднання дітей найчастіше є спільна діяльність, то у підлітків, навпаки, привабливість занять і інтереси в основному визначаються можливістю широкого спілкування з однолітками [1].

Для одних це прагнення може виражатися в бажанні зайняти в групі позицію лідера, для інших - бути визнаним, улюбленим товаришем, для третіх - незаперечним авторитетом у якійсь справі, але в будь-якому випадку воно є провідним мотивом поведінки дітей у середніх класах. Як показують дослідження, саме невміння, неможливість домогтися такого положення найчастіше є причиною недисциплінованості і навіть правопорушень підлітків. Це супроводжується і підвищеною конформністю підлітків по відношенню до підліткових компаній [6].

У підлітка дуже яскраво проявляється, з одного боку, прагнення до спілкування й спільної діяльності з однолітками, бажання жити колективним життям, мати близьких товаришів, друга, з іншого - не менш сильне бажання бути прийнятим, визнаним, шанованим товаришами. Це стає найважливішою потребою. Негаразди

у відносинах з однокласниками, відсутність близьких товаришів, друга або руйнування дружби породжують важкі переживання, розцінюються як особиста драма. Найнеприємніша для підлітка ситуація – це осуд колективу, товаришів, а найважче покарання - відкритий або негласний бойкот, небажання спілкуватися. Переживання самотності важко і нестерпно для підлітка. Негаразди у відносинах з однокласниками штовхають його на пошук товаришів і друзів за межами школи. Прагнення підлітка залучити до себе увагу товаришів, зацікавити їх і викликати симпатію може проявлятися по-різному: це можуть бути демонстрація власних якостей як прямим способом, так і шляхом порушення вимог дорослих, блазнювання, кривляння. Серед мотивів порушення підлітками правил суспільної поведінки найбільший відсоток складають мотиви, пов'язані з незадоволеністю займаним серед однолітків становищем [4].

Потреба в дружбі з однолітком власної статі властива і хлопцям, і дівчатам. Проте, у дівчат ця потреба з'являється раніше і виражена значно сильніше, ніж у юнаків. Мотив "розуміння", як критерію дружби у дівчат з'являється значно раніше, ніж у хлопців (у дівчат він домінує вже в 8-му класі, у хлопців тільки після 18 років). Хлопчачі відносини мають більш предметний і "груповий" характер [3].

Alter ego, яке кожен шукає у свого друга, відображає неусвідомлювані потреби власного Я. Один шукає в другові підтвердження свого Я, друг для нього - дзеркало, в якому він бачить своє відображення. Другий, навпаки, сам ідентифікується з другом, починаючи жити його переживаннями, аж до втрати власної індивідуальності. Третій шукає в другові доповнення, зразок для наслідування і психологічний захист і т. д. Від цих неусвідомлюваних психологічних потреб залежить і вибір друзів, і характер взаємин з ними [4].

Емпірична частина дослідження з виявлення уявлень про друга у підлітковому віці була проведена нами на основі комплексу методик, зокрема: методу "Проективного переліку" З.Старовича, методу незакінчених речень, методу "Казка" з казковими персонажами, виявленими в проективному переліку З.Старовича. У дослідженні брали участь 56 дівчат і хлопців у віці 13-15 років.

На першому етапі обробки отриманої інформації ми застосували якісний аналіз на підставі отриманих в дослідженні даних. Основну увагу приділили проективним методикам "Казка" і проективному переліку З. Старовича. Ми проаналізували зміст казки, участь персонажів у ній, рівень їх активності, їх характеристики. Також проаналізували кожний образ в проективному переліку З.Старовича. Це допомогло виділити певні тенденції в уявленні про друга. Ці тенденції підтвердились і за результатами інших методиках.

Для того, щоб виявити уявлення про дружбу і друга ми застосували кластерний аналіз для обробки асоціацій на стимул "друг". Використовувалися асоціації, які були отримані за допомогою методики "Проективний перелік З. Старовича".

У першій кластер увійшли асоціації, пов'язані з подругою, як активною, позитивною і головною героїнею казок, яка сама відповідає за свою долю. Сюди ж увійшли асоціації з ніжними польовими квітами, активними тваринами з сімейства котячих (які одночасно будучи хижаками, не є небезпечними), сильними і стійкими деревами і різного виду дресирувальниками. Також у другий блок даного кластера увійшли асоціації з казковими персонажами, які є помічниками у важких ситуаціях (фея, добра чарівниця), асоціації з такими деревами, як береза, верба, бузок, з красивими і величними квітами, з гімнастами. Всі ці персонажі відрізняються упевненістю, життєвою силою, добротою, мудрістю, стійкістю, і в той же час турботою та ніжністю. Це рівноправна активна дружба, де важливо не тільки задовольнити власні потреби уникнення самотності, а й спілкуватися з людиною, яка є активним учасником власного життя. Причому, ці асоціації не містять негативного відтінку, тобто дівчата, описуючи таким чином подругу, не відчують внутрішнього конфлікту від того, що подруга є активною, оскільки одночасно з цим вона є турботливою і ніжною.

Другий кластер виявився більш різноманітним і широким, тому для зручності його розділили на блоки, які є одночасно близькими, але і відрізняються один від одного. У першій блок увійшли асоціації, які пов'язані з домашнім затишком, тваринами, плодоносними деревами, садовими квітами. Цікаво, що в даний блок увійшли асоціації з чоловічими казковими персонажами, такими як Віні-Пух, Колобок, Скрудж МакДак і технічними засобами, які використовуються для комфорту, розваг та отримання інформації (телефон, радіо, телевізор, машина). Таким чином, даний блок об'єднує відчуття комфорту і затишку й, одночасно з цим, активності в спілкуванні.

У другій блок даного кластера увійшли асоціації з такими тваринами як заєць, ягня, білка, які є маленькими і беззахисними та тварини, які викликають неприємні емоції - змія, жаба, коза, негативні персонажі казок, предмети, пов'язані зі школою (парта, портфель, сумка, дошка) і дерева, об які можна вколотися (ялинка, ялина, сосна). Поряд з такими людьми важко відчувати себе в безпеці, схоже, що і вони змушені весь час захищатися, але вони доступні, що є тут дуже важливим фактором. Можна припустити, що через неможливість обирати друзів, друзями є ті, хто знаходиться завжди поруч, наприклад, однокласники. Тим не менш, це дуже важливі люди. Можливо, особливо цінна така дружба в підлітковому віці і такий вид дружби допомагає дівчатам самоствердитися.

У наступний блок другого кластеру входять такі складові як свобода, граціозність, оригінальність, природа, аксесуари, а з іншого - персонаж, що позначає клоуна, примхливі казкові персонажі, колючі рослини. Тут робиться акцент на тому, що подруга виділяється і, можливо, є суперницею. Підкреслюється впевненість, глибина, оригінальність, але в той же час подвійність, нещирість і

бажання знаходиться в центрі уваги. Так, будучи суперницею, подруга ще дозволяє "сховатися", бути менш помітною на її фоні.

При проведенні кластерного аналізу у хлопців виявили 5 кластерів, що більше, ніж у дівчат. Це може говорити про те, що дружба і друг представляється хлопцям більш різноманітною.

У *перший кластер* увійшли такі асоціації як акробат, сильні, стійкі дерева, казкові персонажі, що надають підтримку, а також предмети, які уособлюють стійкість (дерево, стовп, камінь) і захист (щит, двері, ворота). Друг уявляється як сильний, упевнений, стійкий, спритний, але в той же час надає підтримку і може захистити. Друг викликає тільки позитивні переживання. Можна припустити, що тут відбивається уявлення про дружбу як про взаємини, які дозволяють відчувати себе захищеним і впевненим.

У *другий кластер* увійшли асоціації з хижими тваринами, позитивні і негативні казкові персонажі, польові квіти, такі дерева як береза, верба, горобина, а також дресирувальники і технічні предмети (комп'ютер, автомобіль, телевізор). Кластер містить як предмети, які можна вважати чоловічими, так і віддзеркалення жіночої сторони (дерева, польові квіти). Також поєднані між собою негативні і позитивні персонажі.

Третій кластер містить в собі асоціації з їстівними рослинами, сильними тваринами, обслуговуючим персоналом (пожежний, білетер) і предмети, які можна позначити як відображаючі різноманітність пізнання (свічка, контрабас, озеро, книга, ряса). Таким чином, можна припустити, що друг - це той, хто допомагає відчувати всю повноту життя, забезпечує існування, забезпечуючи допомогу і відчуття безпеки.

Четвертий кластер об'єднує в собі асоціації з квітучими і плодоносними деревами, з різними проявами сили (силачі, фізично сильні казкові персонажі), красивими і величними квітами, колючими рослинами (кактус, кропива), садовими квітами, оригінальними деревами, фокусниками в цирку. Фокусник - це та людина, яка завжди дивує і весь сенс полягає в несподіванці і в тому, що ніколи не знаєш, що буде в наступний момент. Колючі рослини не можна взяти в руки, оригінальні дерева можна побачити лише в інших країнах, а такі квіти як, наприклад, нарцис уособлюють самозамилування, але на них можна дивитися і захоплюватися ними. Отже, можна припустити, що тут друг - це людина, яка може дивувати, на яку приємно дивитися і перебувати поруч, але неможливо використовувати. Друг стоїть в деякому віддаленні, можливо навіть на "подіумі", він яскравий, красивий, оригінальний, сильний і захищений.

У *п'ятий кластер* входять асоціації з такими тваринами як баран, шакал, щур, колючими деревами та чагарниками (ялина, агрус, сосна), травою, маленькими казковими персонажами (колобок, п'ятачок, їжачок в тумані), предметами, які пов'язані з розвагою (лижі, вудка, пиво) і з захистом (щит, одяг, парасолька,

будівля) або з можливістю сховатися. У цей кластер так само входить асоціація з професією клоуна, призначення якого розважати публіку, яку не хвилює, що у нього відбувається у внутрішньому світі. Тут друг асоціюється з розвагами. Друг є партнером по іграх, розвагах, і дозволяє відчувати себе захищеним. Здається важливим те, що друг дозволяє відчути себе дитиною - емоційним, без вантажу відповідальності і моралі, надає можливість сховатися від дорослого життя

Отже, уявлення про друга у хлопців і дівчат дещо відрізняються. Хлопці уявляють друга більш диференційовано, ніж дівчата, що проявилось в більшій кількості кластерів. Для дівчат є важливою зріла, приймаюча дружба або ж дружба, яка дає можливість самоствердитися або відчути тепло. Хлопці уявляють дружбу як щось більш практичне. Друг сприймається ними як партнер по розвагам, як захист, як людина, що забезпечує життя, як якийсь ідеал, до якого хочеться прагнути або ж як об'єднання протилежностей.

Для отримання додаткової інформації про уявлення поняття "друг" застосували контент-аналіз до незакінчених речень. За допомогою контент-аналізу виділили такі категорії: відданість, розуміння, підтримка, доступність, цінність, функціональне використання, присутність і відсутність, самонаправленість і розчарування. Також можна виділити окремо позиції, в яких використовуються абстрактні визначення і не звучить особистісне розуміння або відношення до друга.

Отже, 20% досліджуваних відзначили, що друг - це та людина, яка віддана; 16% відзначають, що справжній друг - це той, хто розуміє і кому можна довіритися; 10% слідом за розумінням виділяють підтримку, як необхідну характеристику друга.

Наступною категорією, яка може служити продовженням попереднього критерію, є категорія функціональних відносин. У дану категорію увійшло 10% досліджуваних, які стверджують, що друг - "завжди допоможе, завжди виручить, прийде на допомогу"; 8% підкреслюють важливість доступності справжнього друга в будь-який період часу: справжній друг - той, хто "завжди поруч, прийде за першим покликом, завжди прийде до мене, поряд і в радості, і в горі"; 5% підкреслюють цінність і сталість друга, який проходить через усе життя і може бути тільки один.

Ще 11% досліджуваних просто відзначають присутність друга в їх житті або ж конкретно називають його ім'я. Друг "у мене є, це Олена". При цьому, 8% досліджуваних відзначають розчарування в друзях. Такими досліджуваними підкреслюється нещирість оточуючих людей, зрадництво.

Присутня й така категорія відповідей як відсутність друга в даний момент, але надія на майбутнє. Друг "у мене колись буде, десь він є, буде хорошим". Її виділяє тільки 3% досліджуваних. Ще 4% досліджуваних теж підкреслюють те, що друг в даний момент не присутній, але в той же час вони орієнтуються на себе. Друг - це

"я сам, я сама". Тут, з одного боку - опора на себе, що важливо для особистісного зростання, але, з іншого боку - ізолюваність від інших. Швидше за все такі підлітки схильні до недовіри у відношенні оточуючих людей. Для них важливо завжди бути сильними і не показувати слабкість ні за яких обставин. Також 4% досліджуваних відзначають поняття друга, як щось абстрактне. Наприклад, друг - це "справжній друг, і в Африці друг". Цю категорію в основному виділяють підлітки чоловічої статі. Це може пояснюватися тим, що незакінчені речення могли викликати опір.

Лише 1% досліджуваних відзначають свою роль в дружбі, а не те, що вони можуть отримати один від одного: "друг завжди довіряє, повинен тобі довіряти". Таким чином, вони підкреслюють взаємодію і двосторонній процес спілкування і дружби. Для них в поняття дружба входить не тільки вимога, щоб друг розумів, але і бажання, що б він довіряв і розкривався.

Також 8% досліджуваних вживали слова повинності. Друг "повинен розуміти, повинен бути вірним, повинен бути завжди поруч". Можна припустити, що знайти такого друга їм буде тим важче, чим більше вимог вони будуть пред'являти до дружби.

Отже, дослідження уявлень про дружбу і друга за допомогою кластерного аналізу та контент-аналізу, дозволяє зробити деякі висновки: умовно, можна виділити два види дружби - зріла, рівноправна, приймаюча дружба, і дружба, яка робить акцент на задоволенні таких потреб, як потреба в теплі, затишку, підтримці, самоствердженні, розвагах, захист; уявлення про дружбу у хлопців і дівчат розрізняється. Для дівчат більш важлива підтримка і розуміння, для хлопців же дружба більш наближена до активної дії, будь то допомога, розвага або ж інші сфери життя.

Література:

1. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.
2. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / Кон И. С. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
3. Кон И. С. Дружба. / И. С. Кон. - Москва, "Политиздат", 1987. - 350 с.
4. Обухова Л. Ф. Возрастная психология./ Л. Ф. Обухова. Учебное пособие. М., 1999 – 442 с.
5. Орлов Ю. М. Половое развитие и воспитание./ Ю. М. Орлов. - М., "Просвещение", 1993. - 287 с.
6. Рабочая книга школьного психолога [Под ред. И. В. Дубровиной]. - М.: МПА, 1995. - 324 с.
7. Родина А. М. Взаимосвязь Я-концепции личности и отношений с окружающими./ А. М. Родина // Образование на рубеже веков: традиции и инновации. Материалы II Международной научно-практической конференции. СПб: ЛОИРО, 1999.

ОСОБЛИВОСТІ ЕМПАТІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПРОФЕСІЙНОМУ СТАНОВЛЕННІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

В сучасному суспільстві, коли швидко змінюються погляди на різні аспекти життя, важливим є перегляд пріоритетів в підготовці молоді до життя і праці. Особливого значення набуває визначення та аналіз вимог до професійної підготовки майбутнього психолога.

Ядром діяльності психолога є спілкування, яке розгортається у вигляді комунікації, інтеракції та перцепції. Ефективність психологічної допомоги значною мірою визначається вмінням спілкуватися з клієнтом, що передбачає ширий інтерес до людей, їхнього способу життя, емоцій, думок. Серед професійно-значущих особистісних якостей емпатійні здібності психолога відіграють центральну роль. Здатність до емпатії забезпечує успішність міжособистісної взаємодії, дозволяє краще та глибше розуміти клієнта і допомагати йому. У зв'язку з цим, дослідження емпатії як особистісної якості, що виступає в ролі важливого показника професіоналізму, набуває особливої значущості.

Теоретико-методологічними засадами вивчення проблеми розуміння психологічної сутності та природи емпатії є наукові праці К. Роджерса, К. Рудестама, Т. Ліппса, Е. Тітченера, Е.І. Рогова, В.М. Мясичева, В.С. Мерліна, О.М. Леонтьєва, В.В. Століна, К.О. Абульханової-Славської, Л.І. Божович, Б.С. Братуся, Ф.Ю. Василюка, Т.М. Титаренко, Г.В. Ложкіна, О.В. Киричука, О.Ф. Бондаренка та ін.

В сучасній вітчизняній психології емпатія розглядається за наступними напрямками: визначення якісної природи емпатії (Т.П. Гаврилова, Ю.Б. Гіппенрейтер, Р.Б. Карамуратова, М.М. Муканов, М.М. Обозов, А.Б. Орлов, Н.І. Сарджвеладзе та ін.); вивчення зв'язку структурних характеристик емпатії з різними психічними процесами і психологічними особливостями особистості (О.О. Бодальов, Л.П. Виговська, О.В. Дашкевич, С.А. Єршов, Г.Ф. Михальченко, А.А. Рояк, Л.П. Стрелкова, О.П. Саннікова, І.М. Юсупов та ін.); вивчення процесуального характеру емпатії (В.С. Агеев, С.Б. Борисенко, А.Г. Ковальов, М.І. Пашукова, Л.П. Стрелкова та ін.).

На значимість емпатії в структурі особистості людини, що опановує професію психолога, вказували такі автори, як В.В. Бойко, Р. Грінсон, Д.М. Даудова, Х. Кохут, К. Роджерс, Н.В. Самоукіна, Л.М. Собчик, Х. Томе, Н.О. Щербакова.

Психологічний словник надає найбільш загальне визначення емпатії. Емпатія тлумачиться як осягнення емоційного стану, проникнення в переживання іншого [5].

С.Л. Рубінштейн розглядав емпатію як компонент любові людини до інших, як емоційно опосередковане ставлення до оточення. Достовірно емпатичним стосункам він протиставляє феномен «розширеного егоїзму».

В.В. Бойко визначає емпатію як форму раціонально-емоційно-інтуїтивного відображення іншої людини, яка дозволяє подолати його психологічний захист та осягнути причини і наслідки самовиявлень – властивостей, станів, реакцій – в цілях прогнозування і адекватної дії на її поведінку [1].

На думку, Ю.О. Менджерницької, емпатія є складним, багаторівневим феноменом, в якому закладена сукупність емоційних, когнітивних і поведінкових змінних, прояв яких опосередкований досвідом соціальної взаємодії суб'єкта з іншими людьми.

Існуючі визначення феномена емпатії відбивають різноманіття напрямків у дослідженні цього явища. Емпатія визначається, по-перше, як психічний процес, спрямований на моделювання внутрішнього світу переживань людини. Західні психологи Г. Барретт-Леннард, В. Айкес та інші виділяють три послідовні фази, властиві емпатії як психічному процесу: 1) сприйняття і резонанс слухача, етап емпатійного розуміння, під час якого суб'єкт робить висновки щодо думок і почуттів іншої людини; 2) експресивне повідомлення про виникнення цього стану, під час якого суб'єкт виражає свої судження з приводу переживань іншого; 3) етап емпатійної комунікації, під час якої емпатійне розуміння перевіряється і розвивається в діалогічному ключі взаєморозуміння.

По-друге, емпатія розглядається в якості психічної, емпатійної реакції у відповідь на стимул. Існує кілька видів емпатійних реакцій, які входять у дві великі групи: емпатійні реакції у відповідь на поведінку групи і емпатійні реакції на адресу конкретної особистості. По-третє, емпатія визначається як здатність або властивість особистості, що має складну афективно-когнітивно-поведінкову природу. Дана спроможність розкривається в умінні давати опосередковану емоційну відповідь на переживання іншого, що включає рефлексію внутрішніх станів, думок і почуттів самого суб'єкта емпатії [6].

Емпатія здійснюється в різних формах – в елементарних (рефлекторних) і в більш складних, особистісних. Особистісними формами емпатії називають такі переживання, які виникають на певному етапі розвитку психіки дитини з виникненням уявлення про іншого як суб'єкт переживання у міру розвитку інтимно-особистісного спілкування. Ці переживання характеризуються тим, що вони диференційовані та усвідомлені. В них відбивається, з одного боку, ступінь зрілості емоційних і пізнавальних процесів, а з іншого – характер мотивації, ступінь стійкості структури особистості [2].

Важливу роль у формуванні і розвитку емпатії відіграє емоція печалі. Дитячий плач викликає у матері почуття співчуття, спонукає звернути на дитину увагу, заспокоїти її. Так само спогад про сумну подію, що сталася з близькою людиною, викликає жалість і співчуття до неї, бажання допомогти (Б. Мур та ін.).

Емпатія формується і реалізується в процесі інтимно-особистісного спілкування дитини з дорослими і однолітками. Уявлення про іншого як цінність, моральний сенс стосунків між людьми відкриваються дитині насамперед у спілкуванні з дорослими, які його виховують. Спілкування досягає своєї мети, якщо дорослий позитивно ставиться до дитини, розуміє її мотиви і потреби, співчуває, тішиться і прагне до найбільш повного виявлення і здійснення можливостей дитини.

Установки і орієнтації індивіда стосовно людей актуалізуються в емпатійному переживанні, яке закріплює емоційний досвід спілкування, беручи участь у становленні емпатії як стійкої властивості. Під стійкістю емпатії розуміють здатність індивіда однаково чинити реакції в різних ситуаціях на переживання різних об'єктів. Це означає, що стійка емпатія реалізується не тільки в межах одного кола або одного типу спілкування. У стійкій емпатії віддзеркалюється певний характер ставлення індивіда до людей.

Емпатія є основною навичкою, яка набувається у процесі соціалізації і передбачає здатність приймати соціальні ролі й установки інших, уявляти себе у соціальній позиції іншого і передбачати його реакції [8].

На думку Т.П. Гаврилової та інших психологів, емпатія може проявлятися в двох формах – співпереживанні та співчутті. Співпереживання – це переживання суб'єктом тих самих емоційних станів, почуттів, які відчуває інший. Співчуття розуміють як емоційне сприйняття негараздів іншого безвідносно до власного стану і дій. Співпереживання, вважає Т.П. Гаврилова, засноване більшою мірою на своєму минулому досвіді і пов'язане з потребою у власному благополуччі, з власними інтересами, а співчуття ґрунтоване на розумінні неблагополуччя іншої людини і пов'язане з її потребами та інтересами [2].

М.М. Обозов розглядає емпатію як процес і включає в нього когнітивні, емоційні і поведінкові компоненти. У основі ієрархічної структурно-динамічної моделі лежить когнітивна емпатія, що проявляється у вигляді розуміння психічного стану іншої людини без зміни свого стану. Емоційна емпатія виявляється не лише у вигляді розуміння стану іншої людини, але і співпереживання, співчуття їй, емпатійного відреагування. Поведінкова емпатія характеризує моральну суть людини, в ній виражені реальні дії і поведінкові акти з надання допомоги і підтримки партнерові по спілкуванню. Тому формування морально розвиненої особистості у своїй основі повинне спиратися на емпатійні здібності людини.

Емпатія в житті людини виконує наступні функції: 1) емпатія збільшує здатність суб'єкта переконувати; 2) вона допомагає подолати психологічний захист іншого; 3) розширює уявлення про життя інших; 4) збагачує власний емоційний досвід; 5) розвиває особистість і систему її цінностей; 6) несе захисні функції, якщо сприйманий досвід загрожує психічній рівновазі індивіда [6].

Емпатійна людина характеризується розвиненим умінням відчувати, розпізнавати і передбачати емоційні стани інших, висловлювати своє співчуття у діях, спрямованих на посилення благополуччя людей. Описуючи особистісні риси особистості з високим рівнем розвитку емпатії, дослідники вказують на ціннісні і мотиваційні установки такого індивіда. Емпатійна людина відрізняється від інших людей позитивним баченням оточуючих, у неї позитивна система ставлень до інших, переважає спрямованість на партнера по спілкуванню, і вона вміє стати на його точку зору.

Система ставлень емпатійної людини до іншого включає непідробний інтерес, розуміння значимості і цінності особистості іншого, не допускає відчуженості та байдужості на адресу переживань людини.

Емпатійній особистості властивий високий рівень розвитку соціальних емоцій і висока чутливість до моральних почуттів провини, сорому. Вона також добре орієнтується в тому, що є правильним і необхідним у взаємодії з іншими з точки зору прийнятих суспільних норм. Здатність до емпатії значимо корелює з такими якостями, як терпимість до недоліків інших, низька емоційна вразливість, альтруїзм і відкритість у спілкуванні [4].

Рівень емпатійності експериментально визначався в дослідженнях Т.П.Гаврилової [2], які показують, що особи, у яких високий рівень емпатійності, виявляють зацікавленість в інших людях, пластичні, емоційні й оптимістичні. Для осіб, що володіють низьким рівнем емпатійності, характерна важкість у встановленні контактів, інтровертованість, ригідність і егоцентричність.

Емпатійність – це основна міжособистісна якість, якою повинен володіти психолог. Головним в емпатії є готовність, бажання і здатність людини психологічно відчувати і розуміти іншого, дивитися на світ його очима, на час забуваючи про своє сприйняття світу, про власну точку зору.

Емпатія, що сприймається індивідом, несе в собі функцію підтвердження його особи, що виражається у визнанні, прийнятті і схваленні неповторності та самоцінності його «Я». Емпатія дає можливість для саморозкриття і отримання підтримки.

У руслі гуманістичної психології К. Роджерс визначив емпатію як здатність точно сприймати внутрішній світ іншої людини, зі збереженням емоційних та смислових відтінків, неначе власний, але без втрати відчуття «неначе». Це означає, що зберігається здатність у будь-який момент повернутися у власний світ переживань. Якщо цей відтінок «неначе» зникає, то йдеться вже про

ідентифікацію з емоційним станом іншого, про зараження його емоцією і переживання її в такому ж ступені по-справжньому. Існує три рівні емпатії. Перший, найглибший рівень – це «спосіб буття», спосіб бути разом з іншим, розуміння нюансів і складнощів його внутрішнього світу. Другий – емпатія як надзвичайно корисний спосіб професійної присутності, спосіб професійного контакту з клієнтами, внутрішнє життя яких складне і різноманітне. Третій – емпатія як комунікативна навичка, використанню якої можна навчитися, але технологія повідомлення емпатії буде даремна до тих пір, поки вона не стане вираженням способу буття консультанта [7].

Таким чином, прояв емпатії у спілкуванні означає, що психолог чуйно і точно реагує на переживання клієнта, наче це його власні переживання. Мається на увазі здатність «вжитися» в суб'єктивний світ клієнта і зрозуміти смисл різних подій у цьому світі. Таке «входження» має бути безоцінним і не поділяти зміст іншого світу на правильну і неправильну, гарну і погану частини. Безоцінна установка психолога дозволяє клієнтам в більшій мірі приймати себе. Коли консультант точно і старанно ідентифікує різноманітні почуття – злість, страх, ворожість, тривогу, радість – клієнт має можливість краще почути і зрозуміти себе [3].

Зрозуміло, що емпатія може мати різний ступінь, форми, які впливають на взаємини з іншими людьми. Відповідно це впливає і на професійну діяльність психолога, тим чи іншим чином відбивається на ефективності і результатах психологічного впливу на людину.

Основна увага приділяється особистості психолога в процесі професійного становлення. Вдосконалення професійних якостей студентів-психологів розглядали такі науковці, як М.О. Амінов, М.В. Молоканов, Д.В. Оборіна, Н.О.Щербакова, Р.І. Цветкова та інші.

Вищий навчальний заклад є найважливішим етапом освоєння професії, початком професійного становлення. Воно полягає в активному, свідомому утвердженні людини у професійній позиції на основі засвоєння певної системи знань, норм, цінностей, оволодіння професійними вміннями. В процесі професійного становлення у студентів необхідно розвивати емпатійність як професійно важливу якість майбутнього психолога, формувати гуманістичну спрямованість особистості, прагнення до здійснення альтруїстичних вчинків, стимулювати виявлення емпатійних переживань, готовність до співпереживання оточуючим.

Таким чином, емпатія – це складний, багаторівневий феномен, структура якого представляє сукупність емоційних, когнітивних і поведінкових умінь, навичок, здібностей людини. Взаємодія між емоційними, когнітивними, поведінковими компонентами структури емпатії визначається досвідом спілкування, результатами соціальних і соціально-психологічних відносин людини зі світом людей. Професійна психологічна діяльність повинна здійснюватися в умовах емпатійного

слухання та розуміння. У разі відсутності емпатійних здібностей особистість психолога зазнає незворотного процесу деформації.

Література:

- 1.Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других / В.В. Бойко. – М., 1996. – 472 с.
- 2.Гаврилова Т.П. Анализ эмпатийных переживаний младших школьников и младших подростков / Т.П. Гаврилова // Психология межличностного познания. – М., 1981. – С. 122-139.
- 3.Кочюнас Р. Основы психологического консультирования / Р. Кочюнас. – М.: Академический проект, 1999. – 240 с.
- 4.Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2009. – 576 с.
- 5.Психологический словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
- 6.Психология личности. Учебное пособие / под ред. П.Н. Ермакова, В.А. Лабунской. – М.: Эксмо, 2007. – 653 с.
- 7.Роджерс К. Эмпатия // Психология эмоций. Тексты / К. Роджерс. – М., 1984. – С. 235-237.
- 8.Філоненко М.М. Психологія спілкування. Навчальний посібник / М.М. Філоненко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.

О. В. Погребняк

(наук. кер. - Т.М. Зелінська)

ВПЛИВ ВАЖКОЇ МУЗИКИ НА РІВЕНЬ ТРИВОЖНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Актуальність проблеми підвищеного рівня тривожності серед неформальної молоді є досить поширеною. Варто зазначити, що дитина в підлітковому віці не здогадується про суть проблеми та фактори ризику пов'язаних з підвищеним рівнем тривожності. В черзі за додатковою порцією важкого металу, який подається у вигляді концерту улюбленого гурту, підлітки намагаються любою ціною досягти катарсису методом повного занурення у світ неформального суспільства.

Мета даної статті - проаналізувати негативний вплив важкої музики на стан організму.

Виклад матеріалу. Ритм - один з сильних способів впливу на людський організм. Прості, але потужні ритми змушують підлітка до відповідної реакції (руху в ритм), від екстазу до галюцинацій, від істерики до втрати свідомості.

У культурі Вуду застосовувався особливий ритм, який, при спеціальній послідовності музичного ритму і заклинань під час язичницьких ритуалів, міг ввести людину в стан трансу або екстазу. Добре продумана система ритмів керувала тілом і психікою людини, як інструментом в руках жерців Вуду. Афроамериканці, що перейняли ці ритми, використовували їх як танцювальну музику, поступово переходячи від блюзових до більш тяжких ритмам.[6]

Сприйняття музичного ритму пов'язано з функціями слухового апарату. Домінуючий ритм спочатку захоплює руховий центр мозку, а потім стимулює деякі гормональні функції ендокринної системи. Але головний удар спрямований на ті ділянки мозку, які тісно пов'язані зі статевими функціями людини. Барабанний гуркіт використовували вакханки, щоб довести себе до шаленства, а також за допомогою подібних ритмів у деяких племенах здійснювали кару.

Не менш сильному впливу піддається здатність до аналізу, здоровому судженню, логіці. Вона виявляється сильно притупленою, а іноді взагалі нейтралізованою. Саме в цьому стані розумово-морального замішання дається зелене світло найбільш диким пристрастям. Руйнуються бар'єри моральності, зникають автоматичні рефлекси і механізми природного захисту.[5]

Американський психолог Жанет Поделл пише: "Сила важкої музики завжди була заснована на сексуальній енергії його ритмів. Ці почуття в дітях налякали їх батьків, які бачили в року загрозу для своїх дітей і були, звичайно, мають рацію. Важка музика і вас здатна змусити рухатися, танцювати так, що ви забудете про все на світі".[6]

Особливу увагу потрібно приділити впливу частот, уживаних у рок-музиці, які мають особливий вплив на мозок. Ритм набуває наркотичні властивості при поєднанні з наднизькими (15-30 герц) та надвисокими (80.000 герц) частотами.

Якщо ритм кратний півтора ударам в секунду і супроводжується потужним тиском наднизьких частот, то здатний викликати у людини екстаз. При ритмі, рівному двом ударам в секунду на тих же частотах, слухає впадає в танцювальний транс, схожий на наркотичний. Пренадлишок як високих, так і низьких частот серйозно травмує мозок. На рок-концертах нерідкі контузії звуком, звукові опіки, втрата слуху і пам'яті.

Наше вухо налаштоване сприймати звичайний звук в 55-60 децибел. Гучний звук складе 70 децибел. Але переходячи всі пороги нормального сприйняття, сильний за інтенсивністю звук викликає неймовірний слуховий стрес. Гучність звуку на майданчику, де встановлені стінки з потужними динаміками, використовувані під час концертів, досягає 120 дб, а в середині майданчика до 140-160 дб. (120 дб. Відповідає гучності злітаючого реактивного літака в безпосередній близькості, а середні величини у плеєра з навушниками становлять 80-110 дб.).

Під час такого звукового стресу, з нирок (надниркових) виділяється стресовий гормон - адреналін. Такий процес відбувається при кожній стресовій ситуації. Але вплив подразника не припиняється і відбувається перевиробництво адреналіну, який стирає частину відображеної в мозку інформації. Людина просто забуває, що з ним було або що він вивчав, і розумово деградує. Не так давно швейцарські медики та психологи довели, що після концерту людина орієнтується і реагує на подразник у 3,5 рази гірше, ніж зазвичай. За перевиробництва адреналіну відбувається його частковий розпад на адренохром. Це вже нова хімічна сполука, яка за своїм впливом на психіку людини порівнюється з наркотиком. Це своєрідний внутрішній психоделічний (мінє свідомість) наркотик, схожий з мескаліном або псилоцибін.

Сам по собі адренохром більш слабкий, ніж синтетичний наркотик, але дії їх подібні. Це галюциногенні і психоделічні наркотики. Однак, поява більш слабого адренохрома в крові діє як подразник, що викликає бажання прийняти більш сильну дозу, що і виконується тут же під час концерту.[7]

Промені стробоскопів(світлові ефекти), час від часу прорізають темряву в різних напрямках і мають різну конфігурацію. Багато хто вважає їх просто прикрасою концерту. Насправді, певне чергування світла й темряви, особливо під гучну і сумбурну музику, призводить до значного ослаблення орієнтації, зниження рефлекторної швидкості реакції. При певній швидкості спалахи світла взаємодіють з альфаволнами, які контролюють здатність до концентрації уваги. При зростанні частоти відбувається втрата будь-якого контролю.

Спалахи світла, наступні одна за одною в ритмі музики, стимулюють механізми, пов'язані з галюцинаторно явищами, запамороченнями, нудотою.

Якщо для світлових ефектів використовується лазерний промінь, то він може викликати:

- Опік сітківки,
- Утворення на ній сліпого плями,
- Зниження орієнтації,
- Пониження рефлекторної швидкості реакції.[4]

Ще давно голоси медиків і психологів, які намагалися донести до молоді, що ритм, частота, чергування світла й темряви, нагромадження звуків, повністю взятих із стародавніх чорномагічних товариств - все спрямовано на руйнування людської істоти, його насильне збочення, на злам всіх механізмів самозахисту, інстинкту самозбереження, етичних засад, не були ніким почуті. Сьогодні вченим залишається лише з сумом констатувати, що мало хто вислизає від всепроникною стихії важкої музики.[3]

Вона тиражує сірі шаблони світогляду, контролює, як одягатися, як думати ... За цим шаблонам молоді люди прокидаються, ведуть машину, розважаються, вчаться і знову засинають.

Отже, весь технічний арсенал важкої музики спрямований на те, щоб грати на людському організмі, на його психіці, як на музичному інструменті. Музика, що з'явилася серед нашої молоді, як атомний вибух, як лихо, яке прийшло в наше середовище, опинилася в стані тотально змінити індивідуальні характеристики людини. Вона одночасно впливає на руховий центр, емоційну, інтелектуальну і статеву сфери діяльності людини.

Які ж наслідки впливу важкої музики на поведінку слухача?

Як зазначалося вище - у кожного звуку або композиції є свій "слуховий шлях" і від цього залежить реакція у зміні поведінки людини. Якщо задіяні нервові клітини, пов'язані з негативними емоціями, то це негайно відбивається на поведінці. За спостереженнями психологів, самі рок-музиканти і композитори заздалегідь знають, чим може закінчитися рок-концерт.[2]

Нижче перераховані можливі результати впливу рок-творів на мозок людини:

1. Агресивність.
2. Лють.
3. Гнів.
4. Депресія.
5. Страхи.
6. Вимушені дії.
7. Стан трансу різної глибини.
8. Схильність до самогубства.

У підлітків ця схильність починає проявлятися з 11-12 років, але при прослуховуванні рок-музики, ця особливість підліткової психіки провокується або набагато посилюється у більш старшому віці).

9. Неприродний, примусовий секс.
10. Нездатність чітко приймати рішення.
11. Мимовільний рух м'язів.
12. Музична манія (бажання постійного звучання важку музики).
13. Розвиток містичних нахилів.
14. Соціальна відчуженість.

Це, звичайно, зовсім не означає, що людина, пристрасно любить рок, обов'язково володіє всіма цими якостями, просто у нього набагато більша до них схильність, і при відповідному поєднанні інших чинників, він обов'язково буде схильний цьому впливу. До речі, важка музика, також може змінювати релігійні уявлення та цінності (особливо в дитинстві, коли вони ще не повністю сформовані), а також стимулювати в людині прагнення до самоактуалізації, самореалізації, індивідуалізму і виділенню в суспільстві.[1]

У школярів розвивається власний музичний смак, з'являється своє коло музичних інтересів, які поступово набуває стійкість, будучи психологічною базою ціннісних орієнтацій підлітка в подальшій дорослому житті. «... Підлітки часто не

мають міцної системи знань і досить ясних критеріїв оцінки явищ сучасної культури» [8, с.211]

Важливою особливістю підліткового віку є пошук об'єкта для наслідування. Підлітки постійно шукають собі кумира, і створюється враження, що без кумира не бачать сенсу в житті. Вибір об'єкта для наслідування залежить від ступеня та ефективності педагогічного впливу, конкретної ситуації і найближчого оточення.

Одна з найбільш привабливих важкої музики рок - її авторський, особистісний характер. Ця обставина - пряма передумова авторитетності музиканта для молодих, недосвідчених, нехитрих, довірливих слухачів, які в особистісному характері музичних висловлювань - часто непрофесійних, але зате різких, нарочитих і безсоромних - свідомо бачать «чесність».

Таким чином ми розуміємо, що на не підготовлену людину, у якої щойно почалися складатися пріоритети в житті та музиці, важка музика може впливати край негативно. При виборі для прослуховування такого напрямку, як важкий рок\метал необхідно чітко розуміти можливі наслідки відвідувань рок-концертів та, можливо, негативний вплив оточуючого середовища у вигляді представників меншин, які звязали свої життєвий шлях саме з цим напрямком у музиці

Література:

- 1.http://www.coolreferat.com/Влияние_рок_музыки_на_психику_человека
- 2.<http://otkrytaya-jemchujina.ru/Vliynie%20roka.htm>
- 3.http://www.domotvetov.ru/kids/a/39390_114.html
- 4.<http://www.ladygid.ru/vliyanie-rok-muzyki-na-organizm-cheloveka>
- 5.<http://images.yandex.ru/yandsearch?text>
- 6.<http://www.uchportal.ru/load/129-1-0-10011>
- 7.<http://russrock.ru/books/page/4/>
- 8.Дмитриева Л.Г., Черноиваненко Н.М. «Методика музыкального воспитания в школе». – М., 1998. с. 240.

М. В. Савченко
(наук. кер. - О.М. Складенко)

СТРАХ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН ТА ЙОГО КЛАСИФІКАЦІЯ

Актуальність проблеми. Актуальність дослідження страху обумовлена його роллю в житті людини. З давніх-давен люди відчували страх. Змінювалися епохи, разом з ними змінювалися об'єкти, які викликали у людей почуття небезпеки. В античній міфології люди персоніфікували страх, який був представлений у вигляді жорстоких і грізних богів. Протягом багатьох років незмінним залишався страх

хвороби, що забирала життя мільйонів людей. В минулому столітті в нашому суспільстві панував страх свавілля влади, як наслідок репресій інтелігенції з боку високопосадовців. На сьогодні картина страхів змінилася: у світі добре розвинена медицина та демократія. На зміну їм прийшов страх безробіття та бідності як наслідок світової кризи. Це приклад того, як наші страхи залежать від нашого суспільства, економіки та життя в цілому.

Феномен страху вивчався багатьма вченими протягом останніх десятиріч: зарубіжними (Дж. Боулбі, Ф. Зімбардо, К. Ізард, Р. Мей, Ф. Ріман, Д. Уотсон, З.Фрейд, Е. Фром, М. Хайдеггер, К. Хорні та багато ін.) та вітчизняними (Л.С.Виготський, О.І. Захаров, В.Є. Дружинін, О. Кондаш, В.С. Дерябін, А.Б.Леонова, І.П. Павлов, В.Є. Цибульський, Р. Грабовська, В.А. Андрусенко, Ю.Щербатих та ін.), які зробили вагомий внесок у вивчення проблеми страхів.

В історії становлення поняття страху і в його сучасних трактовках ми зустрічаємося зі спробами визначення страху як почуття, емоції, афекту, пристрасті, фрустрації.

Метою статті є теоретичний аналіз наукової літератури з дослідження проблеми страхів та їх класифікації.

Виклад основного матеріалу. Страх – емоція, яку будь-яка людина може відчувати ледь не кожного дня. У більшості людей є підсвідомий страх перед чимось. Це настільки поширене психологічне явище, що воно не потребує визначення – кожний знає його з власного досвіду. Страх не тільки потрібний, але й необхідний. Існування його зумовлено біологічно. Завдяки йому ми передбачаємо небезпеку (Вондрачек, 1973). Страх – психологічний сигнал, що свідчить про небезпеку. Це сигнальна емоція, яка несе в собі попередню оцінку ситуації [10, с. 51].

Перше описання страху приписують великому датському мислителю К'єркегору, який визначає страх як психологічний стан, який передує гріху; страх тут підходить до гріха можливо ближче, лякаючись можливо більше, однак він не пояснює гріх, який з'являється раптово тільки в якісному стрибку [9, с. 187].

У сучасних дослідженнях страх є предметом різнопланового вивчення. Сьогодні існують різні погляди на проблему страху, але не дивлячись на всю важливість цього феномену, поки не існує єдиної теорії.

У психологічних словниках страх трактується, як «відчуття внутрішньої напруженості, безпосередньої небезпеки для життя в очікуванні загрозливих подій, дій» [2] або «психічний стан людини, пов'язаний з болісними переживаннями і викликає дії, спрямовані на самозбереження [11].

Ільїн Є.П. визначає страх як емоційний стан, викликаний реальною чи уявною небезпекою; захисна біологічна реакція [6]. Схожої думки дотримуються Дружинін В.Є., Цибульський В.Є., Торлецький С.О., К.Ізард та ін.

Страх - фізіологічна і емоційна відповідь центральної нервової системи на серйозну загрозу благополуччю людини (Р. Комер).

Людині властиво боятися небезпечних тварин, ситуацій і явищ природи. Страх, що виникає з цього приводу, носить генетичний або рефлекторний характер. У першому випадку реакція на небезпеку записана на генетичному рівні, у другому (заснована на власному негативному досвіді) - записується на рівні нервових клітин. В обох випадках є сенс проконтролювати корисність подібних реакцій за допомогою розуму і логіки. Можливо, що дані реакції загубили своє корисне значення і лише заважають людині жити щасливо. Наприклад, має сенс з обережністю ставитися до змій, і безглуздо боятися павуків; можна цілком обґрунтовано побоюватися блискавок, але не грому, який не може заподіяти шкоди. Якщо подібні страхи заподіюють людині незручність, можна постаратися перебудувати свої рефлекси.

Страхи, що виникають в ситуаціях, небезпечних для життя і здоров'я, носять охоронну функцію, і тому корисні. Страхи ж перед медичними маніпуляціями можуть завдати шкоди здоров'ю, так як завадять людині вчасно встановити діагноз або провести лікування.

Страх - це неприємне емоційне переживання, коли людина в тій чи іншій мірі усвідомлює, що їй загрожує небезпека. Зазвичай емоції важко пояснити понятійно. Звичним прийомом залишається вираз емоційного стану через опис супутніх їм тілесних відчуттів. «Страх характеризується наступними переживаннями і піддаються перевірці процесами: він відчувається фізично ...; в усьому тілі відзначається якесь невизначене внутрішнє напруження. Це почуття напруги може з тією чи іншою мірою виразності концентруватися в області живота. Якщо людина відчуває страх, всякого роду судорожне стиснення органів можна «об'єктивно» зареєструвати за допомогою приладів, тобто зробити його доступним для органів відчуття. Спостерігаються запаморочення, нудота аж до блювоти, тремтіння в кінцівках, рясний піт, прискорене серцебиття, порушену дихання, пронос. Чим сильніший і несподіваніший стан страху, тим виразніше переживається внутрішнє напруження; іноді воно буває настільки сильним, що заподіює біль» [15, с. 521].

Страх викликається підвищенням тону симпатичної нервової системи, він проявляється розширенням зіниць, засухою у роті, прискоренням пульсу, спазмом периферичних судів, іноді холодним «симпатичним» потом, може навіть супроводжуватися «рефлексом уявної смерті». Людина від страху замирає, відчуває слабкість, заціпеніння чи прагне до безглуздої втечі. Тривалий стан страху змушує людину ходити назад та вперед, здійснювати безглузді вчинки. Пов'язані зі страхом переживання переслідують людину у снах – супроводжують своєрідним скороченням мускулатури, сприймаються як відчуття неприємної

напруги, обумовленої послабленням серцевої діяльності та чередуючими спазмами периферичних судів [4, с. 47].

В реакціях страху є очевидним участь адреналіну. Він надає силу моторним реакціям, він же можна думати, приймає участь у рефлексі іммобілізації. Можливо, що в одній кількості адреналін є джерелом сили, в іншому сприяє задубінню м'язів [3, с. 158].

При сильному страху вища психічна діяльність повністю пригнічується силою емоційного збудження; відбувається, по термінології І.П.Павлова, негативна індукція з підкорки до кори головного мозку. Зі зменшенням сили афекту можна спостерігати, як, починаючи з повного гальмування вищої нервової діяльності, вплив страху на мислення відображається все з меншою силою. Страх, якщо він не досягає сили, що гальмує психіку, може повністю поставити мислення собі на службу. Думка прикована до однієї мети: знайти вихід з страхітливого становища. І, нарешті, страх може відчуватися настільки слабо, що людина виконує свою звичну роботу, виконується звичний хід асоціацій, а страх приховується десь на задньому плані, у кутку свідомості. Від повного гальмування вищих психічних процесів до легкої дії складається шкала неперервних змін інтенсивності впливу страху на психіку [3, с. 160].

Залежно від авторів відмічаються різні *причини*, що викликають страх. Дж.Боулбі (Boulby, 1973) зазначає, що причиною страху може бути як присутність чогось загрозливого, так і відсутність того, що забезпечує безпеку (наприклад, матері для дитини). Дж. Грей (Gray, 1971) вважає, страх може виникнути, якщо подія не відбувається в очікуваному місці та в очікуваний час. Багато авторів зазначають, що страх викликається об'єктом (предметом, людиною, явищем природи), але що бувають і безпредметні страхи, тобто не пов'язані ні з чим конкретним.

Дж. Боулбі виділив дві групи причин страху: «*природні стимули*» і «*іхні похідні*». Він вважає, що вроджені детермінанти страху пов'язані з ситуаціями, які дійсно мають високу ймовірність небезпеки. Похідні стимули більше схильні до впливу культури та контексту ситуації, ніж природні стимули. Дж. Боулбі вважає самотність найбільш глибокою і важливою причиною страху. Він пов'язує це з тим, що як в дитинстві, так і в старості ймовірність небезпеки при хворобі або самотності значно зростає. Крім того, такі природні стимули страху, як незнайомість стимуляції і раптові зміни значно сильніше лякають на фоні самотності.

К. Ізард поділяє причини страху на *зовнішні* (зовнішні процеси і події) і *внутрішні* (потяги і гомеостатичні процеси, тобто потреби, і когнітивні процеси, тобто уявлення людиною небезпеки при спогадах або передбаченні). У зовнішніх причинах він виокремлює культурні детермінанти страху, що є, як показано С. Речменом (Rachman, 1974), результатом виключно навчіння (наприклад, сигнал

повітряної тривоги). З цією точкою зору не згоден Дж. Боулбі, який вважає, що багато культурних детермінант страху при найближчому розгляді можуть виявитися пов'язаними з природними детермінантами, замаскованими різними формами неправильного тлумачення, раціоналізації або проекції. Наприклад, боязнь злодіїв або привидів може бути раціоналізацією страху темряви, страх перед попаданням блискавки - раціоналізацією страху грому і т. д. Багато страхів пов'язані з боязкістю болю: ситуації, які викликають біль (загроза болю), можуть викликати страх незалежно від особистого відчуття болю. Речмен заперечує проти концепції травматичного обумовлення страху, яка імпонує багатьом вченим (серед вітчизняних вчених велике місце зв'язку болі і різних видів страху приділяє В.С.Дерябін). Він відзначає той факт, що багато людей бояться змій, однак ніколи не мали з ними контакту, тим більше хворобливого [7, с. 163-164].

Класифікація страхів

Існує безліч класифікацій страху. Кожна з них по-своєму вірна і будь-який підхід доречний. Так, наприклад, Цибульській В.Є. та Торлецький С.О. у своїй книзі «День страху» виділяють по предметній ознаці страхи соціальні, природні та містичні.

Соціальні страхи засновані на невідповідності ідеального «Я» і реального, нерозділеної ніким любові до самого себе, залежності від чужих оцінок. Соціальні - це страхи:

- іспитів;
- публічних виступів;
- знайомств;
- влади;
- насильства, агресії;
- сексу;
- оцінок;
- відповідальності;
- провалу і успіху;
- нелюбові оточуючих;
- глузувань;
- відповідальності.

Природні страхи ближче всього до страхів наших тваринних предків. Ці страхи, дуже конкретні і зрозумілі в тваринному світі, будучи олюдненими, набувають іноді якимось ірраціональне забарвлення. Поділяються на страхи:

- болю, уколів, зубних лікарів;
- голоду, холоду;
- брак грошей, безробіття;
- комах і тварин;
- темряви;

- природних явищ: грому, блискавки, урагану, землетрусів;
- чужих;
- хвороб;
- страх за дітей, батьків, близьких;
- просторові страхи (висоти, глибини, відкритих і закритих просторів, швидкості);
- транспортні страхи.

Містичні страхи - страхи через нестачу інформації і досвіду в областях, де ні того, ні іншого в достатку бути не може. А саме:

- страх смерті;
- майбутнього;
- привидів, духів, порчі, пристріту, космічних прибульців;
- страх перед долею;
- невідомості і випадковості;
- страх перед Вищою Силою;
- Страшного Суду і загробного життя.

В основі наведеної класифікації - предмет страху. Все дуже умовно, хитко, відносно. Межі розмиті і дозволяють страхам з однієї групи з'являтися в іншій. Боязнь чужих, агресії та насильства, швидше страх природний, але з ним зв'язані багато соціальних страхів. Страх хвороби має увазі страх смерті. Страх за дітей можна віднести і до природних і до соціальних. У той же час він цілком може бути пов'язаний зі страхом долі і невідомості, а це вже за авторською класифікацією містичні страхи.

Предметні - найпоширеніші класифікації страхів. Докладні і подібні класифікації в психіатрії. Медиками названі й описані більше шестисот різних страхів [12, с. 19-20].

Згідно з іншою класифікацією, все різноманіття даних емоційних станів можна розділити на *природні, соціальні та внутрішні* страхи. Подальший аналіз людських страхів дозволяє прийти до думки, що більш точним є поділ на три групи: *біологічні, соціальні та екзистенційні* [14, с. 125].

До першої групи відносяться страхи, безпосередньо пов'язані із загрозою життю людини, друга представляє боязні і побоювання за зміну свого соціального статусу, третя група страхів пов'язана з самою сутністю людини, характерна для всіх людей. Соціальні страхи викликані ситуаціями, які можуть нести загрозу не життю або здоров'ю людини, а її соціальному статусу або самооцінці особистості (страх публічних виступів, соціальних контактів, відповідальності і т.д.). Екзистенційні страхи пов'язані з інтелектом і викликаються роздумами над питаннями, що зачіпають проблеми життя, смерті і самого існування людини. Це страх перед смертю, перед часом, перед безглуздістю людського існування і т.д.

Виходячи з цього принципу, страх пожежі відноситься до першої категорії, страх публічних виступів - до другої, а страх смерті - до третьої. Між тим є і проміжні форми страху, що стоять на межі двох розділів. До них, наприклад, відноситься страх хвороб. З одного боку - хвороба має біологічний характер (біль, пошкодження, страждання), але з іншого - соціальну природу (виключення з нормальної діяльності, відрив від колективу, зниження доходів, звільнення з роботи, бідність і т. д.). Тому даний страх знаходиться на кордоні 1 і 2 групи страхів, страх глибини (при купанні) - на кордоні 1 і 3 групи, страх втрати близьких - на кордоні 2 та 3 групи і т. д. Насправді, в кожному страху в тій чи іншій мірі присутні всі три складові, але одна з них є домінуючою [13].

У своїй роботі по психопатології неврозів А. Кемпінські описує чотири види страху: біологічний, громадський, моральний і дезінтеграційний. *Біологічний* страх пов'язаний із загрозою власного життя або життя виду. *Громадський* страх виникає у разі порушення контактів у соціальній сфері. *Моральний* страх виникає, коли індивід не приймає в якості орієнтирів для власної поведінки норми, запропоновані оточуючими. *Дезінтеграційний* страх з'являється при кожній зміні структури інформаційного метаболізму [8].

А.І. Захаров протиставляє *ситуаційні* та *особистісно зумовлені* страхи. На його думку, ситуаційний страх виникає в небезпечній або шокуючій обстановці, а особистісно обумовлений страх залежить від характеру людини, наприклад від його тривожності. Ситуативні страхи є реальними і гострими, а особистісні - уявними і хронічними [5].

Т.В. Абакумова пропонує кілька критеріїв для класифікації страхів: а) об'єктивні джерела виникнення страху (*біологічні, техногенні, планетарні та космічні* страхи), б) відсутність уявлень про повноту і цілісність навколишньої дійсності (*соціальні та дитячі* страхи), в) онтологічні (*релігійний, екзистенційний, страх смерті*); г) гносеологічні (*страхи від надлишку інформації*) [1].

Багато страхів зберігають свою силу і можуть проявлятися протягом усього життя людини, від дитинства до старості. У той же час кожен віковий етап розвитку має, свою специфіку переживання і прояви страхів.

Огляд літератури показав, що, незважаючи на свою первинність, емоція страху представляє різноманітний і складний конгломерат проявів. Феномен страху виступає одночасно як єдине та багатозначне явище, яке має свій особистий механізм початку дії та силу впливу на індивіда. Проаналізувавши підходи до класифікації страхів, можна зробити висновок, що межі між видами страхів дуже розмиті і дозволяють страхам з однієї групи з'являтися в іншій.

Література:

1. Абакумова Т.В. Классификация основных видов страха современного общества // Социальная психология: диалог Санкт-Петербург – Якутск. СПб, 2002, с.133-140.

2. Блейхер В.М., Крук И.В. Толковий словар психіатричних термінів. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 640 с.
3. Дерябин В.С. Чувства, влечення, емоції / Под редакцією В.М. Смирнова і А.И. Трохачева. – Л.: Изд-во «Наука», 1974. – 258 с.
4. Дружинин В.Е. Психологія емоцій, чутств, волі. М.: ТЦ Сфера, 2003. – 96 с.
5. Захаров А.И. Как помочь нашим детям избавиться от страха. СПб.: Гиппократ, 1995. – 125 с.
6. Ильин Е.П. Психофизиология состояний человека. - СПб.: Питер, 2005. - 412 с.
7. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 783 с.
8. Кемпински А. Психопатология неврозов. – Варшава: Польское медицинское издательство, 1975. – 398 с.
9. Кьеркегор С. Страх и трепет. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
10. Кондаш О. Хвилювання: страх перед випробуванням. – К.: «Рад. школа», 1981. – 170с.
11. Лейбин В. М. Словарь-справочник по психоанализу. - М.: АСТ, 2010. - 956 с.
12. Цыбульский В.Е., Торлецкий С.А. День страха. – М.: «КСП+», 2003, 352 с.
13. Щербатых Ю.В. Избавься от страха. — М.: Эксмо, 2011. - 304 с.
14. Щербатых Ю.В. Психология страха: популярная энциклопедия. – 2-е изд., испр. и доп. - М.: Эксмо, 2003. - 507 с.
15. Энциклопедия глубинной психологии. Том 1. З.Фрейд: жизнь, работа, наследие. Пер. С нем. / Общ. Ред. А.М. Боковой. – М.: ЗАО МГ Менеджмент, 1998. – 800 с.

О. І. Сірчук

(наук. кер. – А.Ф. Федоренко)

ОСОБЛИВОСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ САМООЦІНКИ З “Я – КОНЦЕПЦІЄЮ” У СТУДЕНТІВ

Актуальність дослідження. Проблема розуміння “Я — концепції” в психологічній та педагогічній науці є однією з основних. Актуальність даної тематики є результатом того, що в будь-якому суспільстві вирішальну роль грає людина з виробленою і трансформованою власною системою поглядів на життя, сформованим життєвим ідеалом. Безумовно, така людина, повинна мати чіткий “образ — Я”, який відіграє одну з ключових ролей у формуванні самосвідомості, інакше кажучи, індивід, що має сформований образ себе — володіє системою усвідомлених цінностей по відношенню до себе, тобто вже має наявну внутрішню позицію.

Досліджуючи праці, які були присвячені розумінню “самооцінки” та “Я — концепції” можна, перш за все, констатувати, відому термінологічну плутанину.

В більшості дослідженнях, присвячених даній тематиці, спостерігається ототожнення двох автономних утворень, що призводить до втрати статусу самостійності одного з них. Представлення “Я — концепції” як сукупності всіх

уявлень індивіда про себе та здатності їх оцінювати, призводить до того, що “самооцінка”, як незалежний конструкт, ототожнюється з емоційно-ціннісним самовідношенням [4, с. 17].

Дослідження особистісних змін, перш за все, формування здатності до самоаналізу, самоспостереження і рефлексії, а також здатності критично оцінювати себе, забезпечується віковими особливостями юнацького віку. Юність, як стверджує Б. Г. Ананьєв, є сенситивним періодом для розвитку основних соціогенних потенцій людини, найсприятливішим для завершення формування особистості та утвердження її психофізичних сил. Стабільність уявлень про себе, а згодом і оцінка себе та свого потенціалу, є результатом успішної адаптації студента, а саме - прийняттям нової соціальної ролі, не тільки в особистому житті, але і в професійному житті також [1, с. 18].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Складність розуміння та відокремлення двох конструктів є результатом не тільки концептуальної плутанини, а крім того, є ознакою відсутності єдиного визначення як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі.

Самооцінка інтерпретується як особистісне утворення, що приймає безпосередню участь в регуляції поведінки і діяльності людини, вона виступає автономною характеристикою особистості, є її центральним компонентом, що формується при активній участі самої особистості. Якщо особистість - це організація цінностей, то ядром такої функціональної організації є самооцінка [2, с. 60].

Знання про себе служить необхідним матеріалом для самооцінки, яка в свою чергу спроможна прямо задати модус самовідношенню чи суттєво вплинути на нього.

Таким чином, самооцінка є важливим, якщо не ключовим елементом самосвідомості, який в значній мірі може детермінувати особистісний комфорт або дискомфорт, виражений в мірі самоприйняття суб'єкта, його задоволеності собою. Крім того, самооцінка являється джерелом поповнення знань людини про себе, але знань особливих, які пройшли, ціннісну експертизу, в силу чого мають більш високе значення [2, с. 57 — 58].

У формуванні самовідношення важливу роль відіграє зовнішнє оточення.

Цілком очевидно, що діти в півтора року володіють не тільки “образом — Я”, але так само мають певне відношення до себе, яке є трансльованим і засвоєним до дитини інших, головним чином дорослих. Але дошкільник не здатен виконати функцію самооцінки, в кращому випадку він актуалізує оціночну позицію оточуючих по відношенню до себе. Це причина, із-за якої в школі К. Левіна рівень домагань дитини 2 — 3 років називався рудиментарним: дитина може висунути ціль і навіть здійснити певні дії для її реалізації, але вона нездатна оцінити досягнутий результат, тобто здійснити саму оцінку виконаній акції [1, с. 15 — 16].

Недавні вітчизняні дослідники свідчать про несформованість самооцінки у дітей і більш пізнього віку. Такі дані отримані, наприклад, в експериментах В.Г. Щур, а також С.Г. Якобсон і Т.І. Фещенко, де дітей просили провести самооцінку за допомогою методики “Сходинок”. За результатами, майже всі досліджувані 6 — 7 років ставили себе на більш верхню позицію, демонструючи неспроможність виконати задачу самооцінки в запропонованому діапазоні, тобто зробити співвідношення своїх якостей з даною шкалою цінностей. Самооцінка — раціональне утворення, її формування пов'язане з підлітковим віком. За останніми даними самооцінка вже є наявною у 10 річних дітей, які справляються з методикою “Дембо — Рубінштейн”. За спостереженням дослідників діти в цьому році можуть не тільки заповнювати графічні шкали, але так чи інакше обґрунтувати проставлені позиції [3, с. 101].

Недопустимість зведення таких понять, як самооцінка та самоставлення та їх ототожнення підтверджується встановленим в останній час неспівпадінням рівнів самооцінки та самоставлення.

Зокрема, в ході вивчення самооцінки в період дорослості і особливо старості часто реєструються розходження висотних параметрів самооцінки (в методиці Дембо — Рубінштейн) та індексом самовідношення (за технікою Розенберга). Зокрема, було досліджено, що в старості знижений профіль оцінки себе часто є пов'язаним з середнім або високим балом самовідношення. Людина у віці 75 — 90 років, якщо вона психічно збережена, визнає і навіть підкреслює погіршення пам'яті, уваги та зниження продуктивності мислення. Але позитивне відношення до себе при цьому зберігається і може навіть підвищуватись. Така людина проявляє ознаки самозбереження, іноді відкрито себе жаліючи.

Феномен неспівпадіння рівнів самооцінки і самовідношення зустрічається на етапах першої, другої зрілості та у людей похилого віку. Наявність факту розмежування цих рівнів свідчить про очевидну нетотожність обговорюваних особистісних конструктів, особливо якщо врахувати, що наведений результат зафіксований на стадії дорослості і навіть зрілості, тобто в тих фазах життя людини, коли її самооцінка та самовідношення безумовно сформовані [1, с. 19 — 20].

Виклад основного матеріалу. За останні десятиліття проблема самооцінки стала інтенсивно розроблятися вітчизняними та зарубіжними вченими. На думку Молчанової О.Н., результатом такого стрибка є сформоване стійке розуміння самооцінки, як важливого психологічного ресурсу людини, який в значній мірі визначає соціальну адаптацію особистості та виступає регулятором поведінки й діяльності.

Найбільш широким поняттям в досліджуваній області є поняття “Я-концепція”, яка представлена як сукупність всіх уявлень людини про саму себе, та пов'язана з

їх оцінкою. На її основі складається ставлення індивіда до себе та до інших, що спирається на особистісну самооцінку своїх можливостей та здібностей.

Популярною можна вважати теорію “Я — концепції” Р.Бернса. Він вказує на злиття в структурі особистості когнітивного і афективного компонентів, знань про себе і відношення до цього знання.

1. “Образ — Я” - уявлення індивіда про самого себе.

2. “Самооцінка, прийняття себе” - афективна оцінка цього уявлення, яка може володіти різною інтенсивністю.

3. “Потенційна поведінкова реакція” - ті, конкретні дії, які можуть бути викликані “образом — Я” і самооцінкою.

Р. Бернс відводить роль самооцінці емоційно — ціннісної структури, прирівнюючи її з самовідношенням. Автор вважає самооцінку засобом і умовою формування “Я — концепції”, оскільки вона виступає в якості санкціонуючого механізму “Я — концепції”, забезпечує ієрархію знань людини про себе.

Таким чином, Бернс відмічає, що в більш вузькому сенсі “Я — концепція” і є самооцінкою. Вона виконує три функції: сприяє внутрішній погодженості особистості, визначає інтерпретацію придбаного досвіду, є джерелом очікування щодо самого себе. Позитивна “Я — концепція” означає прийняття особистістю себе, її самоповага, відчуття самоцінності. Негативна “Я — концепція” визначає відчуття неповноцінності особистості, що робить вкрай негативний вплив на емоційне самопочуття та соціальне поводження особистості. “Я — концепція”, по суті, визначає не просто те, що собою являє індивід, а й те, що він про себе думає, як дивиться на свої можливості розвитку в майбутньому [3, с. 98 — 99].

Самооцінка в теорії автора виконує роль виключно важливого утворення, але в “Я — концепції” автономного статусу вона немає. Не являючись автономною, самооцінка поєднуються з емоційним самовідношенням. Результатом такого погляду на даний конструкт є його втрата як важливого психічного утворення, який за своєю теоретичною побудовою не може ототожнюватись ні з образом — Я, ні з самовідношенням [4, с.18].

Більшість зарубіжних дослідників встановили, що не існує достатньо обґрунтованих аргументів теоретичного і емпіричного характеру на користь розведення когнітивної і оціночної складових “Я — концепції”, а тому “Я — концепція” і узагальнена самооцінка це одне й теж саме. Самооцінка розглядається в якості афективної оцінки уявлень індивіда про себе, яка може володіти різною інтенсивністю, оскільки конкретні образи “Я” викликають більш або менш сильні емоції і потенційні поведінкові реакції [2, с. 60].

Досліджуючи проблему самосвідомості і самооцінки у вітчизняній психології, важливе місце посідає концепція В. В. Століна. В основу цієї концепції покладена ідея про трьохступеневу структуру самоосвідомості, яка представлена у вигляді не розділених автором когнітивних, афективних та регуляторних компонентів.

Дослідник підкреслює високу особистісну значимість самооцінки, вказуючи, що в склад змістових уявлень суб'єкта про себе не входять лише ціннісно — нейтральні якості, які позбавлені будь - якого особистісного змісту. Всі якості високо позитивно або негативно оцінені. Особливо відмічається, що часто відношення до себе існує не в майбутній перспективі, а може проявлятися у формі емоційних реакцій.

Таким чином, в концепції В.В. Століна самооцінка фактично ототожнюється із самовідношенням. Сам автор не дає визначення самооцінці, не розмежовуючи поняття самооцінка, самовідношення і зміст “Я”.

По — іншому представлена психологічна структура самоосвідомості в підході І.С. Кона, який виділяє три компонента “Я”, з точки зору їхньої ієрархії.

1. Активне, діюче “Я” - регулятивно — організуючий принцип буття, йому відповідають такі психологічні механізми, як саморегуляція і самоконтроль.

2. Рефлексивне, категоріальне “Я” — представлення індивіда про себе, оформлене в “Я — концепцію”, усвідомлене і категоризоване. Ці функції виконують внутрішні механізми самопізнання і самооцінки.

3. Невербалізоване, некатегоріальне “Я — переживаюче”, цей компонент представлений процесом самовідчуття

Радянський соціолог, І.С. Кон визначає самооцінку як компонент самосвідомості, який включає оцінку себе, своїх здібностей, моральних якостей і вчинків. Але синонімічне використання понять “образ Я” і “самосвідомість” або “Я — концепція” призводить до того, що самооцінка повністю замінюється самосвідомістю [2, с. 59].

Самооцінка породжується двома різними за своєю природою психологічними утвореннями, які визначаються як загальна самооцінка і часткова (парціальна, конкретна) самооцінка. Парціальні самооцінки виникають з розвитком конкретних видів діяльності і відображають оцінку суб'єктом власних вчинків, дій, можливостей в цих видах діяльності.

Загальну самооцінку розуміють як одномірну змінну, що відображає прийняття чи неприйняття суб'єктом себе: тобто, як позитивне чи негативне ставлення до всього, що належить до сфери “Я”; це відчуття власної цінності, яке закладає основу формування особистості і становить її центральне ядро. Таке розуміння загальної самооцінки зводить її сутність до емоційно-цінніного ставлення індивіда; когнітивний компонент самооцінки випадає з поля зору.

На неприпустимість такого однобічного трактування суті загальної самооцінки вказує ряд відомих психологів

Самооцінка, як і самопізнання, є компонентом самоствавлення і на думку Д.Ольшанського вона має два рівні: усвідомлений, який включає, перш за все, знання, і неусвідомлений — переважно емоційний. Емоційна самооцінка достовірно вища від когнітивної.

В становленні загальної самооцінки провідна роль має відводитись когнітивному компоненту, оскільки його функцією є узагальнення найважливіших для суб'єкта часткових самооцінок, їх синтез і вироблення ціннісної самооцінки, в якій відображається розуміння особистістю її власної суті.

У численних психологічних дослідженнях, присвячених юнацькому віку, найчастіше акцент робиться на питаннях розвитку самосвідомості та адекватної самооцінки, оскільки саме цей вік є центральним періодом становлення світоглядної системи, деяких рис характеру і соціального інтелекту [3, с. 96 - 97].

Згідно концепції Р. Бернса дослідження “образу — Я” пов'язане з уявленнями студента про себе. На природу виникнення “образу - Я” студента впливає процес ідентифікації, за якого ним оцінюється успішність його дій через механізм самоідентифікації. Студент відчуває задоволення не від того, що він просто щось робить добре, а від того, що він обрав певну справу і саме її робить добре, а не лише тому, що навчається та оперує теоретичними знаннями і пізнавальними вміннями.

Юнацький вік, за Е. Еріксоном, будується навколо кризи ідентичності, складається з серії соціальних і індивідуально - особистісних виборів, ідентифікацій і самовизначень. Якщо юнакові не вдається вирішити ці завдання, у нього формується неадекватна ідентичність. Все це дозволяє говорити про те, що даний період життя найбільш важливий для формування адекватної самооцінки [1, с.17].

Розвиток самосвідомості студентів зумовлює зміну критеріїв самооцінки, в структурі “Я — концепції” це зумовлюється процесом самооцінювання, самоаналіза та самоспостереження. “Образ — Я” пов'язаний з уявленнями студента про себе, розвитком його пізнавальних інтересів та соціальних мотивів навчальної, практично-професійної діяльності. А потенційна поведінкова реакція є результатом “образу — Я” та самооцінки. Потреба в професійному становленні, самоствердженні, суспільному визнанні, тощо, сприяє подальшому розвитку самосвідомості, у структурі якої все вагомішим стає професійний компонент, який психологи трактують як професійну самосвідомість.

Представлення “Я – концепції” в юнацькому віці, з одного боку, стає більш стійким, а з іншого - зазнає певних змін, які обумовлені певними причинами. До таких причин можна віднести фізіологічні і психологічні зміни, розвиток когнітивних і інтелектуальних можливостей, що призводять до ускладнення і диференціації “Я — концепції”.

На думку Р. Бернса у формуванні самооцінки важливу роль відіграє співставлення реального та ідеального Я. Петровський А. В. стверджує, що "самооцінка є результатом проекції реального " Я " на " Я " ідеальне" [3, с.102].

В пізній юності та ранній дорослості дистанція між “Я — реальним” та “Я — ідеальним” достатньо велика, оскільки саме в цьому віці “Я — ідеальне” ще

всебічно не оцінено самою особистістю. Це об'єктивне протиріччя в розвитку особистості молодого людини може викликати внутрішню невпевненість у собі. Так як в цей період у юнака складається уявлення про навколишню дійсність, відбувається зміна ролей, з'являється необхідність прийняття важливих рішень, що стосуються професії, ціннісних орієнтацій, способу життя і т.д. [4, с. 26].

При досягненні в реальності характеристик “Я — ідеального” студент здобуває високий рівень самооцінки, при значному відриві — низький рівень. Таким чином, індикатором рівня індивідуальної оцінки себе являється дистанція між названими позиціями.

Соціальним середовищем постійно підвищуються вимоги до гнучкості людського мислення й поведінки, самостійності, готовності розраховувати тільки на самого себе, до відкритості новим формам самореалізації та особистісної життєтворчості. Розвиток і вдосконалення потенційних можливостей майбутнього фахівця як суб'єкта професійної діяльності є актуальною проблемою. Запорукою успішного професійного розвитку майбутнього висококласного спеціаліста є усвідомлення ним необхідності глибинного самопізнання, корекції та пошуку шляхів самовдосконалення, самовизначення, реалізації творчого потенціалу [4, с. 19].

Література:

- 1.Бороздина Л.В. Что такое самооценка? / Л.В.Бороздина // Психологический журнал. — 1992. Т. 13. — № 2. - С. 17 — 19.
- 2.Бороздина Л.В. Сущность самооценки и ее соотношение с “Я — концепцией” / Л.В.Бороздина // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. — 2011. — № 11. - С. 59 — 60.
- 3.Бороздина Л.В., Молчанова О.Н. Самооценка в разных возрастных группах : от подростков до престарелых / Л.В.Бороздина, О.Н.Молчанова; М., 2001. — 204 с. - С. 96 — 97.
- 4.Зинько Е.В. Соотношение характера самооценки и уровня притязаний. Ч.1.Самооценка и ее параметры / Е.В. Зинько // Психологический журнал. — 2006. — № 3. - С. 17 — 19.

А. В. Тимко
(наук. кер. - Ю.М. Кашпур)

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Актуальність теми. На сучасному етапі реформування освіти одне з головних завдань суспільства є створення необхідних умов для повноцінного розвитку і самореалізації кожного громадянина України . Це можливо здійснити, розробивши нові технології, які б враховували особливості психічного розвитку підростаючої особистості з урахуванням її індивідуальних відмінностей. У цьому ключі

розгляду проблеми інноваційних підходів і оцінок освіти потребують не лише загальні засади навчального процесу, а і його структурні компоненти, зокрема, процес учіння та форми і методи організації навчальної діяльності дитини.

Дослідженнями сучасних психологів і педагогів встановлено, що учні молодшого шкільного віку мають різні розумові здібності та загальний розвиток (С. Жуйков, Л. Занков, З. Калмикова, В. Крутецький, А. Люблінська, Н.Мепчинська, О. Скрипченко, В. Паламарчук та ін.), різну сформованість навчальних умінь (Ф. Варегіна, Н. Лошкарьова, І.Унт, А.Усова, Т. Чекмарьов та ін.), різну навчальну мотивацію (А. Маркова, Н. Морозова, Г. Щукіна та ін.). А це впливає на засвоєння ними знань, формування умінь і навичок.

Мета нашої статті полягає у визначенні ефективності та особливостей сприймання навчальної інформації особистості молодшого шкільного віку.

Відтак, запорукою ефективності сприймання навчальної інформації необхідна довільність і усвідомленість перцептивної діяльності та навчання.

Навчання - це двосторонній процес, який включає в себе:

1) викладання - діяльність учителя, який керує процесами сприймання, розуміння і запам'ятовування учнями навчального матеріалу;

2) учіння – діяльність учнів, які сприймають навчальний матеріал, осмислюють і запам'ятовують його, навчаються застосовувати набуті знання на практиці [5].

Сприймання інформації молодшими школярами неможливо без активної діяльності самих учнів [1]. Щоб набути знань, умінь і навичок, учні повинні докласти певних волевових зусиль, наполегливості, мати бажання вчитись. Передумовою активної пізнавальної діяльності молодших школярів є сприймання навчального матеріалу, яке в початковій школі потребує спеціальних умов і організації.

Сприймання – це процес відображення пізнання людиною об'єктивного світу не вичерпується відчуттями, які є відображенням окремих властивостей предметів і явищ об'єктивної дійсності. Спираючись на відчуття, людина здатна відобразити предмети такими, якими вони є в дійсності. Цей процес відображення і є сприйманням. Ми сприймаємо не лише колір і запах яблука, а саме яблуко, не окремі риси людини, а людину в цілому.

Спираючись на попередній досвід, усвідомлюємо сприйнятий предмет, відносимо його до певного класу предметів. Сприймання людини здійснюється і розвивається в процесі її діяльності. Водночас правильне сприймання учнями предметів і явищ об'єктивної дійсності є необхідною умовою успіху в навчальній діяльності [1]. У психології виділяють такі типи сприйняття, як:

- 1) аналітичний тип сприйняття;
- 2) емоційний тип сприйняття;
- 3) безпосередній (почуттєвий) тип сприйняття ;
- 4) опосередкований (раціональний) тип сприйняття;

- 5) вербальне сприймання (слухання) ;
- 6) довільне (навмисне) сприймання;
- 7) мимовільне (ненавмисне) сприймання [4].

У психолого-педагогічній науці виявлені яскраво виражені відмінності

в характері сприйняття у людей, рівні розвитку аналізу і синтезу. В одних людей переважає аналітичне сприйняття, чітко виділення форм і рухів, в інших - схильність до врахування всього комплексу форм та цілісності образів, синтетичність сприйняття загалом. У дослідженнях, проведених у початковій школі, також було виявлено індивідуальні відмінності у поєднанні даних аналізу і синтезу: у 57% випробовуваних переважало аналітичне сприйняття, у 43% - синтетичне. Дослідження Т.Е. Косаревської довели, що стиль сприйняття учнів прямо пов'язаний з рівнем розуміння тексту при читанні: діти з переважанням аналітичного стилю частіше досягають високого рівня розуміння тексту, аніж ті, у яких більш виражений синтетичний тип сприйняття [2].

Школяр і з аналітичним типом сприйняття, навпаки, прагнуть проаналізувати усі деталі, подробиці, проте їм важко в самостійному виділенні основного значення та основних характеристик сприйнятого об'єкта.

У психології виділяють ще один специфічний тип сприймання - емоційний, тобто такий, що припускає підвищену емоційну збудливість у відповідь на різні подразники. Такі діти перш за все сприймають те, що впадає в очі, те, що пов'язане з їх минулим досвідом, тобто в їх сприйманні велику роль відіграє мимовільна регуляція. На думку О.М. Леонтьєва, П.Я. Гальперіна, поряд з емоційним можна виділити і інші типи сприймання у молодшого дошкільника такі як: безпосереднє (почуттєве) і опосередковане (раціональне).

Під безпосереднім (почуттєвим) сприйняттям розуміють наочно - образне відображення предметів, явищ, процесів навколишнього світу, що діють у визначений момент на органи почуттів людини. Під опосередкованим (раціональним) сприйняттям розуміють сприйняття мови (усної, письмової), опису предметів, явищ, процесів, у яких розкриваються їхні властивості. При безпосередньому сприйнятті предмети відбиваються в сукупності всіх їхніх властивостей. Це складний образ предмета. Почуттєве і раціональне сприйняття тісно взаємозалежні. Сприйняття предметів і явищ грає надзвичайно важливу роль у навчанні. Без сприйняття не утворювалися б уявлення, а без них неможливе засвоєння теоретичних знань. Різні уявлення, що утворюються на основі сприйняття, складають почуттєвий досвід учнів і є опорою для опосередкованого сприйняття нових знань і розвитку мислення. Одночасно наявний в учнів почуттєвий досвід впливає на якість сприйняття.

У молодшому шкільному віці істотно розвивається й спеціальний вид вербального сприймання – слухання. У школярів слухання є не тільки засобом, а й видом навчальної діяльності. Слухання включено в будь-який урок, оскільки всі

дії школяра, його успіх, а отже, й оцінка насамперед залежать від уміння слухати пояснення і вказівки вчителя. Крім того, діти слухають з критичною спрямованістю відповіді, розв'язання, пояснення своїх товаришів. Слухання є своєрідною формою розумової діяльності дітей, що передбачає не лише виділення окремих слів, а і розуміння значення кожного з них.

Сприймання навчального матеріалу звичайно здійснюється кількома взаємодіючими аналізаторами. Проте залежно від об'єкта та умов сприймання провідну роль у цьому процесі може відігравати то один, то другий аналізатор. У зв'язку з цим всі наші сприймання поділяються на зорові, слухові, дотикові та ін. Так, наприклад, сприймання картин природи і малюнків будуть переважно зоровими сприйманнями, сприймання мелодій - слуховими і т. д. [3, 29].

В сприйманні навчального матеріалу велику роль відіграє як довільне (навмисне), так і мимовільне (ненавмисне) сприймання.

Мимовільне сприймання відіграє значну роль у розвитку школярів, у формуванні в них чітких уявлень, у збагаченні чуттєвого досвіду.

Ненавмисне сприймання відбувається без завчасно поставленої мети. Воно визначається різними зовнішніми ефектами, окремими сильно діючими компонентами (силою звуку, яскравими кольорами), незвичністю предмета або його зображення (привертають увагу надто висока сосна або дуже товстий дуб), контрастністю (білий і чорний на малюнку, низькі і високі гори, маленькі комахи і величезні туші китів). Посилюють мимовільне сприймання переважаючі інтереси школярів.

Успішність засвоєння навчального матеріалу засобами наочності значною мірою залежить від сформованості навичок сприймання об'єктів дійсності у молодших школярів. Врахування вікових та індивідуальних особливостей розвитку процесів сприймання учнів початкових класів забезпечує підвищення якості навчання загалом.

Література:

1. Величковский Б.М. Психология восприятия. - М.: Педагогика, 1973. - 80 с.
2. Волокитина М.Н. Очерки психологии младших школьников. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1955. - 214 с.
3. Данилов М.А., Есипов Б.П. Дидактика / Под общей ред. Б.П. Есипова. - М.: АПН, 1957. - 513 с.
4. Жуйков С.Ф. Психология усвоения грамматики в начальных классах. - М.: Просвещение, 1964. - 300 с.
5. Занков Л.В. Наглядность и активизация учащихся в обучении. - М.: Педагогика, 1968. - 284 с.
6. Шагрева О.А. Дитяча психологія : теоретичний і практичний курс. – М.: Владос, 2001. – С.243-254.

ВПЛИВ РОЛЬОВИХ ОЧІКУВАНЬ ПОДРУЖЖЯ НА ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ШЛЮБОМ

Шлюб та родина – це такі явища, інтерес до яких завжди був стійким та масовим. Для суспільства питання про знання цього соціального інституту і вміння направляти його розвиток має першочергове значення тому, що від стану родини значною мірою залежить відтворення населення, створення та передача духовних цінностей.

Актуальність дослідження обумовлюється тим, що в реаліях ХХІ століття особливо гостро стоять питання вивчення специфіки подружньої взаємодії, ставлення подружжя до різноманітних сторін сімейного життя, уявлень подружжя про бажаний розподіл ролей в родині, а також їх уявлення про родину в цілому. В сучасній родині подружні, батьківські та інші соціально-важливі ролі дуже швидко змінюються, наповнюючись новим змістом, що актуалізує дослідницький інтерес до їх вивчення.

Однією з головних причин незадоволеності в шлюбі, за даними багатьох досліджень (Ю. Є. Альшиної, А. М. Волкової, Т. В. Галкіної, Д. В. Ольшанського, В.М. Дружиніна, А.С. Співаковської, Е.Г. Ейдемилера, В.В. Юстицького та ін.) є нереалістичні очікування людей, які вступають до шлюбу.

Тому *предметом дослідження* в нашій роботі є психологічні особливості впливу рольових очікувань на задоволеність шлюбом. У процесі дослідження ми виходили з *припущення*, що співпадіння рольових очікувань при розподілі сімейних обов'язків та узгодженість сімейних цінностей подружжя позитивно впливають на їх задоволеність шлюбом.

Дослідження феномену задоволеності шлюбом у вітчизняній та зарубіжній психології проводяться вже близько трьох десятиліть в рамках загального підходу вивчення якості шлюбу. За цей час виявлено багато факторів, які підтверджують багатогранність даного поняття.

Стабільність та задоволеність шлюбом – пов'язані поняття, але їх потрібно розрізняти, причому відмінність визначається різними підходами до вивчення якості шлюбу: соціологічним і психологічним.

В руслі соціологічного підходу достатнім позитивним показником подружніх стосунків є сам факт збереження шлюбу, тобто відсутність розлучення. Ця характеристика отримала назву *стабільності шлюбу* і широко використовується в різних демографічних і соціологічних дослідженнях.

Проте, сам факт збереженості шлюбу нічого не говорить про те, як подружжя оцінюють свої взаєностосунки, наскільки вони щасливі в шлюбі. Для цілей психологічного дослідження, особливо для психодіагностики і психологічної корекції важливі саме ці показники [1; 2].

У психологічному дослідженні основний акцент ставиться на вивчення саме задоволеності шлюбом. Більшість спеціалістів визначають її як внутрішню суб'єктивно оцінку, ставлення подружжя до власного шлюбу [3].

Найбільш повне визначення задоволеності шлюбом дає С. І. Голод: «*Задоволеність шлюбом* є результатом адекватної реалізації уявлення про родину, яке утворилося в свідомості людини під впливом зустрічей з різними подіями, які складають її досвід (реальний чи символічний) в даній сфері життєдіяльності [4].

Іншими словами *подружжя задоволеність шлюбом* є не що інше, як суб'єктивне сприйняття чоловіком та дружиною, через призму соціокультурних норм, ефективності функціонування родини в плані задоволення своїх індивідуальних потреб. З чого можна зробити висновок, що незадоволення особистих потреб в шлюбі може бути одним з факторів, які негативно впливають на задоволеність шлюбом в цілому.

Тоді *суб'єктивна задоволеність шлюбом* буде визначатися як відношення реальності виконання партнером своїх обов'язків до очікуваних, а причинами низького рівня суб'єктивної задоволеності шлюбом будуть або незадоволеність адекватних потреб подружжя, або нереалістичні, надмірно завищені очікування по відношенню до шлюбу та партнера. У випадку низької суб'єктивної задоволеності шлюбом коректувати потрібно або реальну рольову поведінку та міжособистісну комунікацію, або очікування подружжя, особливо якщо вони неадекватно завищені [6].

Низька суб'єктивна задоволеність шлюбом характеризується різним ступенем усвідомлення. У випадку усвідомленої незадоволеності шлюбом, шлюбний партнер відкрито заявляє про своє бажання щось змінити в подружніх стосунках, сімейному укладі, розподіленні ролей. Він може переживати почуття непотрібності, образи, несправедливості. Якщо незадоволеність шлюбом недостатньо усвідомлена, то скарги виражаються в формі переживань страхів, невпевненості, почуття фрустрації [9; 10].

Суб'єктивна задоволеність шлюбом може бути повною, коли партнерів повністю влаштовує модель сімейного життя, яка в них склалася і відсутнє бажання щось змінити, і частковою, коли є спрямованість на зміну деяких аспектів сімейної ситуації [6].

У подружньому житті задовольняються сексуальні, духовні, матеріальні потреби чоловіка та дружини. Особливе місце серед них займають емоційно-психологічні потреби, які пов'язані з психологічною структурою і змістом «Я-концепції» [8, с. 156].

Емоційно-психологічні потреби включають в себе потребу кохати та бути коханим, потребу в почутті власної гідності, усвідомленні цінності та значущості своєї особистості, потребу в інтимно-довірливому спілкуванні, потребу в психологічній підтримці та розумінні. Перелічені потреби виконують важливі функції, які забезпечують стійкість психічного життя індивіда, дають йому необхідні умови для гармонійної рівноваги всього психічного (душевного) життя, суттєво підвищують загальну психічну стійкість до всіх інших життєвих труднощів.

Задоволеність подружніми стосунками залежить від того, якою мірою партнери відчують почуття радості, задоволеності від спільного життя. У випадку коли ті чи інші потреби особистості не задовольняються чи задовольняються мінімально, можуть відбуватися різні порушення в системі життєдіяльності особистості. Соціально-економічні, психологічні та фізіологічні наслідки хронічного незадоволення потреб можуть бути самими різноманітними. Наприклад, якщо в шлюбі не задовольняється сексуальна потреба одного з подружжя, то можливі негативні наслідки: зрада, байдужість, думки про розлучення. Сукупність тих чи інших незадоволених чи мінімально задоволених потреб особистості постійно впливає на міру задоволеності людини життям взагалі і сімейним включно [5].

До факторів які впливають на суб'єктивну задоволеність шлюбом, відносяться: стадія життєвого циклу родини, подружній стаж, схожість цінностей подружжя, рольова структура родини, розподіл функцій та обов'язків, наявність в родині дітей тощо.

Існує зв'язок між стадією життєвого циклу родини і ступенем суб'єктивної задоволеності шлюбом: мінімальна задоволеність шлюбом спостерігається в перехідні періоди життєвого циклу родини, а також в родинях з маленькими дітьми, максимальна – до народження дітей [6].

Ю. Є. Альошина встановила що задоволеність залежить від стажу родини: крива цієї залежності має U-образну форму – спочатку, в перші два десятиліття існування родини, задоволеність шлюбом знижується – досягаючи свого мінімального значення в період від 12 до 18 років, а потім зростає, але вже більш різко [1; 2].

Існує певна залежність між задоволеністю шлюбом і розподілом хатньої роботи. У випадках, коли домашні обов'язки цілком і повністю виконує жінка – тільки 59% респондентів оцінюють як щасливі та задовільні, у випадках, коли чоловік допомагає дружині – цей показник досягає 88%, а коли обидва з подружжя несуть однакове навантаження – 94%.

У дослідженнях проблем молодих мам, які стосуються розподілу обов'язків в родині, були виділені дві групи – з виконанням домашніх обов'язків по егалітарному і традиційному типу (на основі відповідей жінок про реальне

положення справ у родині). В родинях, віднесених до традиційних жінки виконували від 72% (працюючи) до 80% (домогосподарки) домашніх справ, сумісно з чоловіком 25% і 19% відповідно, виключно чоловіки – 3% всіх справ (при працюючих жінках). В родинях з умовно егалітарним розподілом ролей дружини виконують – 33% домашніх справ (ті, які працюють) і 39% (непрацюючі), чоловіки 9% і 0%, зате сумісно подружжям виконується 58% та 61% всіх обов'язків. В родинях з егалітарним розподілом ролей (чоловік помагає дружині) задоволеність стосунками у жінок вища, ніж в родинях з традиційним розподілом ролей. Причому більше задоволені домогосподарки при егалітарних стосунках, а менш за все домогосподарки в традиційних родинях [3].

В. П. Левкович та О. Є. Зуськова [7], вивчаючи негативний характер подружніх стосунків, виокремили п'ять груп, найбільш значущих для сумісного життя подружжя потреб, які впливають на задоволеність шлюбом: потреба кожного з подружжя виконувати певну роль в родині; потреба подружжя в спілкуванні один з одним та з друзями; пізнавальні потреби подружжя; матеріальні потреби; потреби в захисті власної «Я-концепції».

Отже, результати проведеного ними теоретичного дослідження привели до висновку, що найбільш конфліктогенним, з точки зору задоволеності шлюбом є блок «культура спілкування», тобто дотримання чи недотримання подружжям норм повсякденного життя, які регулюють їх моральні стосунки.

Стабільність шлюбу значною мірою, обумовлена високою культурою спілкування чоловіка та дружини. Систематичне порушення подружжям сімейної етики при спілкуванні негативно впливають на їх взаємостосунки, призводить до виникнення стійких, хронічних конфліктів в родині.

Другим за значущістю джерелом конфліктів в родині є недостатня задоволеність потреби в захисті Я-концепції. Відсутність з боку партнера уваги, піклування, узгодженості, психічної підтримки призводить до незадоволеності потреб в коханні, повазі, у відчутті своєї значущості, в збереженні почуттів власної гідності, необхідних для підтримки «Я-концепції».

Третє місце за конфліктністю займають дві сфери подружньої діади:

1. *Рольова* – задоволеність рольових потреб подружжя. Конфлікт виникає в результаті неоднозначного розуміння та різного уявлення партнерами про виконання кожним партнером тієї чи іншої сімейної ролі. Особливо гостро перебігає конфлікт через розходження уявлень про сімейне лідерство.

2. *Інформаційна* – інформованість про різні сторони життя та особистісні властивості партнера. Високий рівень взаємної інформованості подружжя є основою формування довірливих стосунків в родині. Небажання подружжя інформувати один одного про свої справи, наміри, плани породжує підозрілість, взаємну недовіру, емоційне напруження в стосунках, знижує рівень задоволеності шлюбом, провокує виникнення конфліктів.

Таким чином, взаємне задоволення чоловіка та дружини своїх основних потреб, позитивний характер міжособистісних стосунків, однозначне розуміння сімейних ролей, взаємна інформованість, сумісне проведення дозвілля можуть слугувати критерієм сумісності чоловіка та дружини

Методичною основою для дослідження розподілу ролей у сім'ї та задоволеності шлюбом у нашій роботі були використанні наступні методики: тест-опитувальник задоволеності шлюбом, розроблений В. В. Століним, Т. Л. Романовою, Г. П. Бутенко; методика Ю. Є. Альшиної, Л. Я. Гозмана, К. М. Дубовської «Рольова структура родини»; опитувальник «Рольові очікування та домагання в шлюбі» А. Н. Волкової.

Процедура дослідження: В опитуванні взяли участь 13 подружніх пар віком від 27 до 35 років, стажем подружнього життя від 3 до 10 років. Дослідження проводилося у формі письмового опитування. Перед опитуванням з кожною парою проводилася бесіда в якій пояснювалася мета дослідження та порядок заповнення анкет та опитувальників.

За результатами тесту-опитувальника задоволеності шлюбом (В. В. Столін, Т. Л. Романова, Г. П. Бутенко) пари розподілилися за категоріями наступним чином. *Чоловіки:* абсолютно задоволені шлюбом – 40%; задоволені – 46%; скоріше задоволені – 7%; скоріше незадоволені – 7%. *Жінки:* абсолютно задоволені – 60%; задоволені – 13%; скоріше задоволені – 13%; скоріше незадоволені – 7%; незадоволені – 7%. *Задоволеність шлюбом родини взагалі:* абсолютно щасливі родини – 53%; щасливі – 20%; скоріше щасливі – 13%; перехідні – 7%; скоріше нещасливі – 7%.

Для дослідження розподілу ролей в родині була використана методика «Рольова структура родини» (Ю. Є. Альшинова, Л. Я. Гозман, К. М. Дубовська). За результатами дослідження були отриманні наступні дані: більшість пар однаково бачать розподіл ролей в родині – 66% опитуваних пар не мають конфліктних сфер, одну конфліктну сферу мають – 27% опитуваних пар и 7% пар мають три конфліктні сфери.

Цікавим є те, в яких саме сферах сімейного життя конфлікти зустрічаються найчастіше. Виявилось, що самими конфліктними сферами є *емоційний клімат родини, матеріальне забезпечення та інтимно-сексуальна сфера*. Найменше конфліктними є сфера *виховання дітей* – всі пари, окрім одної вважають, що відповідальність за виховання дітей несе жінка; *організація дозвілля* – в даній сфері відповідальними можуть бути, як жінки так і чоловіки; *організація сімейної субкультури* – майже всі опитуванні пари вважають, що відповідальними за цю сферу є чоловіки.

Для виявлення очікувань був використаний опитувальник «Рольові очікування та зазіхання в шлюбі» (А. Н. Волкова).

В даному дослідженні у більшості пар висока узгодженість сімейних цінностей: взагалі не мають конфліктних сфер – 73%; мають одну конфліктну сферу – 20%; мають дві конфліктні сфери – 7%. У більшості пар, в яких наявні конфліктні сфери вони не яскраво виражені. Тільки три пари мають високі показники конфліктності – 4; 5 та 4,5 балів відповідно. Найбільш високі показники узгодженості припадають на інтимно-сексуальну сферу: 9 пар мають по 0 балів, що свідчить про абсолютну узгодженість, 2 пари мають по 1 балу, 3 по 2 бали і лише в одній парі наявний конфлікт в цій сфері, вона має – 3 бали.

Отже, за результатами емпіричного дослідження було встановлено, що висока рольова адекватність кожного з подружжя, тобто відповідність іншого партнера його очікуванням позитивно впливає на його власну задоволеність шлюбом. Чим вища рольова адекватність подружжя, тим вища його задоволеність шлюбом.

В роботі проведено дослідження стосовно сімейних цінностей подружжя і визначено, що співпадіння у подружжя уявлень про важливість чи не важливість певної сфери сімейного життя позитивно впливають на задоволеність шлюбом. Тобто, чим вища узгодженість сімейних цінностей тим вища загальна задоволеність шлюбом в даній сім'ї.

Також позитивно впливає на задоволеність шлюбом рівномірний розподіл обов'язків в родині. Чим рівномірніше розподілені обов'язки та відповідальність, тим вища загальна задоволеність шлюбом.

Таким чином, у ході виконання дослідження було доведено, що висока рольова адекватність подружжя, висока узгодженість сімейних цінностей і рівномірний розподіл ролей позитивно впливають на задоволеність шлюбом.

Література:

- 1.Алешина Ю. Е. Семейное и индивидуальное психологическое консультирование./ Ю. Е. Алешина. – М., 1993. – 172 с.
- 2.Алешина Ю. Е. Удовлетворенность браком и межличностное восприятие в супружеских парах с различным стажем совместной жизни/ Ю. Е. Алешина.// Вестник МГУ. Серия 14. Психология, №2, 1987.
- 3.Андреева Т. В. Семейная психология/ Т. В. Андреева. Учеб. пособие. — СПб.: Речь, 2004. — 244 с.
- 4.Голод С. И. Стабильность семьи./ С. И. Голод. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
- 5.Канатаев Ю. А. Психология конфликту./ Ю. А. Канатаев. – М.: ВАХЗ, 1992.
- 6.Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования/ О. А. Карабанова. Учебное пособие. - М.: Гардарики, 2005. - 320 с.
- 7.Левкович В. П. Социально психологический подход к изучению супружеских конфликтов/ Левкович В. П., Зуськова О. Э.. //Психологический журнал – 1985. – № 3. – С. 42-47.
- 8.Сысенко В. А. Устойчивость брака. Проблемы, факторы, условия / В. А. Сысенко. – М.: «Финансы и статистика», 1981. – 100 с.

9.Эйдемиллер Э. Г. Семейная психотерапия./ Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкий. Л.«Медицина» – 1989. – 192 с.

10.Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия. / Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Никольская И. М. //Учебное пособие для врачей и психологов. – СПб.: Речь, 2006. – 352 с.

Т. О. Ткачук

(наук. кер. – Н.Ю. Худякова)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДРУЖНИХ КОНФЛІКТІВ В МОЛОДИХ СІМ'ЯХ

В останні роки світ вітчизняної та зарубіжної психології все більше і більше починає турбувати проблема емоційної сфери особистості (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, П.К.Анохін, Є.П.Ільїн, О.Е.Пасніченко, В.Н.Панкратов та ін.). Все більшої актуальності набуває проблематика вибору найбільш оптимальної поведінки в нестабільних, конфліктних чи кризових ситуаціях, механізмів її здійснення та шляхів розвитку (В.П.Ільїн, В.І.Розов, А.В.Черніков, О.Е.Пасніченко та ін.).

Динамічні протиріччя життя нерідко залишають величезний відбиток у внутрішньому світі особистості та на стилі її реагування щодо проблемних ситуацій, що виникають в різних сферах, і, зокрема, в сімейному житті. Вплив негативних чинників виявляє себе в неконструктивних способах вирішення конфліктних ситуацій, в нестабільності та амбівалентності емоційних переживань під час кризових та конфліктних моментів. Таким чином, важливою проблемою суспільства є проблема пошуку шляхів створення сприятливого клімату в родині та стабілізація емоційного світу, як запорука психічного та фізичного здоров'я не тільки сім'ї в цілому, але й кожного індивіда окремо.

Враховуючи актуальність означеної проблематики пошуку конструктивних стилів поведінки в конфліктних ситуаціях, основна мета статті полягає в психологічному аналізі проблеми змісту, особливостей та специфіки стилів реагування на конфлікти в сім'ї та викладені даних щодо домінуючої стратегії поведінки чоловіка та жінки, що створили свою першу сім'ю.

Як показав теоретичний аналіз літератури, кожна людина стає особистістю по мірі засвоєння соціального досвіду, долаючи кризи розвитку та взаємодіючи з соціальним середовищем. Так само і сім'я формується, проходячи основні стадії життєвого циклу. Життєвий цикл розвитку сім'ї визначається об'єктивними подіями (народження, смерть) і здійснюється в контексті вікових змін членів сім'ї. Віково-психологічні зміни, що стосуються особистості кожного члена сім'ї, корінним чином перетворюють життя останньої: змінюються система потреб і

мотивів особистості, способи її поведінки і діяльності, соціальний статус членів сім'ї, а отже, стиль спілкування і характер функціонування сім'ї в цілому. Очевидно, що на кожній стадії розвитку сім'ї існують відповідні задачі і цілі, які втрачають свою актуальність при переході сім'ї на наступний етап функціонування.

В наш час існує достатня кількість класифікацій поділу життєвого циклу сім'ї на етапи та періоди. Аналіз літератури показав, що основним критерієм розподілу етапів життєвого циклу є: факт наявності або відсутності дітей в сім'ї, їх вік (Е.Дюваль, 1948); зміна місця дітей в сімейній структурі (Р.Нойберг, 1972); задачі, що встановлені на даний етап розвитку (Васильєва, 1985); типові проблеми розвитку сім'ї (О.Черніков, 2000); розвиток стосунків подружжя (Е.Г. Ейдемільер та В.В.Юстицькіс, 1999); кризи сімейного життя (М.Джеймс, 1989); особистісний розвиток кожного члена родини (В.Сатир, 1992).

Е.Дюваль в 1950 році першим опублікував роботу по проблемам розвитку сім'ї і розділив життєві цикли сім'ї на вісім стадій [1]:

1. Подружні пари без дітей. Задачі даної стадії: сформувати шлюбні стосунки, що задовольнятимуть обох індивідів; врегулювати питання, що стосуються вагітності та бажання стати батьками; ввійти в коло родичів «другої половинки».

2. Поява в сім'ї дітей (вік дитини до 2,5 років). На даній стадії основними задачами для сім'ї є адаптація дитини, турботливе ставлення до розвитку дитини; організація сімейного життя, що задовольнятиме як батьків, так і дітей.

3. Сім'я з дітьми дошкільного віку (вік старшої дитини – від 2,5 до 6 років). На даному етапі важливою є адаптація до основних потреб та схильностей дітей з врахуванням необхідності допомоги в їх розвитку; подолання труднощів, пов'язаних з втомою і відсутністю особистісного простору.

4. Сім'ї з дітьми - молодшими школярами (вік старших від 6 до 13). Задачі, які необхідно вирішити для переходу на наступну стадію розвитку: приєднання до сімей з дітьми шкільного віку; стимулювання дітей до досягнення успіху в навчанні.

5. Сім'ї з підлітками (старша дитина – від 13 до 20 років). Важливо встановити в сім'ї рівновагу між волею та відповідальністю; створити у подружжя інтереси, що не пов'язані з батьківськими обов'язками та вирішити проблеми кар'єрного зростання.

6. Відхід молодих людей з сім'ї (з часу відходу першої дитини до моменту, коли найстарший покине будинок). Задачі: ритуалізація звільнення молодих людей від батьківської опіки; збереження духу підтримки як основи сім'ї.

7. Середній вік батьків (від «порожнього гнізда» до відходу на пенсію). Тут відбувається перебудова подружніх стосунків, підтримка родинних зв'язків зі старшими та молодшими поколіннями.

8. Старіння членів сім'ї (від виходу на пенсію до смерті). Адаптування до відходу на пенсію; вирішення проблем тяжкої втрати та самотнього життя; збереження сімейних зв'язків і адаптація до старості.

Враховуючи вище зазначене, зрозуміло, що такий складний і довготривалий процес неможливо успішно пройти, уникаючи конфліктів. Адже сімейний конфлікт – це природна частина життя, як і роздратування людей від того факту, що вони конфліктують. Усунення сварок – таке ж безглузде заняття, як і малювання на піску в зоні морського прибою.

Цілеспрямоване вивчення сучасного стану сімейного конфлікту дозволяє виділити найбільш актуальні стилі поведінки індивіда в конфліктній ситуації. Дослідники виділяють п'ять таких стилів поведінки: уникнення, поступки, компроміс, змагання (протистояння), співробітництво [3]. Ці стилі визнані більшістю спеціалістів, які працюють над проблемою конфліктів, хоча іноді описуються ними за допомогою різних термінів. Автори цього підходу вважають, що для ефективного вирішення будь-якого конфлікту треба обрати певний стиль поведінки, враховуючи при цьому стиль інших втягнутих в конфлікт людей та природу самого конфлікту [4].

Стиль протистояння застосовують зазвичай люди активні, які зазвичай не зацікавлені у співпраці з іншими людьми, але здатні приймати вольові рішення. Така людина прагне насамперед до задоволення власних інтересів за рахунок інтересів інших, змушує їх прийняти своє вирішення проблеми.

Стиль уникання реалізується тоді, коли особистість не відстоює власні інтереси, не співпрацює з іншими або просто ухиляється від вирішення конфлікту. При уникненні жодна зі сторін не досягне успіху.

Поступки означають, що особистість діє спільно з іншою людиною, навіть не намагаючись відстоювати власні інтереси. Особистість, яка застосовує даний стиль, не ухиляється від вирішення проблеми, а діє спільно з опонентом, погоджуючись на його варіанти розв'язання конфлікту.

Стиль співробітництва вимагає певних зусиль. Обидві сторони повинні затратити час, повинні вміти пояснити свої бажання, висловити свої потреби, вислухати один одного, а потім виробити альтернативні варіанти розв'язання проблеми.

Компроміс досягається на більш поверхневому рівні, порівняно із співробітництвом; ви поступаєтесь у чомусь, інша людина теж у чомусь поступається, і в результаті ви зможете дійти згоди. Даний стиль найефективніший в тих випадках, коли ви та інша людина хочете одного й того самого, але знаєте, що в даний час це є для вас нездійсненним.

Ми провели дослідження, в якому була проведена методика К.Томаса «Оцінка переважного стилю поведінки індивіда в конфліктній ситуації» [2]. Вибірка

складалась з 15 сімейних пар, шлюб яких триває не більше 3 років, на даний момент без дітей. Вік респондентів - від 21 до 28 років,

Отримані результати представлені в таблиці 1.1.

**Порівняльні профілі середніх показників чоловіків та жінок
за методикою К.Томаса «Оцінка переважного стилю поведінки індивіда в
конфліктних ситуаціях»**

Таблиця 1.1.

№	Стилі поведінки в конфліктних ситуаціях	Досліджувані жінки	Досліджувані чоловіки
1.	Протистояння	20%	29%
2.	Співробітництво	18%	24%
3.	Компроміс	26%	14%
4.	Уникнення	14%	19%
5.	Поступки	21%	14%

Як видно з табл.1, поведінка в конфліктних ситуаціях у чоловіків та жінок істотно відрізняється. Серед досліджуваних чоловіків найбільш популярним і використовуваним стилем поведінки є протистояння (29% опитуваних) як спосіб вирішення конфлікту. Можна сказати, що для чоловіка на початкових етапах розвитку сім'ї важливим є відстоювання в конфлікті своєї точки зору. Головна його мета – довести необхідність прийняття саме його варіанту вирішення конфлікту, оскільки тільки йому відома «правильна» арифметика всіх проблемних ситуацій, що виникають в сім'ї.

Водночас, жінки використовують в більшій мірі компроміс (26%). Цей факт може призвести до задоволення інтересів обох сторін конфлікту. Для жінки більш важливим є використання такого стилю поведінки в конфліктних ситуаціях, який буде сприяти знаходженню «золотої середини».

Водночас, вагома частина жінок обирають стратегію нехтування своїми власними цілями та потребами для вирішення конфліктної ситуації (21% опитуваних жінок обирають поступки як основну стратегію поведінки) або ж настирно прагнуть задовольнити свої інтереси, не беручи до уваги інтереси іншої людини (20% жінок обирають протистояння для вирішення конфліктної ситуації).

До того ж помічена тенденція взаємозалежності поведінки між чоловіком та жінкою. Так, наприклад, якщо чоловік в сім'ї найчастіше уникає конфлікт, не маючи бажання та часу вирішувати його, то жінка в такій сім'ї не керуватиметься

принципами співробітництва та компромісу, а обирає стиль пристосування – для уникнення розгортання більш складного та емоційнішого конфлікту – поступилась, дала чоловікові проявити роль головного командира і всі залишилися задоволеними до наступного розгортання конфлікту, а потім все знову по тому самому сценарію. І як наслідок відсутність чіткого розуміння лідера в сім'ї.

Отже, з отриманих даних ми можемо зрозуміти, яким чином може відбуватися взаємодія в парі. Коли виникає конфлікт, то чоловік намагається донести правильність його варіанту вирішення ситуації, необхідність задоволення саме його потреб, і врешті решт – підтвердження його авторитетного слова в сім'ї. Тоді як жінка намагається вирішити все найоптимальнішим способом для задоволення потреб всіх опонентів конфлікту, не зачіпаючи нічию гідність та самооцінку. Коли жінка говорить про можливі виходи з ситуації, що склалась, чоловік сприймає все це як неспроможність його самому вирішити дане питання, і як наслідок – емоційний спалах, необхідність використовувати владу, що йому належить або ж зовсім уникати цієї розмови і конфлікту взагалі. І як наслідок – конфлікт не вирішується, а просто відкладається, а через певний час (при наявності подразника, що підніме сховані образи) спалахне знову але вже з сильнішою силою і більшими наслідками.

Таким чином, наше дослідження показало, що існують відмінності між домінуючим стилем поведінки чоловіків та жінок в конфліктних ситуаціях, що виникають на перших етапах розвитку сім'ї. Однією з провідних задач молодій сім'ї на перших етапах розвитку є вирішення проблем структурного розподілу та знаходження оптимального використання домінуючих стилів поведінки в конфліктних ситуаціях. Можна зробити висновок, що молоді сім'ї потребують психологічної підтримки з боку професіоналів, що зробить сім'ї міцнішими, а це призведе до підвищення народжуваності населення, чого нам зараз бракує.

Література:

1. Алешина Ю.Е. Цикл развития семьи: исследования и проблемы / Психология семьи. Хрестоматия: учеб. пособие для факультетов психологии, социологии, экономики и журналистики. - Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. – 110 с.
2. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи. 4-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 672 с.
3. Тест описания поведения К.Томаса (адаптация Н.В.Гришиной) // Психологические тесты / Под ред. А.А.Карелина: В 2т. – М., 2001. – Т.2. - С. 69-77.
4. Т.Л.Крюкова, М.В.Сапоровская, Е.В.Куфтяк. Психология семьи: жизненные трудности и совладения с ними: Речь, 2005. – 240с.

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Наукова теорія і практика підтверджує, що в процесі історичного розвитку виникають соціально-культурний, економічний і інші варіанти розширення суспільства, що призводить до утворення раніше не існуючих популяційних субгруп, представники яких характеризуються особливим сполученням психофізичних і соціально-психологічних особливостей.

Для них властиві ознаки загальної соціокультурної депривації, що обертається для дітей соціокультурною занедбаністю, а для частини їх - затримкою психічного розвитку (ЗПР) біосоціокультурального генезу, у виникненні якої велике значення належить погіршенню харчування, зниженню якості медичної допомоги малозабезпеченим верствам населення, закриттю дошкільних установ та ін.

У випадку несприятливого проходження однієї з фаз розвитку об'єктних відносин та загострення центрального конфлікту формуються такі особистісні характеристики: недовіра, сором'язливість та сумніви у власних силах, почуття агресії чи провини, почуття власної неповноцінності, яке призводить до порушення міжособистісних стосунків, суспільно-дезадаптивних форм поведінки, порушень адаптації, а також і до психосоматичних розладів.

Вчення про тісний взаємозв'язок самопочуття з психічним станом людини, про соматичний резонанс психічних процесів у вигляді функціональних, а при тривалому перебігу, хронічних порушень тих чи інших органів та систем, червоною ниткою проходить через всю історію медицини.

Психосоматичні співвідношення це проблема не сьогодення й не тільки медична й соціальна проблема. У широкому змісті цього слова - це проблема існування людини.

По суті, психосоматичні розлади, так звані хвороби адаптації, це велике коло розладів, що поєднують у собі й депресивні розлади із соматичними порушеннями, і різні психічні розлади, що включають, тією чи іншою мірою, соматичні, які, на якомусь етапі захворювання, переважають і розцінюються як просто соматичні без зв'язку або у зв'язку із психічними порушеннями.

В якості психологічних характеристик, які визначають ймовірність виникнення психосоматичних розладів досліджувалися особливості реагування на стресові «життєві події» (Г. Сельє, Т. Холмс), глибинні інтрапсихічні конфлікти, специфічні особистісні профілі (Ф. Александер, Ф. Данбар), окремі особистісні риси (В.І. Симаненков, О.Т. Жужжанов), особливості фрустраційних реакцій,

особливості особистісних акцентуацій (О.І. Тельнова, П.А. Капіщев), типи соціально-психологічних дезадаптацій (Т.А. Айвазян, Ю.М. Губачов).

Дослідники, підкреслюючи значимість факторів ризику у виникненні й поширеності психічних розладів у дітей, у тому числі шкільного віку, вказує, що найбільш значимими з них є: анти- пери та постнатальні патогенні фактори, нервовість матері (підвищена нервова чутливість, нервове ослаблення, порушення сну, вегето-судинна дистонія), соматичне ослаблення батьків і ін. У зв'язку із цими та іншими факторами психічний дизонтогенез є чинником психічного ризику першого порядку й зустрічається, наприклад, в 30% міських дітей, що проявляється насамперед у вигляді неврозів і інших прикордонних психічних розладів. Було доведено, що соціальні зміни супроводжуються ростом психічних, а не невротичних, як це часто стверджується у вітчизняній літературі, станів.

Виявлено високий рівень прикордонних психічних розладів із симптомами затримки психічного розвитку в школярів. Часто емоційний конфлікт у цьому віці не усвідомлюється.

Особливо яскраво ця декомпенсація проявляється саме в шкільному віці. В основі складних форм психічної адаптації дітей до мінливих умов життя лежить взаємодія механізмів – біологічних і психологічних, соматичних і особистісних.

Було також встановлено, що у школярів молодших класів неповноцінне органічне тло сприяло погіршенню психічного здоров'я в кожного другого школяра, наявність соматичного хронічного захворювання – у 60% дітей і несприятливі сімейно-побутові умови – у 40% школярів.

Аналіз структури сучасних психосоматичних захворювань у дітей свідчить про превалювання та збільшення частоти таких тяжких нозологій, як виразкова хвороба, цукровий діабет, ревматоїдний артрит, неспецифічний виразковий коліт, що спричиняють в подальшому інвалідізацію пацієнтів з розвитком депресивних станів, неврозів, соціальної та педагогічної дезадаптації.

Аналіз науково-медичних джерел, які були присвячені проблемам психосоматичних розладів, дозволив нам виділити два основних підходи, в рамках яких по-різному вирішується питання про роль, яку відіграють психологічні чинники в етіології психосоматики.

Перший підхід (загальний) більшу увагу приділяє вивченню психологічних факторів, що мають вплив на всі без винятку психосоматичні розлади.

У рамках другого з них, який може бути названий специфічним, кожному захворюванню відповідає свій власний тип психологічних особливостей, свій паттерн емоційних проявів, окрема конфігурація рис особистості.

Ф. Данбар висунула концепцію залежності психосоматичної патології від тих або інших профілів особистості.

Медицина оперує багаторівневим реєстром діагностики особистості.

Насамперед лікар визначає темперамент хворого, під яким розуміє сукупність властивостей "нормальної" у психічному відношенні людини.

Індивідуальні особливості особистості визначаються активністю й емоційністю в їх динамічних проявах.

Виділяють 4 типи темпераменту, розходження яких у цей час трактується відповідно до типів вищої нервової діяльності по І.П.Павлову.

Меланхолійний темперамент (такі особистості становлять більшість у популяції) визначається перевагою слабості збуджувального процесу; це люди із проявами пригніченого настрою, песимістичною самооцінкою, невір'ям у власні сили, що легко впадають у зневіру, схильні до дратівливості.

Холеричний темперамент визначається вродженою слабкістю гальмування, що, як правило, поєднується з неврівноваженістю при досить високій рухливості нервових процесів.

Зовнішні прояви - легка збудливість, непосидючість, квалливість у діях, поривчастість, швидкість виникнення афективних реакцій.

Обидва типи виявляють схильність до підвищеного нейротизму (по Г. Айзенку), але якщо меланхолійний тип відноситься до інтравертного, то холеричний - до екстравертного варіанту особистості.

Сангвінічний темперамент характеризується силою збуджувального й гальмівного процесів, а також їхньою врівноваженістю.

Таких людей у популяції менше, ніж представників всіх інших типів (11-12 %); це особистості активні, живі, оптимісти, що не втрачають настрої в складних ситуаціях. Це люди справи, вольові, рішучі, емоційні й врівноважені. Сангвініки - екстраверти з низьким показником нейротизму.

Флегматичний темперамент на відміну від сангвінічного характеризується малою рухливістю збуджувального процесу, тому такі люди мляві, не активні, мало залежні від зовнішніх впливів, вони інертні, малоемоційні, повільні, неговіркі. По Г. Айзенку - це тип інтравертний, стабільний.

По П. В. Симонову різні темпераменти виявляють специфічну для них емоційну спрямованість - лють для холерика, смуток для меланхоліка, променисту веселість для сангвініка, олімпійський спокій для флегматика.

Природно, що картина соматичного захворювання, що особливо приймає хронічний характер, буде мати різні оцінки залежно від темпераменту пацієнта. Тому, наприклад, пацієнти меланхолійного темпераменту, як представники слабого типу нервової системи, як правило, хворіють "важче", ніж холерики або сангвініки, і це повинне враховуватися й прийматися до уваги при лікуванні.

Поняття й принципи культури формує особистість у суворо заданому напрямку, що характеризується певним, конкретним психічним станом, у рамках якого відбуваються характерні психічні процеси.

Отже, при зміні психічного стану особистість виходить за рамки конкретної культури соціуму. Це глобальний психічний стан, обумовлений соціумом, називають типом психіки або соціальною акцентуацією особистості. Наслідком цього є те, що будь-яка особистість, будь-який характер обов'язково акцентує в тому або іншому ступені, тобто розвинені нерівномірно сильно в одній області на шкоду іншим (тобто негармонійно). Саме у результаті цього й виникає, на нашу думку, ті або інші захворювання як наслідок недорозвинення психічних і тілесних задатків, закладених генетично. Всі захворювання розплата за недорозвинені потенційні можливості психіки та тіла.

Література:

1. Антропов Ю.Ф., Шевченко Ю.С. Психосоматические расстройства у детей \ М.: Из-во НГМА.- 2000.- 320с
2. Бройтигам В., Кристиан П., Рад М. Психосоматическая медицина: Кратк. учебн. / Пер. с нем. Г.А. Обухова, А.В. Брунека; Предисл. В.Г. Остроглазова. – М.: ГЭОТАР МЕДИЦИНА, 1999. – 376 с.
3. Исаев Д.Н. Психосоматическая медицина детского возраста \ СПб.: Спецлит., 1996. – 454с.
4. Максимова Н.Ю., Милютин Е.Л. Курс лекций по детской патопсихологии \ учебное пособие.- Ростов н\Д.: Феникс, 2000. – 576 с.
5. Смулевич А.Б. Психосоматические расстройства (клиника, терапия, организация медицинской помощи) // Психиатрия и психофармакотерапия. – 2000. – Т.2.
6. Эверли Дж.С., Розенфельд Р. Стресс. Природа и лечение \ Пер. с англ. – М.: Медицина, 1985. – 224с.
7. Dunbar F. Synopsis of psychosomatic diagnosis and treatment // St. Louis., Mosby, 1948. 243р.

Г. В. Шкуратенюк
(наук. кер. - Ю.М. Кашпур)

РОЛЬ БАТЬКА У СТАНОВЛЕННІ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ ДИТИНИ

Актуальність дослідження. На сьогодні серед чоловіків популярним є придуманий ними ж міф – чоловікам непристойно поратися з дітьми, не чоловіча це справа. На жаль, багато хто переконаний, що основне призначення чоловіка – це забезпечення матеріального благополуччя родини.

Для виховання дитини необхідна наявність дорослих обох статей. Адже таким чином дитина отримує навички статево-рольової поведінки. Проте, методи

виховання сучасного покоління мають перекинути у „жіночу” сторону. Про це свідчить те, що дівчата не володіють достатніми навичками щодо комунікації з чоловічою статтю, а хлопці, у свою чергу, виростають жіночними і важко адаптуються в середовищі однолітків.

Психологічна наука володіє великою кількістю даних про роль матері у житті дитини це досліджували Азаров Ю.П., Байков Ф.Я., Васильєва Е.В., Гуров В.Н., Каган Е.В., Куликова Т.А., Лесгафт П.Ф., Харчев А.Г., Шеляг Т.В. І.С.Кон, Е.Фромм, А.Адлер.

Проте не достатньо вивчено роль батька у житті дитини. Батько багато в чому впливає як на емоційний, духовний, моральний розвиток дитини, так і визначає його життєву позицію, формування самооцінки, «образу Я». Адже співвіднесення себе і сім'ї у дорослого і дитини, у відомому сенсі, дзеркальні: для дорослого сім'я - похідне від «Я», для дитини «Я» - похідне від сім'ї [5].

Мета нашої статті простежити вплив батька як одного з чинників становлення особистісних якостей дитини.

Роль батька в житті дитини вивчали такі дослідники: І.С.Кон, Е.Фромм, А.Адлер, Б.І.Кочубей, Р.Крайг, Т.А.Гурко, З.Х.Саралиєва, І.Г.Остроух, М.Вест і М.Каннер, М.Чадороу, Ю.Е.Альошина, Г.Г.Філіппова, Є.Здравомислова, Л.М.Прокоф'єва, М. Ф.Валетас і Овчарова Р.В.

З точки зору Е. Фромма, батьківська любов, в порівнянні з материнською, "вимоглива", яку дитина повинна заслужити. Батьківська любов не є природженою, а формується протягом перших років життя дитини. Для того щоб заслужити батьківську любов, дитина повинна відповідати певним соціальним вимогам і батьківським очікуванням у відношенні здібностей, досягнень, успішності. Любов батька служить немов нагородою за успіхи та ентузіазм. Для батька, дитина є втіленням можливості продовжити його рід, оскільки згідно з традиційними нормами чоловік повинен виховати спадкоємця реалізатора сімейних традицій та родової пам'яті. Таким чином, батько виконує функцію соціального контролю і є носієм вимог, дисципліни та санкцій. [8]

Згідно з уявленнями А. Адлера, роль батька у вихованні полягає у заохоченні активності, спрямованої на розвиток соціальної компетентності підростаючого покоління. Якщо мати надає дитині можливість відчувати інтимність людського кохання, то батько дарує йому шлях до людського суспільства. Батько є для дітей джерелом знань про світ, працю, сприяє формуванню соціально корисних цілей та ідеалів, професійної орієнтації.[1]

М. Мід (1998) зазначає, що батько має найважливіше значення для розвитку дитини з самого моменту народження: він є першим зовнішнім об'єктом для нього і грає роль моделі при ранній ідентифікації. Батько заохочує процес відділення дитини від матері, прискорюючи тим самим процес соціалізації. [9]

Батько є для сина вже у ранньому віці своєрідним прикладом, моделлю наслідування, а отже, значно впливає на процес статевої ідентифікації. Психологічні дослідження показали, що перші признаки ототожнення дитини зі своєю статтю проявляються у дитини ще в віці до 3-х років.[9]

Найбільш поширеною формою контакту, у ранньому віці дитини є гра з батьком. Граючи з дитиною, останній заохочує його інтерес, формує певні рухові навички. [3]

У віці від 3 до 5 років кожен маленький чоловік переживає так званий Едипів комплекс - прагнення сконцентрувати любов і увагу матері на собі, в той час як батько розглядається в якості суперника в боротьбі за цю любов, що пробуджує в дитині негативні емоції по відношенню до нього. Цю ситуацію можна розглядати як один з етапів психосексуального розвитку дитини, на якому він за допомогою доступних йому поведінкових засобів вперше заявляє про свою статево належність та активно демонструє її. З точки зору психології в цьому немає нічого протиприродного, проте для багатьох батьків така поведінка сина стає несподіваним і неприємним сюрпризом. І це цілком зрозуміло, адже протидія батькові може приймати самі різні форми - від бажання постійно перебувати разом з мамою і обмежити її спілкування з батьком до відкритих проявів вербальної і невербальної агресії. Така поведінка сина більшості батьків здається необґрунтованою і незрозумілою: ласкавий і слухняний син раптом стає некерованим і агресивним. Однак надмірно драматизувати події не варто - все це тимчасово. Зазвичай до 5 - 6 рокам Едипів комплекс розв'язується через формування стійких рис статево-рольової поведінки, притаманних чоловікові, і прийняття батька в якості основного об'єкта для наслідування. Однак слід звернути увагу на те, що ефективно розв'язання Едіпового комплексу, так само як і нормальний розвиток статевої ідентифікації взагалі, можливо лише за умови активної участі батька у житті хлопчика. Відсутність батька як приклад чоловічої статево-рольової поведінки може мати далекосяжні наслідки для хлопчика, починаючи від проблем встановлення відносин з представницями протилежної статі до сексуальної дезорієнтації і сексуальних проблем в майбутньому.[7]

Діти, які в дуже ранньому віці позбулися спілкування зі своїм татом, можуть бути надмірно агресивними, недисциплінованими, асоціальними в період статевого дозрівання.

Вважається, що надмірна ворожість по відношенню до оточуючого світу виникає у підлітків як бунт проти зайвої залежності від матері, її фемінізуючого впливу на протязі всього дитячого віку, для якого в відсутності батька немає чоловічої компенсації. Агресивність – це вираження пошуку свого чоловічого «Я». В цих випадках вона є проявом несвідомої спроби продемонструвати свою мужність.[1]

Батько впливає і на статево-їдентичність дівчинки. Статево-їдентичність дівчинки є схваленням себе самій як гідної представниці жіночої статі. Вона повинна отримати визнання своєї значущості як майбутньої жінки в основному від батька. Чим більше часу виділяє батько спілкуванню з дівчинкою в ранньому віці, тим більш адекватніші форми статевої поведінки формуються у неї в подальшому.

Для дівчини батько – перший чоловік в житті, який її любить просто за факт існування. В її уявленні він часто стає ідеалом чоловіка, якого дівчина буде шукати в майбутньому, бо він є людиною, у якій для неї протягом тривалого часу буде уособлюватися образ чоловіка. Його увага потрібна дівчині радше для самоствердження й усвідомлення своєї цінності в очах чоловічої частини населення. Як зазначали Альошина і Воловик стосунки батька й дочки є практично ідеальною моделлю взаємин чоловіка і жінки.[6]

Батько сприяє формуванню у дочки позитивної самооцінки, виражаючи схвалення її діям, здібностям, зовнішності. Повсякденне спілкування дочки з батьком вчить її розбиратися в чоловічій психології, підстроюватися під неї, вчить не боятися чоловіків. Будучи дорослою, кожна дівчинка намагатиметься вибудувати свої відносини з чоловіками аналогічно, які були у неї з батьком.

І. С. Кон звертає увагу на відмінності в батьківському та материнському впливі на формування особистості дитини. Чоловікам легше вдається досягти дисципліни у хлопчиків, жінкам – у дівчаток, тоді як емоційну підтримку сини, навпаки, частіше знаходять у матері, а дочки – у батька. [2]

Відчуття неповноцінності частіше відвідує людей, які не мали тісного зв'язку з батьком, навіть якщо і не були в розлученні. Також ці люди страждають від відчуття знедоленої людини і беззахисності, їм властиві різні види страхів.

Недостатній досвід спілкування з батьком і відсутність прийнятної моделі ідентифікації ослабляють формування батьківських відчуттів у хлопчика і хлопця, що часто в майбутньому несприятливо позначається на вихованні своїх власних дітей.

Хлопці, що виростили в сім'ї без тата можуть негативно відноситися до матері. У них розвивається недовір'я людям, підвищена тривожність.

Дівчатка, що виховуються в неповній сім'ї, відчувають недолік чоловічої уваги, і намагаються заповнити цю потребу в ранньому вступі до статевого зв'язку і «вішаючись» то на одного чоловіка, то на іншого. Батьківство є необхідною умовою повноцінного розвитку особистості чоловіка. Для повноцінного розвитку кожен хлопчик повинен мати: зразок для наслідування; дружбу з батьком; схвалення батька; час з батьком наодинці.[4]

Спілкуючись з батьком у хлопчика дозрівають істинно чоловічі риси:

- потреба і здатність захищати
- приймати на себе відповідальність
- внутрішня енергія і душевна сила.

Батько - провідник, який допомагає хлопчикові зробити перехід від малюка на маминих руках до хлопчика, а потім до хлопця.

Любов тата забезпечує приклад батьківської поведінки дітей в майбутньому, формування життєвої позиції і статево-рольової позиції в суспільстві.

Діти, які виростили без батька, часто мають знижений рівень домагань. У них вищий рівень тривожності і частіше спостерігається невротизація характеру. Хлопчики з неповних сімей важче налагоджують контакти з однолітками, їм важче дається засвоєння чоловічих статевої ролі і відповідного стилю поведінки, вони частіше за інших гіпертрофують чоловічу поведінку, проявляють агресивність і грубість. Учені доводять наявність у дітей потреби в батьку протягом всього життя. Дитина, позбавлена батьківського авторитету, може вирости недисциплінованою, асоціальною, агресивною відносно дорослих і дітей.

Роль батька має великий вплив на становлення особистісних якостей дитини. Йому необхідно володіти навичками психологічного та педагогічного впливу, бути високоморальним, компетентним, наполегливим і демократичним. Всі ці позиції тісно пов'язані між собою і впливають на розвиток дитини (прямо і побічно). Таким чином, батько в родині дає певний зразок поведінки, є джерелом впевненості і авторитету, є уособленням дисципліни й порядку. На думку фахівців, батько представляє дитині світ думки, створені людською працею речі, закон і порядок, дисципліну, подорожі та пригоди. Дитині весь час, на всіх етапах розвитку, необхідний батько, однак особливо він починає потребувати батьківської любові, в його владі і керівництві після п'яти років.

Література:

1. Авдєєва Н.Н. Роль батька в розвитку дитини в ранньому віці // Дошкільне виховання. № 7, 2005.
2. Кон И.С. Ребенок и общество. Москва: Изд-во "Академия", 2003. 336 стр.
3. Медведев Е. Как быть хорошим отцом: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.livv.ru/pub20_40_1_1130.html.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків: Т.1 / Г. Ващенко. – Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. – 191 с.
5. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. - М.: Апрель-Пресс, 2000. - 512с.
6. Алешина Ю.Е., Воловик А.С. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины // Вопросы психологии. 1991. № 4.
7. Спиваковская А. С. Психотерапия: игра, детство, семья/А. С. Спиваковская. - Том 2. - М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000.
8. Фромм Э. Искусство любить. Исследование природы любви = The Art of Loving. An Enquiry into the Nature of Love (1956) / Перевод Л. А. Чернышёвой. — Москва: Педагогика, 1990. — 160 с. — (Philosophy). — 50 000 экз. — ISBN 5-7155-0516-X
9. Мид М. Мужское и женское. Исследования полового вопроса в изменяющемся мире. М., РОССПЭН, 2004, с. 174-188.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ У СЕРЕДНЬОМУ ТА СТАРШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Адаптація дитини до школи не закінчується в першому класі, вона триває фактично до випуску, оскільки освітній процес, за своєю суттю, передбачає безперервні зміни обставин навчання і здійснюється в умовах постійного розвитку школяра. Проте у шкільному житті є періоди, найбільш складні з точки зору адаптації дітей. Таким є перехід із початкової школи в середню та з середньої школи в старшу. Педагогічна практика показує, що для багатьох учнів у цей час типові порушення поведінки, емоційна нестабільність, підвищена стомлюваність та особливо знижена успішність навчання. Виявлення причин цих труднощів і пошук шляхів організації ефективної психологічної допомоги школярам є актуальним завданням психології.

Коли говорять про шкільну дезадаптацією, перш за все мають на увазі погану успішність. Школа – соціальний інститут, що має певну функцію – навчання дітей. Отже, все те, що не відповідає цій функції або перешкоджає її здійсненню, вважається дезадаптацією.

Дезадаптованість учнів призводить до неадекватної, погано контрольованої поведінки, конфліктних стосунків, проблем в особистісному розвитку та в навчальній діяльності.

За цих умов у нашому суспільстві дуже гостро постає проблема соціальної адаптації та збереження психічного здоров'я особистості. Система виховання та освіти вимагає суттєвих змін методики, цінностей та змісту підготовки нової генерації до життя. Тому, проблема соціальної адаптації та успішності навчання у середньому та старшому шкільному віці є актуальна і потребує уваги зі сторони психологів, учителів і батьків [4].

Проблема теорії та практики вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації та успішності навчання певною мірою розглядаються у працях Г.Абрамової О, Кокун, А. Климова, Л. Подоляк, С. Смирнова. Найбільше ця проблема досліджувалася Т.Алексєєвою, Ю.Бохонковою, Н.Герасимовою, В.Демченком, О.Кузнєцовою, Л.Литвиною, В.Скрипником, І.Соколовою та ін. Деякі питання психологічного аспекту проблеми висвітлюються у працях М.Корольчук, А. Реана, В. Невмержицького, О. Малхазова, А. Кудашова та інші.

Однак, незважаючи на значущість проблеми зв'язку соціально-психологічної адаптації та успішності навчання у середньому та старшому шкільному віці, вона і досі залишається недостатньо вирішеною.

З огляду на вищезазначене метою статті було теоретично обґрунтувати та дослідити соціально-психологічні особливості адаптації учнів середнього та старшого шкільного віку в залежності від навчальної успішності.

Адаптація – це процес пристосування людини до оточуючого середовища. Вона вбирає в себе всі можливості реагування людини на всіх рівнях функціонування організму та відбувається за рахунок діяльності людини й перебудови внутрішнього динамічного стереотипу. Життя людини від самого початку і до кінця є адаптацією до середовища [1].

Соціально-психологічна адаптація – це активний процес постійного пристосування до зміни умов соціального середовища та його психологічних наслідків (пристосування індивіда до групи, групових норм і соціальної групи до індивіда) [5].

Період адаптації школяра пов'язаний із руйнуванням раніше сформованих стереотипів. Що може породжувати труднощі як у навчанні, так і в спілкуванні. Адаптаційний період у різних учнів відбувається по-різному, залежно від їх індивідуально-психологічних особливостей, рівня готовності до навчання у новій шкільній ланці [2].

За рівнем адаптованості школярів можна умовно поділити на три групи. Перша група адаптується протягом перших двох місяців навчання. Ці діти відносно швидко вливаються в колектив, освоюються у школі, заводять нових друзів. У них майже завжди гарний настрій, вони спокійні, доброзичливі, добросовісні й без видимого напруження виконують усі вимоги вчителя. Інколи в них усе ж проявляються складнощі або в контактах із дітьми, або у стосунках з учителем, оскільки їм ще важко виконувати всі вимоги правил поведінки. Але до кінця жовтня труднощі, як правило, долаються, школяр повністю звикає і до нового статусу учня, й до нових вимог, і до нового режиму.

Друга група дітей має триваліший час адаптації, період невідповідності їхньої поведінки вимогам школи затягується. Вони не можуть прийняти нову ситуацію навчання, спілкування з учителем, дітьми. Такі школярі граються на уроках, з'ясовують стосунки з товаришами, не реагують на зауваження вчителів або реагують образами, сльозами. Як правило, їм важко засвоювати навчальну програму, лише до кінця першого півріччя їхні реакції стають адекватними вимогам школи, вчителів.

Третя група – учні, в яких соціально-психологічна адаптація пов'язана зі значними труднощами. У них переважають негативні форми поведінки, різкий прояв негативних емоцій, вони насилу засвоюють навчальну програму. Саме на таких учнів найчастіше скаржаться вчителі: вони «заважають» працювати у класі [8].

Специфіка адаптації школяра визначається тим, що його життєві орієнтації та інтереси зосереджуються в основному на навчанні або залишаються тісно з ним

пов'язаними. Рушійним моментом соціально-психологічної адаптації є певна розбіжність між особистими планами, звичками, здібностями учня і тим становищем, яке він займає в класі, школі, тими вимогами, що ставляться до нього як учня. Звідси бере початок прагнення, характерне для більшості школярів - зміцнити своє становище самовідданою навчальною працею, завоювати авторитет активною участю в громадському житті класу та школи [4].

Навчальна успішність – це показник ефективності навчання, який визначає успішне проходження школяра по ступеням освіти, розкриття і розвиток особистого потенціалу, здібностей, прогресивну зміну в характері відносин, мотивації навчання, повнотою реалізації потреб, інтелектуальне зростання і оптимальне функціонування всіх складових навчальної діяльності.

Успішність є характеристикою оволодіння знаннями, вміннями й навичками відповідно до вимог навчальної програми. Показниками успішності учнів (поточної, семестрової, підсумкової – з предмета в цілому або за весь рік навчання) є оцінки (бали), обумовлені відповідними критеріями [7].

Аналіз праць з педагогіки та психології дозволив визначити, що здійснювався активний пошук ефективних підходів і методів покращення успішності навчання, при яких особлива увага надавалася майстерності вчителя. У дослідженнях вивчався вплив адаптації на навчальну успішність школярів і констатовалося, що важливим чинником успішності є особистісні особливості учнів.

Слід зазначити, що дослідниками встановлений вплив на навчальну успішність різних груп чинників, таких, як адаптація до нового процесу навчання, інтелектуальні і особистісні особливості, мотивація, ціннісні орієнтації, організація навчального процесу, рівень педагогічної майстерності, самостійна робота учнів, рівень саморегуляції і самоуправління.

Провідні чинники навчальної успішності учнів обумовлені особистісними особливостями, їхньою мотивацією до навчання, а також організацією навчально-виховного процесу у школі й рівнем педагогічної взаємодії.

Виокремлення та характеристика чинників навчальної успішності учнів дозволяє визначити перспективи подальшого вдосконалення навчального процесу у навчальних закладах. В першу чергу, це підвищення ефективності навчання, створення умов для якісної фахової підготовки, надання учням широких можливостей для виконання різного роду творчих робіт.

На діагностичному етапі дослідження важливим було прослідкувати взаємозв'язок між соціально-психологічною адаптацією та успішністю навчання і встановити, як вона (соціально-психологічна адаптація) впливає на успішність навчання.

Дане дослідження проводилося в Мирненській ЗОШ І-ІІІ ст. В експерименті брало участь 40 учнів (20 учнів 5 класу та 20 учнів 10 класу). Дослідження проводилось в кінці першого навчального семестру.

Для цього ми використовували психодіагностичні методи:

1. Методика соціально-психологічної адаптації Роджерса й Даймонда. За результатами методики, можна зробити висновок, що у п'ятикласників та десятикласників переважає середній рівень адаптованості. На другому місці показник високого рівня адаптованості та на останньому місці показник низького рівня адаптованості.

2. Методика «Діагностика рівня соціальної фрустрованості», розроблена Л.І. Вассерманом і модифікована В.В. Бойко. Запропонований опитувальник фіксує ступінь незадоволеності (задоволеності) соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності. За допомогою цього методу було виявлено, що рівень соціальної фрустрованості у більшій половині десятикласників та п'ятикласників має помірний рівень та ще у декількох опитуваних високий рівень, що досить характерно для учнів 5 та 10 класів, які ще адаптуються до нових вимог у навчанні, зміни звичного соціального оточення та соціальної ролі загалом.

3. Тест шкільної тривожності Філіпса, має на меті вивчити рівень і характер тривожності, пов'язаний зі школою. У досліджуваних учнів в цілому всі показники тривожності знаходяться в зоні норми, але більшості п'ятикласникам та десятикласникам притаманні такі фактори як: загальна тривожність у школі, страх ситуації перевірки знань та страх не відповідати очікуванням навколишнім. В учнів в яких переважає загальна тривожність у школі, емоційний стан пов'язаний з різними формами її включення в життя школи. Негативне ставлення й переживання тривоги у ситуаціях перевірки (особливо публічної) знань, досягнень та можливостей пов'язані зі страхом ситуації перевірки знань. Страх невідповідності очікуванням оточення — орієнтація на значущість інших в оцінюванні своїх результатів, вчинків, думок, тривога з приводу оцінок, які дають навколишні, очікування негативного оцінювання.

4. Опитувальник Г.С. Пригіна «Вивчення рівня «автономності-залежності» особистості в навчальній діяльності», використовується для визначення двох основних типів учнів «автономних» та «залежних», а також дозволяє виділити третю групу «невизначених». За результатами даної методики, можна зробити висновок, що у п'ятому та десятому класах переважає показник «автономності». На другому місці показник «невизначеності» та останнє місце посідає показник «залежні». Учень з «автономним» типом діяльності вміє і вважає за краще працювати самостійно, не вимагаючи контролю з боку. Зібраний і наполегливий у досягненні поставлених цілей. Володіє адекватною самооцінкою. При виконанні роботи активний, енергійний. Виявляє вдумливість і разом з тим рішучість у подоланні виникаючих перед ним проблем. Вміє змусити себе зосередитися на виконанні завдання. Має почуття відповідальності. Вміє планувати свій робочий день. У разі потреби легко переключається з однієї роботи на виконання іншої. Завжди доводить доручену роботу до кінця. Володіє розвиненим почуттям

самоконтролю. Може критично оцінювати свій успіх (або невдачі) в діяльності, правильно проаналізувати їх причини. Вміє керувати своєю увагою. Має високу працездатність.

Учні з показником «залежні» є абсолютною протилежністю «автономному» типу навчальної діяльності.

«Невизначені» - це такі учні, яких неможна віднести з достатнім ступенем вираженості ні до «автономних», ні до «залежних» так як у них в рівній мірі виражені особливості, притаманні як першому, так і другому типу.

5. Для визначення навчальної успішності, використовувалася підсумкова успішність учнів за перший навчальний семестр. Отже, ми виявили таку тенденцію, що у п'ятикласників та десятикласників переважає середній бал успішності навчання, тобто більшість учнів навчається на чотири. Наступним показником успішності навчання являється трійка. Найменшим показником успішності навчання як у п'ятикласників так і в десятикласників виявився високий рівень навчання, тобто це ті учні, які навчаються на відмінно.

Аналіз результатів експерименту дає підстави стверджувати, що у п'ятикласників та десятикласників з високим та середнім рівнем успішності навчання показники соціально-психологічної адаптації, соціальної фрустрованості, тривожності, типу «автономності-залежності» дещо різняться порівняно з показниками учнів з гіршим рівнем успішності.

Дослідження показали, що у школярів, що мають труднощі в успішності, може не бути зниження інтелектуального розвитку і, якщо вчасно встановити характер і причини цих труднощів, провести весь комплекс необхідної корекції, можна запобігти розвитку неуспішності і полегшити адаптацію дитини в школі.

Отже, ці учні, які отримали дані результати в більшій мірі можуть добре пристосуватися до нових умов діяльності, але в них немає мотивації до навчання або вони не можуть зрозуміти новий процес навчання. Особливо деякі п'ятикласники, які не можуть звикнути до нового навчального режиму.

За результатами проведеного дослідження на високому рівні статистичної значимості можна стверджувати про те, що успішні учні мають більш високий рівень суб'єктності в освітньому процесі, більш мотивовані на успіх і автономність. Самооцінка успішних учнів вище самооцінки неуспішних учнів на статистично високому рівні вірогідності. Успішні учні інтернальні в області досягнень, невдач, міжособистісних і сімейних стосунків. Неуспішні учні більш тривожні. Це, у свою чергу, підтверджує зроблене нами в теоретичному дослідженні припущення про те, що дуже низький рівень тривожності – це також показник неблагополуччя, оскільки дитина можливо вже заблокувала свої страхи під маскою спокою і навіть байдужості. Неуспішні учні більше піддані переживанню соціального стресу, ситуації перевірки знань, проблемам і страхам у відносинах з учителями. У таких учнів фрустрована потреба в досягненні успіху.

Однак з приводу такого показника як переживання соціального стресу, статистично достовірних розходжень не виявлено, тобто даний показник властивий як неуспішним, так і успішним учням практично рівною мірою.

Таким чином, ми дійшли висновку, що з метою досягнення учнями навчальної й соціальної успішності необхідна робота з корекції таких особистісних характеристик неуспішних учнів, як залежність, низький рівень суб'єктності в освітньому процесі, мотивація на уникнення невдач, занижена самооцінка, підвищена тривожність та особливо низький рівень адаптованості.

Для оптимізації процесу адаптації школярів ми пропонуємо наступні кроки:

1. Індивідуально-консультативні бесіди.

2. Проведення артотерапії.

Ці два кроки пропонуємо проводити лише з групою учнів, які мають низький рівень адаптованості.

3. Навчити учнів методам саморегуляції, а саме дихальні, релаксаційні та медитаційні вправи; різноманітні аутогенні тренування, самонавіювання, самозбадьорення.

4. Проведення соціально-психологічного тренінгу, який включає в себе комплекс вправ для формування розвитку установок, необхідних для успішного спілкування, розвиток здібності адекватно сприймати себе і оточуючих, розвиток групової взаємодії, способи вирішування міжособистісних конфліктів, вміння рефлексії та зворотного зв'язку тощо.

5. Здійснювати індивідуальний підхід до учня та його потенціалу, щоб не ослабити нервової системи, не занизити самооцінки й мотивації до засвоєння знань.

6. Допомогати учням розвивати й реалізувати їхні здібності.

7. Сприяти формуванню в них пізнавальної мотивації, стійких цінностей та ідеалів.

Література:

1. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопросы психологии, 1989.
2. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. – Л.: Наука, 1988. – 270с.
3. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей учнів та студентів: Методичні рекомендації. – К.: Міленіум, 2004. – 54с.
4. Кон И.С. Психология старшеклассника – М.: Просвещение, 1980. – 191с.
5. Кон И.С. Психология ранней юности: Книга для учителя. – М., 1989. – 224с.
6. Психологічний словник. За ред. В.І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. - 215с.
7. Уніят С.Я. Як добитися успіхів у навчанні і житті: Практичні поради старшокласникам і студентам.- Т.: Навчальна книга – Богдан, 1999.-31с.
8. Филипс Л. Адаптация и ее разновидности. – Л., 1979.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Прізвище, ім'я, по- батькові студента	Курс, спеціальність навчання	Науковий керівник
Аітова Д.М.	4 курс, спеціальність «Психологія»	Кашпур Ю.М.
Антонець А.В.	4 курс, спеціальність «Соціологія»	Кісла Г.О.
Бондаренко А.Б.	3 курс, спеціальність «Соціологія»	Степико В.П.
Бондарчук О.Ю.	3 курс, спеціальність «Психологія»	Равчев О.О.
Васильчук І.В.	4 курс спеціальність «Соціологія»	Чугаєвська Л.В.
Головкіна І.О.	5 курс, спеціальність «Психологія»	Паньковець В.Л.
Голяткіна М.В.	5 курс, спеціальність «Психологія»	Бушуєва Т. В.
Громова А.В.	5 курс, спеціальність «Психологія»	Скляренко О.М.
Джеджея В.Б.	спеціальність «Психологія»	Тополов Є.В.
Джура Н.О.	5 курс, спеціальність «Психологія»	Бігун Н. І.
Ігнатов В.В.	5 курс, спеціальність «Психологія»	Зайчикова Т.В.
Кізіма В.В.	5 курс, спеціальність «Психологія»	Зелінська Т.М.
Коваль О.М.	3 курс, спеціальність «Соціологія»	Кісла Г.О.
Ковтун Ю.П.	5 курс, спеціальність «Психологія»	Зайчикова Т. В.
Козирева М.С.	4 курс спеціальність «Соціологія»	Кісла Г.О.
Коновалюк О.О.	4 курс спеціальність «Соціологія»	Павлова Д.М.
Кононенко І. Г.	5 курс, спеціальність «Психологія»	Ханецька Т.І.
Корнієнко Ю.С.	5 курс,	Циганенко Г.В.

	спеціальність «Психологія»	
Коширенкова С.	5 курс, спеціальність «Психологія»	Паньковець В.Л.
Лобайчук Ю.Ю.	6 курс, спеціальність «Психологія»	Федоренко А.Ф.
Лозовська А.П.	5 курс, спеціальність «Психологія»	Зелінська Т.М.
Метлашевська О.О	3 курс, спеціальність «Соціологія»	Федас В.В
Михайлова Н.В.	6 курс, спеціальність «Психологія»	Зайчикова Т.В.
Мудролюбова І.О.	4 курс, спеціальність «Психологія»	Федоренко А.Ф.
Нікітіна С. Д.	5 курс, спеціальність «Психологія»	Ставицька С. О.
Образок А.В.	5 курс, спеціальність «Психологія»	Скляренко О.М.
Погребняк О.В.	6 курс, спеціальність «Психологія»	Зелінська Т.М.
Савченко М.В.	6 курс, спеціальність «Психологія»	Скляренко О.М.
Сірчук О.І.	5 курс, спеціальність «Психологія»	Федоренко А.Ф.
Тимко А.В.	4 курс, спеціальність «Психологія»	Кашпур Ю.М.
Тиркова О. А.	4 курс, спеціальність «Психологія»	Мул С. А.
Ткачук Т.О.	4 курс, спеціальність «Психологія»	Худякова Н.Ю.
Тулюлюк А. С.	4 курс спеціальність «Соціологія»	Чугаєвська Л.В.
Уваркіна К.М.	3 курс, спеціальність «Психологія»	Мозгова Г.П.
Шкуратенюк Г.В.	4 курс, спеціальність «Психологія»	Кашпур Ю.М.
Щербина А.С.	4 курс спеціальність «Соціологія»	Чугаєвська Л.В.
Якименко А.С.	6 курс, спеціальність «Психологія»	Скляренко О.М.

Наукове видання

СОЦІОЛОГІЯ. ПСИХОЛОГІЯ. СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

*Збірка наукових праць студентів – членів проблемних груп
Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій*

Випуск 6

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів.

Редколегія не завжди поділяє погляди авторів статей.

Головний редактор

Науковий редактор

Відповідальний секретар

Верстка і художнє оформлення

В.Б. Євтух

В.П. Степико

Т.В. Зайчикова, Ю.В. Сюсель

І.В. Васильчук, А.С. Тулюлюк

Матеріали подані мовою оригіналу

Тексти друкуються в авторській редакції.

Автори опублікованих матеріалів та їх наукові керівники несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.